: વિવેચક :

'સંતબાલ.

: મુદ્રક : : મુદ્રણસ્થાન :
જયતિલાલ દેવચંદ મહેતા
જય ભારત પ્રેસ
શાક મારકેટ પાસે-રાજકોટ.

વીર સંવત ૨૪૮૫
વિક્રમ સંવત ૨૦૧૫
ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રત. ૧૦૦૦

પડતર કિંમત.
રૂા. ૧-૮-૦

અર્ધી કિંમત
૦-૧૨-૦

અનુક્રમણિકા

ફોટા.

અમૂલ્ય તત્ત્વ વિચાર

(હરિગીત છંદ)

બહુ પુણ્યકેરા પુંજથી, શુભ દેહ માનવનો મળ્યો,
તોયે અરે ! ભવચક્રનો, આંટો નહિ એકકે ટળ્યો;
સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે, લેશ એ લક્ષે લહો;
ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવમરણે, કાં અહો રાચી રહો ? ૧

લક્ષ્મી અને અધિકાર વધતાં. શું વધ્યું તે તો કહો ?
શું કુટુંબ કે પરિવારથી, વધવાપણું એ નય ગ્રહો;
વધવાપણું સંસારનુ, નરદેહને હારી જવો,
એનો વિચાર નહિ અહોહો ! એક પળ તમને હવો !!! ૨

નિર્દોષ સુખ, નિર્દોષ આનંદ, લ્યો ગમે ત્યાથી ભલે,
એ દિવ્ય શક્તિમાન્ જેથી, જંજિરેથી નીકળે;
પર વસ્તુમાં નહિ મુંઝવો, એની દયા મુજને રહી,
એ ત્યાગવા સિદ્ધાંત કે, પશ્ચાત્ દુઃખ તે સુખ નહીં. ૩

હું કોણ છું ક્યાંથી થયો ? શુ સ્વરુપ છે મારૂં ખરૂં ?
કોના સબંધે વળગણા છે ? રાખું કે એ પરિહરૂ ?
એના વિચાર વિવેકપૂર્વક, શાંત ભાવે જો કર્યા,
તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનના સિદ્ધાંતતત્ત્વ અનુભવ્યાં ૪

તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનુ સત્ય કેવળ માનવું ?
નિર્દોષ નરનુ કથન માનો 'તેહ' જેણે અનુભવ્યુ.
રે ! આત્મ તારો ! આત્મ તારો ! શીઘ્ર એને ઓળખો,
સર્વાત્મમા સમદૃષ્ટિ દ્યો, આ વચનને હૃદયે લખો. ૫

'ॐ મૈયા'

પ્રસ્તાવના

પ્રયોજન

હું જેને 'વહાલા સાધક'ને નામે સંબોધું છું એવા એક સાધકે વાઘજીપરાના ચાતુર્માસ વખતે 'અપૂર્વ અવસર' પર વિવેચન માગ્યું. તે વેળાએ શ્રીમદ્ ભગવતીસૂત્રના સબોધ અનુવાદ ઉપર મારું ધ્યાન ચોંટયું હતું, પણ સપ્તાહના શનિવારે હું પત્ર લખતો. એ એક ટૂંકો એમ લખાઈ હશે, પણ પછીથી શનિ સિવાયનો એક અને કોઈ વાર બે દિવસ; સપ્તાહે અપાતા એમ નવેક ટૂંકો લખાયા પછી કામ બંધ રહ્યું. આ ટૂંકો લખાતી વેળા મારી સામે આશ્રમભજનાવલીમાંની પંદર ટૂંકવાળું જ પદ હતું. પણ પાછળથી એકવીસ ટૂંકવાળું પદ મળ્યું અને એ ગત ચાતુર્માસમાં અધૂરું રહેલું કામ આ ચાતુર્માસમાં પૂરું થયું.

આકર્ષણ અને સંવેદન

એ સાંભરતું નથી કે આ પદ સૌથી પહેલાં કોની પાસેથી અને ક્યારે સાંભળ્યું? જ્યારથી એ પદ સાંભળ્યું છે, ત્યારથી એ પદ પ્રત્યે કોઈ અજબઆકર્ષણ ચાલુ રહ્યું છે. ગાતી વેળાએ જરા આર્દ્રતા અને શાન્તરસનું હૃદયસંવેદન અનેકધા થયું છે. એમાં જેમ જેમ ઊંડા ઉતરાય છે, તેમ તેમ સુષુપ્તઆત્માને ઢંઢોળીને કોઈ નવા જગતમાં ખેંચીને ઊંચે દોરી જતું હોય! એવો ભાસ મને ઘણીવાર રહ્યાં કર્યો છે

સિદ્ધિનાં સોપાન

આ પદના રચયિતા 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' છે. મૂળે આ પદ જૈનઆગમોના સુપ્રસિદ્ધ ચૌદ જીવસ્થાનકો–મોક્ષસીડીનાં ક્રમિક પગથિયાંઓના ખ્યાલ પર રચાયું છે×૧ એમાં જે જે લક્ષણો અને દશા બતાવાઇ છે, તે અક્ષરશ જૈનઆગમોપરથી લેવાઇ છે×૨ પણ એ વર્ગીકરણ અને ગોઠવણ એવાં તો ઉત્તમ અને સફળ થયાં છે કે આગ્રાનો તાજમહેલ જેમ શિલ્પદુનિયાનો અદ્ભૂતકળા નમૂનો છે; તેમ આ ગીતા જેવા સર્વમાન્ય ગ્રંથની હરોળમા આવે એવો આધ્યાત્મિક જગતના આલેશાન મંદિરનો કળાનમુનો છે, એમ મને લાગ્યું છે. ગીતાની આસપાસ જેમ આખુ આધ્યાત્મિક જગત છે તેમ આની આસપાસ આધ્યાત્મિક જગતમાંથી કાઢી આપેલો કેવળ મલીદો છે એ પચાવવા માટે અમુક ભૂમિકા જોઇએ પણ જેને પચે એનો બેડો પાર!

હિંદના વિશ્વવિખ્યાત ત્રણે ધર્મોએ (વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ) આર્યસંસ્કૃતિના ઉમંગથી માંડીને આજ પર્યંત જુદી રીતે

---

૧ 'सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्राणि मोक्षमार्गः' એ પરથી નીચેની ક્રમબદ્ધ સીડી कम्मविसोहिमग्गणं पडुच्च चउरसजीवठाणा पणत्ता। तंजहाः अविरयसम्मादिट्ठी विरयाविरथसम्मादिट्ठी, पमत्तसंजती, अपमत्तसंजती, नियट्टीबायर, अनियट्टीबायर, सुहुमसंपराय, उवसमिय, खवय, सजोगी केवली, अजोगी केवली

× ૨. જુઓ પરિશિષ્ટમા એ બધા સ્થળો બરાબર સામસામે અપાયાં છે.

સાધનાત્મક×૨ અને દાર્શનિક બન્ને દૃષ્ટિએ—મોક્ષમાર્ગે જવાનાં પગથિયા પોતપોતાની કક્ષા પ્રમાણે×૨ ટૂંકાણમાં કે વિસ્તારથી બતાવ્યાં છે એમાંનું આ પદમા જૈનધર્મની કક્ષાથી ક્રમિક વિકાસ-વર્ણન હોઈને સવિવેચન' આ પદ પુસ્તકનુ નામ 'સિદ્ધિનાં સોપાન' રાખ્યું છે

સસ્કરણનુ દષ્ટિબિંદુ

આ અગાઉ આ પદ્ય પર વિશેષાર્થ કે વિવેચનની, બે એક આવૃત્તિઓ નીકળેલી મે સાંભળી છે. એમાની એકે હજુ હું જોઈ શક્યો નથી

આ સંસ્કરણમાં જે દૃષ્ટિબિંદુ હશે તેમા અને શ્રીમદ્‌ની મૂળકૃતિ પાછળની ભાવધારામા જે અંતર હશે, તે અનિવાર્ય છે કારણ કે મુખ્યત્વે અતરંગભૂમિકાનો વિષય છે

વળી મારે એ ચોખવટ કરવી જોઇએ કે શ્રીમદ્‌ના ઘણા વિચારો એવી ઢબે રજૂ થયા છે કે જે મને ગળે ઉતગ્ના નથી, પણ મને ગળે ન ઉતરે એ સર્વાંશે ત્યાજ્ય છે એમ મે નથી

×૨.—'ऋतेज्ञानान् न मुक्ति' એ શ્રુતિ પર છએ દર્શનોના યુક્તિવાદનુ મડાણ છે નૈયાયિક અને વૈશેષિકના જોડલાનો સનાતન-જ્ઞાન માટે યુક્તિવાદ અને પરમાણુવાદ, વેદાંતનું જિજ્ઞાસા વિના જ્ઞાન ન હોય માટે अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा ની યોગ્યતા સારુ વિવેક. વૈરાગ્ય, ષટ્સપત્તિ અને મુમુક્ષુતા.

સાંખ્ય અને યોગના જોડલાના પ્રકૃતિલય કે ચિત્તનિરોધ માટેનાં યમ, નિયમ, આસન. પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિનું ક્રમિક સાધનાવર્ણન, પ્રાચીન બૌદ્ધ

માન્યું કેટલાંક સ્થળો એવા પણ છે, કે પૂર્વાપરનો સંબંધ અને મૂળભૂત આશયનો વિવેક ન જળવાય તો અનર્થ થાય! ×૨

શ્રીમદ્

શ્રીમદ્ વિષે એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારતા પહેલા સંકોચ થાય છે. કારણ કે એમની મૂળપ્રતિભા આગળ બે પ્રકારનાં વાયુ-મંડળ ખડાં થયાં છે. (૧) શાબ્દિકઅતિપ્રશંસકોનુ (૨) કેવળ-વિરોધકોનુ.

એટલે આ પદ્યના વિવેચનમાં એમની વિધેયભાવાત્મક દિશા તરફ મુખ્ય લક્ષ્ય સેવાયું છે. એથી સંભવ છે કે એ પુરુષની મૂળકૃતિને મને સંતોષ થાય તેવો ન્યાય ભલે મળ્યો હોય, પણ પૂરો ન્યાય નહિ મળ્યો હોય! છતા પ્રમાણિકપણે એટલું માનું છુ કે એમની કૃતિને લગીરે અન્યાય ન થાય એ તકેદારી બરાબર રખાઈ છે.

વળી જ્યારે એ બન્ને પક્ષો તરફથી શ્રીમદ્ની ભૂમિકા વિષેના પોતપોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણેના ખ્યાલો રજુ કરી, મારો અભિપ્રાય લેવાની જોગવાઇ કરવામાં આવી છે, ત્યારે ત્યારે મેં પ્રાયઃ મૌન સેવ્યું છે અથવા ચોકકસ સંયોગોમાં મારા દૃષ્ટિ-

---

દર્શનના सक्कायदिट्ठि આદિ દશ સંયોજનોના અભાવરૂપી નિર્વાણનો અષ્ટાંગિક માર્ગક્રમ અને હરિભદ્રસુરિની મિત્રા, તારા, બલા દીપ્તા, સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા, પરા, આઠ દૃષ્ટિઓ એવું સાહિત્ય પુષ્કળ છે

—×૨—આ ચોખવટ શ્રીમદ્ના સમસ્ત લખાણોની અપેક્ષાએ અહીં કરી છે.

બિંદુની ચોખવટ કરી છે. મને એમ લાગે છે કે માત્ર શ્રીમદ્ માટે જ નહિ! કોઇ પણ વ્યકિતની યથાર્થ અંતરંગભૂમિકા વિષે અભિપ્રાય આપવામા ભારે જવાબદારી રહેલી છે અને એવી મહા મધ્યસ્થ ભૂમિકા પણ જોઇએ છે એ જવાબદારી ઉપાડવાની શકિત અને લાયકાત જેટલે અંશે મારામા હોય, તેટલે અંશે જ મારે એ ખોજમા યોજાવું જોઇએ. એટલે અહીં શ્રીમદ્ના અંગત જીવન વિષે આગોપાગ ચર્ચા નહિ કરું પણ આ પદ્યના રચયિતા વિષે આ પ્રસગે કશુ જ ન કહુ તો આત્મધર્મ ચૂકુ, એટલે એ પદ્ય પરથી અને શ્રીમદ્ના બીજાં લખાણો પરથી મારા મન પર જે એમના વિષેની છાપ પડી છે, તે એમના જ શબ્દોને ટાંકીને કહીશ માત્ર ગુણશોધક દૃષ્ટિ રાખી જોનાર કોયનોય એ વિષે મતભેદ નહિ હોય!

શ્રુતભકિત

જૈનઆગમો પ્રત્યે એમની જે અનન્યનિષ્ઠા હતી તે એમના નીચેના શબ્દો કહી આપે છે.—

'સઘળા ધર્મમતાના વિચાર જિનપ્રણીત વચનામૃતસિંધુ આગળ એક બિંદુરૂપ પણ નથી.' મોક્ષમાળા પાઠ ૯૫

'એવો એકકે પરમાર્થિક વિષય નથી, કે જે જૈનમાં ન હોય!'

'એવું એકકે તત્ત્વ નથી કે જે જૈનમા નથી' મોક્ષમાળા પાઠ ૯૫. જૈન શબ્દથી રખે કોઇ એકાતઆગ્રહ કે ભ્રમમાં પડે! માટે કહે છે કે '– 'પણ એ વાત ન ભૂલવી જોઇએ' કે જૈન-શાસ્ત્રોમાં પ્રવેશતાં પહેલાં ભૂમિકા—અંતરંગ યોગ્યતા—જોઇએ' મોક્ષમાળા પાઠ ૯૫.

છેવટે વધુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે :–

'જે જે હું કહી ગયો, તે તે કેવળ જૈનકુળથી જન્મ· પામેલા માટે નથી પરંતુ સર્વને માટે છે.' મોક્ષ પાઠ ૯૫.

એમણે જૈનેતર પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચિમાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો ગણ્યાંગાઠયા જ જોયા હતા એ નિર્વિવાદ છે, પણ એથી જ એમનો જૈનદર્શન પ્રત્યે અનુરાગ ન હતો, એ અનુરાગનુ મૂળકારણ એમને જૈનઆગમોમાથી જે અતરગ શાન્તિ મળી તેવી એમની અતરગ ભૂમિકા હતી. એમ નીચેના શબ્દોથી જણાય છે —

'તમે ગમે તે દર્શનને ભલે માનો, ગમે તો પછી તમારી દૃષ્ટિમાં આવે તેમ જૈનને કહો સર્વ દર્શનના શાસ્ત્રતત્ત્વને જુઓ, તેમ જૈનતત્ત્વને પણ જુઓ સ્વતંત્ર આત્મશકિતએ જે યોગ્ય લાગે તે અગીકાર કરો મારૂં કે બીજા ગમે તેનુ ભલે એકદમ તમે માન્ય ન કરો પણ તત્ત્વને વિચારો' મોક્ષ પાઠ ૯૮.

"જૈન, જગતને અનાદિ અનંત કહે છે. તે કયા ન્યાયથી કહે છે? એમ એક પછી એક ભેદરૂપ વિચારથી જૈનદર્શન નાસ્તિક છે કે આસ્તિક? તે પવિત્રતા સમજી શકાય!"

મોક્ષ પાઠ ૯૫.

વીતરાગભાવ પ્રત્યે રુચિ અને સ્યાદ્વાદ

જૈનઆગમોમાંથી એમને જે તત્ત્વ સૂઝયા અને તે ખેંચાયા તે આ :—

(૧) શુદ્ધવીતરાગતાનું જ પૂજન.

(૨) સ્યાદ્વાદ.

તેઓ કહે છે :—

'મમત્વ કે રાગ છે, ત્યાં સત્યત્ત્વ નથી!' મોક્ષ પા. ૯૫. આ દષ્ટિ રાખી જેમ જેમ આગળ વધે છે. તેમ તેમ આખરે એમની દષ્ટિ, જૈનદર્શનમાં બધાં દર્શનો વ્યાપેલાં જુએ છે.

'જે ગાયો તે સઘળે એક, સકળદર્શને એ જ વિવેક,
સમજાવવાની શૈલી કરી, સ્યાદ્વાદ સમજણ પણ ખરી.

રાજપદ્ય પૃ ૫૭.

એકાગ્રતા

અવધાનશકિતના આરંભથી ઠેઠ પર્યંત એકાગ્રતાની કડી તુટતી નથી. ઝઝાવાતો અનેક આવે છે અંતરગ ભૂમિકામાં એ પોતે ભાખે છે, તેમ આસમાન અને પાતાળ સ્પર્શી જાય છે! દેહસ્થિતિ બગડે છે જીવનમા અસામંજસ્ય ડોકિયાં કરે છે. આખરે પુરુષાર્થ થાકે છે, પણ એકાગ્રતા ખંડાતી નથી કારણુ સંસ્કારગત હૃદયરંગ છે

આર્દ્રતા

'રસાત્મકં વાકયમ્ કાવ્યમ' કે 'ધ્વન્યાત્મકં કાવ્યં' ગમે તે કાવ્યલક્ષણુ લઇએ પણ તેઓ હાડોહાડ કવિ હતા. ગદ્ય અને પદ્ય બન્નેમા રસઝરણુ નિરંતર વહતી. પણ તેમની ખરી મહત્તા આર્દ્રી છે.

'હું પામર શું કરી શકું' રાજપદ્ય પૃ. ૪૩

'અધમાધમ અધિકો પતિત. સકળ જગતમા હુંય'

રાજપદ્ય પૃ. ૪૬.

'ગજાવગર ને હાલ મનોરથરૂપ જો'

રાજપદ્ય પૃ. ૧૪

એક કલ્પના

એ મૂળ પ્રતિભા, આજે હશે ખરી ? કલ્પી લો કે હશે તો તેઓ ક્યાં હશે ! શું કરતા હશે ! એમના જ અંતિમ ઉદ્‌ગારો પ્રમાણે ‘ ઘણી ત્વરાએ પ્રવાસ પૂરો કરવાનો હતો ત્યા વચ્ચે સહરાનુ રણ સંપ્રાપ્ત થયુ, ને વળી પગે નિકાચિત ઉદયમાન થાક ગ્રહણ કર્યો એટલે હવે તેઓએ જ્યાં જન્મ ધર્યો હશે ત્યા પૂર્વસંસ્કારોની સકલનાથી જોતા .—

(૧) ખૂબ જાગૃત હશે ! શરીરઆરોગ્ય સારું હશે

(૨) જૈનદીક્ષા એમને ખૂબ પ્રિય હોવાથી એ કોઇપણ દર્શનના ત્યાગી ભલે ગણાતા હશે ! પણ આદર્શ જૈનત્યાગ સેવતા હશે અને યુવાવયે જ સર્વ સગનો એમણે પરિત્યાગ કર્યો હશે, કારણ કે ‘યુવાવયનો સર્વસંગપરિત્યાગ પરમપદને આપે છે’ એવો એમનો દઢ મત હતો.

મોક્ષ પાઠ ૧૦૧

(૩) ‘યથા હેતુ જે ચિત્તનો, સત્ય ધર્મનો ઉદ્ધારરે થશે અવશ્ય આ દેહની (દેહથી) એમ થયો નિરધારરે.”

રાજપદ્ય પૃ. ૧૬

“ પવિત્ર સ્યાદ્‌વાદમતનુ ઢંકાયેલુ તત્ત્વ પ્રસિદ્ધિમાં આણવા જ્યાં સુધી પ્રયોજન નથી. ત્યા સુધી શાસનની ઉન્નતિ પણ નથી ”

મોક્ષ પાઠ ૯૯ મો.

આ શબ્દો જોતાં ' એ સત્ય ધર્મના ઉદ્ધાર માટે ' સર્વધર્મના સમન્વયરૂપ સ્યાદ્‌વાદને સક્રિય સ્વરુપ આપવામા ગુથાયા હશે.

(૪) કોઇ ક્રિયાજડ થઈ રહ્યા, આત્મજ્ઞાનમાં કોઇ,
માને મારગમોક્ષનો, કરુણા ઉપજે જોઇ' આત્મ (૩)

આ એમનો જીવનમંત્ર હતો એટલે એ જ્યાં હશે, ત્યાં જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સુમેળ સાધી, સધાવી રહ્યા હશે. કર્મ, વાણી અને વર્તનની એકવાકયતાની જીવત પ્રતિમા હશે !

(૫) હિંદનું ક્ષેત્ર એમને અતિપ્રિય હતુ. એટલે એ ક્ષેત્ર કયા તો એમને મળ્યુ હશે. અથવા બીજા ક્ષેત્રે હશે, તો હિંદ પ્રત્યે એમનુ અથાગ પ્રેમવર્ષણ હશે !

અવશ્ય કર્મનો ભોગ છે, ભોગવવો અવશેષરે

તેથી દેહ એક જ (મનુષ્ય શરીર) ધારી, ને જાશું સ્વરુપ સ્વદેશરે

એ આખરી વચન, એમને એમનો જ આત્મા એકદા સફળ બનાવો !

સર્વત્ર શાન્તિ વિસ્તરો

મૈયામંદિર માનકોલ ૧૫–૮–૩૯

' સંતબાલ '

પ્રવેશતાં પહેલાં

ભૂમિકા.

*

જૈનદૃષ્ટિએ સંસાર અને મોક્ષ એ બન્ને સ્થિતિ વચ્ચે એક જ **આત્માની ત્રણ દશાઓ કલ્પી** છે.

બહિરાત્મા :— મોહરૂપી નિદ્રામા જઇ સ્વભાવનુ ભાન ભૂલી ભ્રમે કરી "શરીરાદિ"ને જ "આત્મા" માનીને જીવની થતી પ્રવૃત્તિ તે બહિરાત્મદશા

અંતરાત્મા :— વિવેક દ્વારા ભ્રમ ટળતા સ્વભાવલગનીની રુચિ પ્રગટે અને શરીરાદિ પોતાથી (આત્માથી) ભિન્ન છે, એવા પ્રકારનો પ્રકાશ જે દશામાં મળે તે અંતરાત્મદશા.

પરમાત્મા : — વીતરાગભાવની પરાકાષ્ઠાવાળી અવાચ્ય નિષ્કલંકપરમવિશુદ્ધ દશા, તે પરમાત્મદશા.

આ ત્રણ દશાઓ પૈકી જ્યારે મધ્યવર્તી દશા આવે છે ત્યારે એ દશાવાળા જીવને સર્વોપરીદશાના તેજનો ચમકારો થાય છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં ભવ્યસર્વોપરી દશા માટે નિર્મળ મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગે છે, જે તાલાવેલી લાગે છે, તેનું અહીં ક્રમવાર નિદર્શન છે.

અંતરાત્મદશાથી માંડીને પરમાત્મદશા પર્યંતની ઉત્તરોત્તર ભૂમિકાઓના સંવેદનનુ આ આર્ષદર્શન છે.

જે ક્ષણે પ્રભુ અને પોતે ઘણે દૂર છતાં જે ભાવજગતમાં તાદાત્મ્ય અનુભવી લે છે. તે ક્ષણની આ વાણીમાં અવતરેલી રસ-ગીતા છે. એ દૃષ્ટિએ અર્જુન અને ભગવાન કૃષ્ણના સંવાદ સામે જીવ અને પ્રભુનો અહીં રૂપક સંવાદ ગોઠવી લેતાં સમજવામાં સરળ પડશે એમ ધારી વિવેચનમા એ દૃષ્ટિ રાખી છે

" ધર્મ એજ સાચો માર્ગદર્શક સંગાથી છે "

આ જગતમાં અનેક જીવો જુદા જુદા સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થયા છે, થાય છે, થશે અને મૃત્યુને પામશે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સંસાર સાગરમાંથી સૌ કોઇને જ્યાં સુધી મુક્તિ ન મળે, ત્યાં સુધી આ સંસારરૂપી સમુદ્રને વિષે એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં એમ ભટકયા કરવાનું છે જ જે જીવ આ ભવસમુદ્ર તરીને પેલેપાર જાય એટલે કે એને ફરીથી જન્મ પામવાનું મટી જાય તો, એ જીવ આ સંસારના અનેક પ્રકારનાં દુઃખથી વિમુક્ત થઇને મુક્તિનું નિરંતર સુખ પામે; પરંતુ સમુદ્ર તરવાને નાવ જોઇએ. તો ધર્મકરણી એ એક નાવ છે, એ નાવ જીવને સંસાર સમુદ્રથી તારે છે; માટે મુમુક્ષુ જીવો જો ધર્મરૂપી નૌકાનુ અવલંબન કરે તો સહેલાઇથી જન્મ મરણથી મુકત થઇ જાય.

આ જગતમાં જેને આપણે સંગાથી–સ્નેહી માનીએ છીએ તે સંગાથીઓ–સ્નેહીઓ તો અંતે આપણો ત્યાગ કરનારા છે, કારણ કે દેહ ત્યાગ કરતી વખતે આપણને તેઓ ઉપયોગી નથી અને આત્મા એકલો જ ચાલ્યો જાય છે તેમજ " ધર્મ એજ સાચો સંગાથી–સ્નેહી છે " કે જે તેની સાથે જાય છે.

આ સંસારની સર્વ વસ્તુઓ તજીને જવું છે, એટલું હૃદયમાં ઠસી જાય તો પછી ત્યાગ સમજ્યા છીએ એમ ગણાય અને તોજ મોક્ષ માર્ગના પથે વળી શકાય.

મનુષ્ય જન્મ અને ધર્મકરણી કરવામાં સહાયરૂપ પુસ્તકો વાંચવા કે સાંભળવા મળે તે પણ હળુકર્મી જીવના જ કારણો છે.

આત્મબંધુ,

દુર્લભજી શામજી વીરાણી.

નિવેદન.

" असंखयं जीविय मा पमायए "

સ્વર્ગસ્થ બા. બ્ર. **શ્રી વિનોદમુનિજી** આગમોક્ત જિન-વાણીના પરમ ભક્ત હતા. આગમવચનો પર એમની અગાધ શ્રદ્ધા હતી અને **'असंखयं जीविय मा पमायए'** (જીવન તૂટ્યું સંધાતું નથી માટે ક્ષણ માત્રનો પણ પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ) આ તેમનું ધ્યેય હતું.

વીતરાગની વાણીનો વિશેષ પ્રચાર કેમ થાય એની એમના હૃદયમાં ઘણીજ ધગશ હતી. વીતરાગના વચનોનુ શ્રદ્ધાન કરીને એમણે ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરી. એમની દીક્ષા સંસ્કાર વિધિમાં અમે નિમિત્ત ન થઈ શક્યા, એ અમારી કમનસીબી છે. વીતરાગ વાણીના પ્રચારની એમની જે ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા હતી તે સદ્‌ભાવનાની પૂર્તિરૂપે વીતરાગવાણીમાંથી જે ઉત્તમ જ્ઞાન કે જે નિત્ય શ્રાવકજીવનમાં ઉપયોગી થઈ શકે તેવા સાહિત્યનું પ્રકાશન કરીને અમુક અંશે એ દુઃખને હળવું કરવા અમારા ચિત્તને શાન્ત્વન આપવાનો સ્વલ્પ પ્રયત્ન કરી આ ગ્રંથ સ્વર્ગસ્થ બા. બ્ર. **શ્રી વિનોદમુનિજીને** શ્રદ્ધાંજલિરૂપે અર્પણ કરીએ છીએ.

સ્વર્ગસ્થ મુનિશ્રી નિર્વાણ પામ્યા પછી તેમના સ્વર્ગારોહણનું જે નિમિત્ત સરજાયું તેનુ વર્ણન તથા તેમના આદર્શ જીવનનો વૃતાંત સંક્ષિપ્તમાં આ ગ્રંથમા આપેલ છે. તેમજ તેમના અનુપમ જીવનને આવરી લેતો ગ્રંથ ગુજરાતી તથા હિન્દી ભાષામાં

જુદા જુદા ગ્રંથ રૂપે પ્રકાશન થએલ છે. “શ્રી સિદ્ધિનાં સોપાન” નામનો ગ્રંથ અમો શ્રી જૈન ધર્મ પ્રેમી મુમુક્ષુઓ સમક્ષ મૂકીએ છીએ જેમાં નિત્ય સ્વાધ્યાય કરવા માટે ઘણું ઘણું આપ્યું છે. અને મોક્ષાર્થી મહાનુભાવો માટે ખરેખર સિદ્ધિના સોપાન જ બની રહેશે

આવા ગ્રંથો સસ્તી કિંમતે મળી [illegible] લાભ સૌ કોઈ વધારે પ્રમાણમાં લીએ અને જૈન જ્ઞાનનો [illegible] એ કારણને અંગે અને અમારા સ્વ. પૂ. પિતાશ્રીની [illegible] અંતઃકરણની ધગશ અને આકાંક્ષા હતી તેમજ તેઓશ્રીની સ્વપ્ન હતી, તે પ્રમાણે આજે આ ગ્રંથ શ્રી સિદ્ધિનાં સોપાન તેમજ શ્રી જૈન [illegible] સમ્યગ્દર્શન અને અધ્યાત્મ જ્ઞાન, મહામંત્ર [illegible] અને તત્વ સંગ્રહ, શ્રી [illegible] શ્રી જૈન જ્ઞાન સાગર, શ્રી [illegible] સંગ્રહ, [illegible] ગ્રંથ, અતિમુક્ત [illegible] જીવન ચરિત્ર (ગુજરાતી) [illegible] વિચાર, ભાવના શતક [illegible] સંયોગ, શ્રી પ્રતિક્રમણ સૂત્ર, શ્રી [illegible] ધાર્મિક ગ્રંથો અને ધાર્મિક ઉપકરણો [illegible] આપીને તેઓશ્રીની ઇચ્છા અને ભાવનાને [illegible] સંપૂર્ણ આનંદ થાય છે. તે સાથે આ ગ્રંથની બીજી [illegible] જૈન ધર્મ પ્રેમી સમાજ સમક્ષ સાદર રજુ કરવાનો [illegible] થયેલા શુભ અવસર બદલ અમારી જાતને કૃતકૃત્ય [illegible]

સ્વ. ધર્માનુરાગી પૂજ્ય

શ્રી શામજી વેલજી વીરાણી

બા. બ્ર. શ્રી વિનોદમુનિનું સંક્ષિપ્ત જીવન ચરિત્ર.

આ ગ્રંથ બા. બ્ર શ્રી વિનોદમુનિના સ્મણાર્થે પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે તેથી તેમના જીવન ચરિત્રના ગ્રંથમાંથી અહીં સંક્ષિપ્તમાં તેઓશ્રીનું જીવન વૃતાંત છાપવામાં આવેલ છે અને તેમને આ ગ્રંથ અપર્ણ કરવામા આવે છે.

આ પરમ વૈરાગી પુરુષનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૯૨ મા પોર્ટસુદાન (આફ્રિકા) માં કે જ્યાં વીરાણી કુટુંબનો વ્યાપાર આજ દિવસ સુધી ચાલુ છે ત્યાં થયો હતો

શ્રી વિનોદકુમારના પુણ્યવાન પિતાશ્રીનુ નામ શેઠશ્રી દુર્લભજી શામજી વીરાણી અને મહાભાગ્યવાન માતુશ્રીનું નામ બેન મણિબેન વીરાણી બન્નેનુ અસલ વતન રાજકોટ સૌરાષ્ટ્ર છે. બેન મણિબેન ધાર્મિક ક્રિયામાં પહેલેથી જ રુચિવાળા હતા, પરંતુ શ્રી વિનોદકુમાર ગર્ભમાં આવ્યા પછી વધારે દૃઢધર્મી અને પ્રિયધર્મી બન્યા હતા

પૂર્વ ભવના સંસ્કારથી શ્રી વિનોદકુમારનુ લક્ષ ધાર્મિક અભ્યાસ અને ત્યાગ ભાવ તરફ વધારે હોવા છતાં તેઓશ્રીએ નોનમેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કરી વ્યવહારીક કેળવણી લીધેલી અને વ્યાપારની પેઢીમાં કુશળતા બતાવેલી.

તેઓશ્રીએ યુનાઇટેડ કિંગડમ, ફ્રાન્સ, બેલ્જીયમ, હોલેન્ડ, જર્મની. સ્વીઝર્લેન્ડ, તેમજ ઇટાલી, ઇજીપ્ત વગેરે દેશોમાં પ્રવાસ કરેલ સાં. ૨૦૦૯ના વૈશાખ માસ સને ૧૯૫૩ માં લંડનમાં રાણી એલીઝાબેથના રાજ્યારોહણ પ્રસંગે તેઓશ્રી લંડન ગયા હતા. કાશ્મીરનો પ્રવાસ પણ તેમણે કરેલ, દેશ પરદેશ ફરવા છતાં પણ તેમણે કોઈ વખતે પણ કંદમૂળનો આહાર વાપરેલ નહીં.

બા. બ્ર. શ્રી વિનોદમુનિનું સંક્ષિપ્ત જીવન ચરિત્ર.

આ ગ્રંથ બા. બ્ર. શ્રી વિનોદમુનિના સ્મણાર્થે પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે તેથી તેમના જીવન ચરિત્રના ગ્રથમાંથી અહીં સંક્ષિપ્તમાં તેઓશ્રીનું જીવન વૃતાંત છાપવામાં આવેલ છે અને તેમને આ ગ્રંથ અપર્ણ કરવામા આવે છે.

આ પરમ વૈરાગી પુરુષનો જન્મ વિક્રમ સવત ૧૯૯૨ માં પોર્ટસુદાન (આફ્રિકા) માં કે જ્યા વીરાણી કુટુબનો વ્યાપાર આજ દિવસ સુધી ચાલુ છે ત્યા થયો હતો

શ્રી વિનોદકુમારના પુણ્યવાન પિતાશ્રીનું નામ શેઠશ્રી દુર્લભજી શામજી વીરાણી અને મહાભાગ્યવાન માતુશ્રીનું નામ બેન મણિબેન વીરાણી બન્નેનુ અસલ વતન રાજકોટ સૌરાષ્ટ્ર છે. બેન મણિબેન ધાર્મિક ક્રિયામાં પહેલેથી જ રુચિવાળા હતા, પરંતુ શ્રી વિનોદકુમાર ગર્ભમાં આવ્યા પછી વધારે દૃઢધર્મી અને પ્રિયધર્મી બન્યા હતા

પૂર્વ ભવના સસ્કારથી શ્રી વિનોદકુમારનું લક્ષ ધાર્મિક અભ્યાસ અને ત્યાગ ભાવ તરફ વધારે હોવાં છતાં તેઓશ્રીએ નોનમેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કરી વ્યવહારીક કેળવણી લીધેલી અને વ્યાપારની પેઢીમા કુશળતા બતાવેલી.

તેઓશ્રીએ યુનાઇટેડ કિંગડમ, ફ્રાન્સ, બેલ્જીયમ, હોલેન્ડ, જર્મની, સ્વીઝર્લેન્ડ, તેમજ ઇટાલી, ઇજીપ્ત વગેરે દેશોમા પ્રવાસ કરેલ સા. ૨૦૦૯ના વૈશાખ માસ સને ૧૯૫૩ મા લંડનમાં રાણી એલીઝાબેથના રાજ્યારોહણ પ્રસંગે તેઓશ્રી લંડન ગયા હતા. કાશ્મીરનો પ્રવાસ પણ તેમણે કરેલ, દેશ પરદેશ ફરવા છતા પણ તેમણે કોઈ વખતે પણ કંદમૂળનો આહાર વાપરેલ નહીં.

ઉગતી આવતી યુવાનીમાં તેઓશ્રીએ દુનિયાના રમણીય સ્થળો જેવાં કે કાશ્મીર, ઇજીપ્ત અને યુરોપના સુંદર સ્થળોની મુલાકાત લીધી હોવા છતાંએ તેઓને રમણીય સ્થળો કે રમણીય યુવતીઓનુ આકર્ષણ થયું નહીં. એ એના પૂર્વભવના ધાર્મિક સંસ્કારનો રંગ હતો, અને એ રંગે જ તેમને તે બધું ન ગમ્યું અને તુરત વતન પાછા ફર્યા અને સાધુ સાધ્વીજીના દર્શન કરવાને ઠેકઠેકાણે ગયા અને તેમના ઉપદેશનો લાભ લીધો અને વૈરાગ્યમાં જ મન લાગ્યુ હુંડા ચોવીસીના પાંચમાં આરાનુ વિચિત્ર વાતાવરણ જોઇ તેમને કંઇક ક્ષોભ થતો કે તુરત જ તેનો ખુલાસો મેળવી લેતા અને ત્યાગ ભાવમાં સ્થિર રહેતા દેશ પરદેશમાં પણ સામાયિક, પ્રતિક્રમણ ચોવીહાર આદિ પચ્ચક્ખાણ તેઓ ચૂકયા નહીં. ઉંચી કોટિની શૈયાનો ત્યાગ કરી તેઓ સુવા માટે માત્ર એક શેતરંજી, એક ઓસીકું અને ઓઢવા માટે એક ચાદર ફકત વાપરતા અને પલંગ ઉપર નહીં પણ ભૂમિ પર જ શયન કરતાં અને પહેરવા માટે એક ખાદીનો લેંગો અને ઝભો વાપરતાં કોઈ વખતે કબજો પહેરતાં બહુ ઠંડી હોય તો વખતે સાદો ગરમ કોટ પહેરી લેતાં અને મુહપતિ, પાથરણુ, રજોહરણ અને બે ચાર ધાર્મિક ગ્રંથોની ઝોળી સાથે રાખતાં. સંડાસમાં નહીં પણ જંગલમાં એકાંત જગ્યામાં ઘણે ભાગે શરીરની અશુચિ દૂર કરવા જતાં હાલવા ચાલવા, સંડાસ અને પેશાબ સબંધીમાં જીવદયાની બરાબર જતના કરતા

દેશમા કે પરદેશમાં જ્યારે તેમને કોઇની સાથે મળવાનું થતું ત્યારે તેમની સાથે અહિંસામય જૈન ધર્મનુ સ્વરુપ પ્રગટ કર્યા વગર રહેતાં નહીં

દીક્ષાર્થીઓને જલ્દી દીક્ષા લેવાની પ્રેરણા કરતાં અને એમજ કહેતા કે જીંદગીનો કોઇ ભરોંસો નથી "**અસખયં જીવિય મા પમાયએ**" આયુષ્ય તુટતા વાર લાગતી નથી, જીવન તુટ્યુ સંધાતું નથી, માટે ધર્મ કરણીમા સમયમાત્રનો પ્રમાદ ન કરવો જોઇએ.

ગોંડલ સપ્રદાયના ઘણાખરા પૂ મુનિવરો અને પૂ મહાસતીજીઓનો તથા બોટાદ સપ્રદાયના પૂ. આચાર્ય શ્રી માણેકચદજી મહારાજ અને દરિયાપુરી સપ્રદાયના ભાયચદજી મહારાજ, શ્રમણ સઘના મુખ્ય આચાર્યશ્રીજી આત્મારામજી મહારાજ વગેરે અનેક સાધુ–સાધ્વીઓના ઉપદેશનો તેમણે લાભ લીધેલ મુંબઇમા સા ૨૦૧૧ ની સાલમા શ્રી ધર્મસિંહજી સપ્રદાયના શ્રી લાલચદજી મહારાજનો પરિચય થયો. લાલચદજી મહારાજ પોતે, સંસારપક્ષના ત્રણ પુત્રો અને બે પુત્રીઓ એમ કુલ ૬ બલકે આખા કુટુબે સંયમ અંગીકાર કરેલ તે જાણી તેમને અદ્દભૂત ત્યાગ ભાવના પ્રગટ થઇ કે જે કદી ક્ષય પામી નહીં.

આ પહેલા તેઓ જ્યારે માતા–પિતાની સાથે પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી માણેકચંદજી મહારાજના દર્શને બોટાદ ગયેલા ત્યારે તેમના ઉપદેશની જે અસર થઇ તે પણ મુખ્ય અસર પહેલી હતી અને બીજી અસર તે પૂજ્ય લાલચંદજી મહારાજના સહકુટુબની દીક્ષા એ હતી આ બેઉ પ્રસંગોએ પૂર્વભવની બાકી રહેલી આરાધનાને પૂરી કરવાના નિમિત્તરૂપ હોઇને વખતો વખત તેઓ માતા–પિતા પાસે દીક્ષાની આજ્ઞા માગતા હતા અને તેનો જવાબ તેમના પિતાશ્રી તરફથી એક જ હતો, જે હજુ વાર છે. સમય પાકવા દીઓ. જ્ઞાન, અભ્યાસ વધારો.

સ્વ. ધર્માનુરાગી પૂજ્ય

માતુશ્રી શ્રી કડવીબાઇ વીરાણી

સાં ૨૦૧૨ ના અષાડ શુદી ૧૫ થી શ્રી વિનોદકુમારે આચાર્ય શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ સાહેબ પાસે વેરાવળ ચાતુર્માસ દરમ્યાન ખાસ નિયમીત રીતે દીક્ષાની તૈયારી કરવા માટે તેમની પાસે જ્ઞાનાભ્યાસ કર્યો તેની સાથે શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજના સંસાર પક્ષના કુટુંબીક દીક્ષાના ભાવિક શ્રી જસરાજભાઈ પણ જ્ઞાનાભ્યાસ કરતા હતા તેઓએ ત્યાં એવો નિર્ણય કરેલો કે શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ પાસે આપણે બન્નેએ દીક્ષા લેવી. પહેલા વિનોદકુમારે અને પછી શ્રી જશરાજભાઈએ દીક્ષા લેવી. શ્રી જસરાજભાઈની દીક્ષા તિથી પૂ શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ સાહેબે સાં. ૨૦૧૩ ના જેઠ શુદ ૫ ને સોમવારે માંગરોલ મુકામે નક્કી કરી શ્રી જસરાજભાઈ વિનોદકુમારને રાજકોટ મળ્યા. શ્રી વિનોદકુમારે શ્રી જસરાજભાઈની યથાયોગ્ય સેવા બજાવી માંગરોલ રવાના કર્યા અને પોતે નિશ્ચયપૂર્વક દીક્ષા માટે આજ્ઞા માગી પણ તેઓના પિતાશ્રીની [illegible] [illegible] સાંભળીને તેમને મનમાં આઘાત થયો અને દીક્ષા લેવા માટેનો તેમણે બીજો રસ્તો શોધી કાઢયો

સ્વ. ધર્માનુરાગી પૂજ્ય

માતુશ્રી શ્રી કડવીબાઇ વીરાણી

ત્તમજી મહારાજ પાસે જવામા ઘણાં વિઘ્ન થાશે, એમ ધારીને તેઓએ દૂર રાજસ્થાનમાં ચાલ્યા જવાનું નક્કી કર્યું.

તા ૨૪–૫–૫૭ સાં. ૨૦૧૩ ના વૈશાખ વદ ૧૦ ને શુક્રવારના રોજ સાંજના માતુશ્રી સાથે છેલ્લું જમણુ કર્યું. ભોજન કરી, માતુશ્રી સામાયિકમાં બેસી ગયા. તે વખતે કોઇને જાણુ કર્યા વગર દીક્ષાના વિઘ્નોમાંથી બચવા માટે ઘર, કુટુંબ, સૌરાષ્ટ્ર ભૂમિ અને ગોંડલ સપ્રદાયનો ત્યાગ કરી તેઓ બીચન તરફ રવાના થયા.

શ્રી વિનોદમુનિના નિવેદન પરથી માલુમ પડયું કે તા. ૨૪–૫–૫૭ ના રોજ રાત્રે આઠ વાગ્યે ઘેરથી નીકળી, રાજકોટ જકશને જોધપુરની ટીકીટ લીધી. તા. ૨૫–૫–૫૭ ના સવારે ૮ વાગ્યે મહેસાણા પહોંચ્યા ત્યા અઢી કલાક ગાડી પડી રહે છે, તે દરમ્યાન ગામમા જઇને લોચ કરવા માટેના કેશ રાખીને બાકીના કઢાવી નાંખ્યા અને ગાડીમાં બેસી ગયા, મારવાડ જકશન તથા જોધપુર જકશન થઇને તા ૨૬–૫–૫૭ ની વહેલી સવારે ૪ાા વાગ્યે ફલોદી પહોચ્યા ત્યાથી પગે ચાલીને ખીચન ઉપાશ્રયમા પહોંચ્યા અને ઉપાશ્રયમાં બિરાજતા મુનિવરોના દર્શન કર્યા વંદણા નમસ્કાર કરી સુખશાતા પૂછી બહાર નીકળ્યા અને પોતાના સામાયિકના કપડાં પહેર્યા અને પછી પૂજ્ય શ્રી સતોની સન્મુખ સામાયિક કરવા બેઠાં તેમાં " જાવ નિયમ પજ્જુવાસામિ દુવિહ તિવિહેણં " ના બદલે " જાવ જીવ પજ્જુવાસામિ તિવિહં તિવિહેણં " બોલ્યા તે શ્રી લાલચદજી મહારાજે સાભળ્યું અને તેઓશ્રીએ પૂછ્યું કે " વિનોદકુમાર ! તમે આ શુ કરો છો, તેનો જવાબ આપવાને બદલે " અપ્પાણં વોસિરામિ "

બોલી પાઠ પૂરો કર્યો અને પછી વિનયપૂર્વક બે હાથ જોડીને બોલ્યાં કે " સાહેબ ! એતો બની ચૂકયું અને મેં સ્વયંમેવ દીક્ષા લઇ લીધી, બરાબર જ છે અને તેમાં કાંઇ ફેરફાર થઇ શકે તેમ નથી આ સિવાય આપશ્રીની બીજી કોઇ પણ પ્રકારની આજ્ઞા હોય તો ફરમા ·ા. "

તે જ દિવસે બપોરના મુનિશ્રી સમર્થમલજી મહારાજ સાહેબે શ્રી વિનોદકુમાર મુનિને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને સમજાવ્યા કે " તમે એક સારા ખાનદાન કુટુંબના વ્યક્તિ છો તમારી આ દીક્ષા અગીકાર કરવાની રીત બરાબર નથી, કારણ કે તમારા માતા-પિતાને આ હકીકતથી દુ:ખ થાય અને તેથી મારી સંમતિ છે કે રજોહરણની ડાડી ઉપરથી કપડુ કાઢી નાંખો જેથી તમો શ્રાવક ગણાવ અને જરૂર પડે તો શ્રાવકોનો સાથ લઈ શકો, એમ ત્રણવાર પૂ મહારાજશ્રીએ મમજાવેલા પરંતુ તેમણે ત્રણેય વખત એકજ ઉત્તર આપેલો કે " જે થયુ તે થયું હવે મારે આગળ શું કરવું તે ફરમાવો. "

શ્રી વિનોદમુનિના શ્રી સમર્થમલજી જેવા મહામુનિના પ્રશ્નના જવાબ પછી ખીચનનો ચતુર્વિધ સઘ વિચારમાં પડી ગયો અને મુનિશ્રીઓ પર સસારીઓનો કોઈપણ પ્રકારનો નિષ્કારણ હુમલો ન આવે તે માટે શ્રી વિનોદમુનિને જણાવવામાં આવ્યુ કે " અમારી સલામતી માટે તમારે જાહેર નિવેદન બહાર પાડવાની જરૂર છે. " ત્યારે શ્રી વિનોદમુનિએ પોતાના હસ્તાક્ષરે નિવેદન શ્રી સંઘ સમક્ષ પ્રગટ કર્યું, તેનો સાર નીચે મુજબ છે :-

મારા માતા-પિતા મોહને વશ થઇને દીક્ષાની આજ્ઞા આપે તેમ ન હતું અને " **અસંખયં જીવિય મા પમાયએ** ' ને

આધારે એક ક્ષણ પણ દીક્ષાથી વચિત રહી શકુ તેમ નથી, એમ મને લાગ્યું શ્રી લાલચદજી મહારાજ સાહેબ–વગેરેએ મને મારી દીક્ષા માટે વિચારી પછી કરવાનુ કહેલ પરતુ મને સમય માત્રનો પ્રમાદ કરવો ઠીક ન લાગ્યો, તેથી શ્રી અરિહત ભગવતો તથા શ્રી સિદ્ધ ભગવંતોની સાક્ષીએ મારા ગુરુ મહારાજ સમક્ષ પ્રવજ્યાનો પાઠ ભણીને, મારા આત્માના કલ્યાણ માટે દીક્ષા અગીકાર કરી છે સમાજને ખોટો ખ્યાલ ન આવે કે મારી દીક્ષા ક્ષણિક જુસ્સાથી અગર ગેરસમજથી થઇ છે તેથી તથા સમાજમા જૈન શાસનની પ્રભાવના થાય તે હેતુથી મારે મારો વૃતાત પ્રગટ કરવો ઉચિત છે

ઉત્તરાધ્યયનજી સૂત્રના ૧૯ મા અધ્યયન પરથી મને લાગ્યુ કે મનુષ્ય જીવનનુ ખરૂ કર્ત્તવ્ય મોક્ષફળ આપનારી દીક્ષા જ છે.

છેવટ સુધી મે મારા બાપુજી પાસે દીક્ષા માટે આજ્ઞા માગી અને તે વખતે પણ પહેલાની જેમ વાત ઉડાવી દીધી અને અનત ઉપકારી એવા મારા બાપુજી સમક્ષ હું તેમને કઇક ભાષામાં પણ કહી શકતો ન હતો અને બીજી બાજુથી મને થયુ કે આયુષ્ય અશાશ્વત છે અને આવા ઉત્તમ કાર્ય માટે મારે જરાપણ પ્રમાદ કરવો ઉચિત નથી, તેથી મેં વિચારીને આ પગલું ભર્યું છે અને મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, શ્રી વીરપ્રભુ મહાવીર સ્વામીનો સકળ સંઘ મારા આ કાર્યને અનુમોદશે જ “ તથાસ્તુ ”

રાજકોટમા શ્રી વિનોદકુમારના ગયા પછી પાછળથી ખબર પડી કે વિનોદકુમાર કેમ દેખાતા નથી એટલે તપાસ થવા માડી ગામમાં ક્યાંય પત્તો ન લાગ્યો એટલે બહારગામ તારો કર્યા,

ક્યાંયથી પણ સંતોષકારક સમાચાર સાંપડયા નહીં. અર્થાત્ પત્તો મળ્યો જ નહીં. આમ વિમાસણના પરિણામે પિતાશ્રીને બે મહિના પહેલાંની એક વાતની યાદી આવી. તે એ હતી કે તે વખતે શ્રી વિનોદકુમારે આજ્ઞા માંગેલી કે "બાપુજી! આપની આજ્ઞા હોય તો આ ચાતુર્માસ ખીચન (રાજસ્થાન) જાઉં કારણ કે ખીચનમાં પૂ ગુરુમહારાજ શ્રી સમર્થમલજી મુનિ કે જેઓ સિદ્ધાંત વિશારદ છે અને અનેકાંતવાદના પૂરા જાણકાર છે, તેઓ ત્યા બિરાજમાન છે કે જેઓશ્રી પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા માટે પૂ શ્રી લાલચંદજી મહારાજ આદિ ઠાણા ૪ જવાના છે. તો મારી ઇચ્છા પણ ત્યાં તેમની પાસે જવાની છે.

આ વાતચીતનુ સ્મરણ પિતાશ્રીને આવવા સાથે તેઓએ પં. પૂર્ણચંદ્રજી ડકને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને વિનોદકુમાર માટેની પોતાની ચિંતા વ્યકત કરી પંડિતજીનુ પણ આ વાતને સમર્થન મળ્યું તેઓશ્રીએ જણાવ્યું કે "થોડા સમય પૂર્વે શ્રી વિનોદકુમારે મારી પાસે જાણવા માગ્યુ હતું કે, ખીચનમાં કેવા પ્રકારની સગવડ છે?" આમ મારી સાથે પણ વાર્તાલાપ થયો હતો. બન્નેનો આ પ્રમાણે એકમત થતા પિતાશ્રીએ ખીચન તાર કરવા સૂચના કરી તા ૨૯–૫–૫૭ ના રોજ પૃથ્વીરાજજી માલુ ખીચન (રાજસ્થાન) ઉપર તાર કર્યો.

તા. ૨૮–૫–૫૭ ના રોજ જવાબ આવ્યો કે શ્રી વિનોદભાઇએ ખીચનમા સ્વયમેવ દીક્ષા ગ્રહણ કરી છે. એટલે તેમના પિતાશ્રીએ રાવબહાદુર શ્રી એમ. પી. સાહેબ, શ્રી કેશવલાલભાઇ પારેખ અને પંડિતજી પૂર્ણચંદ્રજી ડક એમ ત્રણેયને શ્રી વિનોદકુમારને પાછા તેડી લાવવા માટે ખીચન મોકલ્યા.

તા ૨૮–૫–૫૭ ના રોજ રવાના થઇ તા ૩૦–૫–૫૭ ના રોજ સવારે ફલોદી સ્ટેશને પહોંચ્યા બેલગાડીમાં તેઓ ખીચન ગયાં કે જ્યા સ્થિવર મુનિશ્રી શીરેમલજી મહારાજ તથા પૂજ્ય પંડિત રત્ન શાસ્ત્ર વિશારદ શ્રી સમર્થમલજી મહારાજ આદિ ઠાણા ૮ તથા પૂજ્ય તપસ્વીજી મહારાજ શ્રી લાલચંદજી મહારાજ આદિ ઠાણા ૪ બિરાજતા હતા કુલ સાધુ સાધ્વીની સંખ્યા અઠ્ઠાવીસથી ત્રીસની હતી

પૂછપરછના જવાબમા શ્રી વિનોદમુનિએ કેશવલાલભાઈ પારેખને કહ્યું કે "મે તો દીક્ષા અંગીકાર કરી લીધી છે, તેમાં કાંઇ ફેરફાર થાય તેમ નથી તમો અમારા વીરાણી કુટુંબના હિતૈષી છો અને જો સાચા હિતૈષી હો તો મારા પૂ બા અને બાપુજીને સમજાવીને મારી હવે પછીની મોટી દીક્ષાની આજ્ઞા અઠવાડીઆની અંદર અપાવી દ્યો એટલુ જ નહીં પણ "સવિ જીવ કરૂ શાસન રસી"ની ભાવનામાં અને આજ દિવસ સુધીના મારી ઉપરના ઉપકારના બદલામા આગમને અનુલક્ષીને મારી ભાવના એ હોય જ અને છે કે, મારી દીક્ષા તેઓની દીક્ષાનુ નિમિત્ત બને અને મારા માતા–પિતા સદ્‌ગતિને સાધે. અર્થાત્ મારી સાથે દીક્ષા લીએ.

આવા દૃઢ જવાબના પરિણામે તે જ સમયે શ્રી વિનોદકુમારને પાછા લઇ જવાની ભાવનાને નિષ્ફળતા સાંપડી અને તા. ૩૧–૫–૫૭ની રાત્રિના રવાના થઇ તા. ૨–૬–૫૭ ના સવારે મહા પરીષહરૂપ ક્ષેત્રનો અનુભવ કરી અને શ્રી વિનોદકુમારના પિતાશ્રીને તમામ વાતથી વાકેફ કર્યા.

થોડાં વખતમાં ફલોદીના શ્રી સંઘે પૂ. શ્રી લાલચંદજી મહારાજને ફલોદીમાં ચોમાસુ કરવાની વિનંતી કરી તેનો અસ્વીકાર

થવાથી સંઘ ગમગીન બન્યો એટલે નિર્ણય ફેરવ્યો અને અષાડ શુદ ૧૩ ના રોજ ખીચનથી વિહાર કરી ફલોદી આવ્યા.

દીક્ષા પછી અઢી મહિનાને આતરે ફલોદી ચોમાસા દરમ્યાન શ્રી વિનોદમુનિને હાજતે જવાની સંજ્ઞા થઈ અને તે માટે જવા તૈયાર થયા એટલે તેમના ગુરુએ કહ્યું કે બહુ ગરમી છે, જરાવાર થોભી જાવ એટલે શ્રી વિનોદમુનિએ રજોહરણ વગેરેની પ્રતિલેખના કરી તે દરમ્યાન ન રોકી શકાય એવી હાજત લાગી તેથી ફરી આજ્ઞા માગતા જણાવ્યું કે મને હાજત બહુ લાગી છે તેથી જાઉ છું, જલ્દી પાછો ફરીશ કાળની ગહન ગતિને દુઃખદ રચના રચવી હતી. આજે જ હાજતે એકલા જવાનો બનાવ હતો હમેશા તો બધા સાધુઓ સાથે મળીને દિશાએ જતાં.

હાજતથી મોકળા થઇ પાછા ફરતા હતા ત્યાં રેલ્વે લાઇન ઉપર બે ગાયો આવી રહી હતી. બીજી બાજુથી ટ્રેઇન પણ આવી રહી હતી તેની વ્હીસલ વાગતાં છતા પણ ગાયો ખસતી ન હતી શ્રી વિનોદમુનિનુ હૃદય થરથરી ઉઠયુ અને મહા અનુકંપાએ મુનિના હૃદયમાં સ્થાન લીધુ હાથમાં રજોહરણ લઇ જાનના જોખમની પરવા કર્યા વગર ગાયોને બચાવવા ગયા, ગાયોને તો બચાવી જ લીધી પરંતુ આ ક્રિયામા છકાય જીવની દયાના સાધનભૂત રજોહરણ કે જે વિનોદમુનિને આત્માથી વધારે પ્યારો હતો, તે રેલ્વે લાઇન ઉપર પડી ગયો અને શ્રી વિનોદમુનિએ તે પાછો સંપાદન કરવામાં જડવાદને સિદ્ધ કરતાં રાક્ષસી એન્જીનને ઝપાટે આવ્યા અને પોતાનુ બલિદાન આપ્યું **અરિહંત... અરિહંત...**એવા શબ્દો મુખથી નીકળ્યા અને શરીર તુટી પડયું. રકત પ્રવાહ છુટી પડયો અને થોડા જ વખતમા પ્રાણાંત થઇ

ગયો બધા લોકો કહેવા લાગ્યાં કે ગૌરક્ષામાં મુનિશ્રીએ પ્રાણ આપ્યાં. અંતિમ સમયે મુનિશ્રીના ચહેરાપર ભવ્ય શાન્તિ જ દેખાતી હતી.

હમેશાં તેઓ જે તરફ હાજતે જતા હતા તે તરફ ફલોદીથી પોકરણ તરફ જવાની રેલ્વે લાઇન હતી. આ લાઇન ઉપર રેલ્વે સત્તાવાળાઓએ ફાટક મૂકેલ નથી અને ત્યાં રસ્તો પણ છે એટલે પશુઓની અવરજવર હોય જ છે અને વખતો વખત ત્યાં ઢોરો રેલ્વેની હડફેટે ચડી જવાના પ્રસંગ બને છે

ફલોદી સંઘે આ દુર્ઘટનાના ખબર રાજકોટ, ટેલીફોનથી આપ્યા. જે વખતે ટેલીફોન આવ્યો, તે વખતે પિતાશ્રી બહાર ગયા હતા અને માતુશ્રી મણિબેન સામાયિક પ્રતિક્રમણમાં બેઠાં હતા. માત્ર એક નોકર ઘરમાં હતો કે જેણે ટેલીફોન ઉઠાવ્યો. પણ તે કાંઇ ટેલીફોનમાં હકીકત સમજી શક્યો નહીં અને સાચા સમાચાર મોડા મળ્યા સ્પેશ્યલ પ્લેઇનથી ફલોદી પહોંચે તે પહેલાં અગ્નિસંસ્કાર થઇ ગયો. સૂચનાનો ટેલીફોન અર્ધો કલાક મોડો પહોંચ્યો. જો સંદેશો સમયસર પહોંચ્યો હોત તો માતા-પિતાને શ્રી વિનોદમુનિના શબરૂપે પણ ચહેરો જોવાનો અને અંતિમ દર્શનનો પ્રસંગ મળત, પરંતુ અંતરાય કર્મે તેમ બન્યું નહીં

આથી પ્લેઇનનો પ્રોગ્રામ પડતો મૂકવામાં આવ્યો અને માતા-પિતા તા ૧૪-૮-૫૭ના રોજ ટ્રેઇન મારફત ફલોદી પહોંચ્યાં. શ્રી દુર્લભજીભાઇ અને મણિબેને પૂજ્ય તપસ્વી શ્રી લાલચંદજી મહારાજ સાહેબના દર્શન કર્યા.

આ પ્રસંગે શ્રી લાલચંદજી મહારાજ સાહેબે અવસરને પિછાણીને અને ધૈર્યનુ એકાએક ઐક્ય કરીને, શ્રી વિનોદમુનિના માતા-પિતાના સાંત્વન અર્થે ઉપદેશ શરૂ કર્યો જેનો ટૂંકામાં સાર આ પ્રમાણે છે.

"**હવે તો એ રત્ન ચાલ્યુ ગયું ! સમાજનો આશા દીપક ઓલવાઇ ગયો ! ઝટ ઉગીને આથમી ગયો ! હવે એ દીપ ફરીથી આવી શકે તેમ નથી.** શ્રી વિનોદમુનિના સંસાર પક્ષના માતુશ્રી મણિબેનને મુનિશ્રીએ કહ્યું કેઃ બેન ! ભાવિ પ્રબળ છે. આ બાબતમા મહાપુરુષોએ પણ હાથ ધોઈ નાખ્યા છે અને સૌને મરણને શરણુ થવું પડે છે. તો પછી આપણા જેવા પામર પ્રાણીનું શું ગજું છે ? હવે તો શોક દૂર કરીને આપણે એમના મૃત્યુનો આદર્શ જોઇને માત્ર ધીરજ ધરવાની રહી."

પૂ. શ્રી સમર્થમલજી મહારાજ સાહેબનો અભિપ્રાયઃ--

"પ્રાથમિક તેમજ અલ્પકાળના પરિચયથી મને શ્રી વિનોદ મુનિના વિષે અનુભવ થયો, કે તેમની ધર્મપ્રિયતા અને ધર્માભિલાષા **અટ્ઠિમિંજા પેમાણુરાગરત્તે** નો પરિચય કરાવતી હતી. પ્રાપ્ત સાંસારિક પ્રચૂર વૈભવ તરફ તેમની રુચિ દૃષ્ટિગોચર થતી ન હતી. પરંતુ તેઓ વીતરાગવાણીના સંસર્ગથી વિષયવિમુખ, ધર્મકાર્યમા સદા તત્પર અને તલ્લીન દેખાતા હતા ખાસ પરિચયેના અભાવે પણ તેમની વૈરાગ્ય ધારાથી તેમની ધર્માનુરાગીતા તથા જીવનચર્યાથી કઠિન કાર્ય કરવામાં પણ ગભરાટના સ્થાને સુખાનુભવની વૃત્તિ લક્ષમાં આવતી હતી."

શ્રી વિનોદમુનિના જીવનના બે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તે ખુલાસો કરવામાં આવે છે

પ્ર. ૧. તેમણે આજ્ઞા વગર સ્વયંમેવ દીક્ષા કેમ લીધી ?

ઉત્તરઃ– પાંચમા આરાના ભદ્રા શેઠાણીના પુત્ર એવંતા (અતિમુક્ત) કુમારને તેની માતુશ્રીએ દીક્ષાની આજ્ઞા આપવાની તદ્દન ના પાડી એટલે તેણે સ્વયમેવ દીક્ષા લીધી ત્યારબાદ ભદ્રા શેઠાણીએ પોતાના કુમારને ગુરુને સોંપી દીધા. તે જ રાત્રે તેણે બારમી ભીખ્ખુની પડિમા અંગીકાર કરી અને શિયાળણીના પરિષહથી કાળ કરી નલીન ગુલ્મ વિમાનમા ગયા તેવી જ રીતે શ્રી વિનોદકુમાર સ્વયં દીક્ષિત થયા

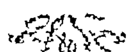
પ્ર ૨ આવા વૈરાગી જીવને આવો ભયંકર પરિષહ કેમ આવે ?

ઉત્તર :– કેટલાક ચરમ શરીરી જીવને મરણાંતિક ઉપસર્ગ આવેલ છે. જુઓ ગજસુકુમાર મુનિ, મેતારજ મુનિ, કોશલ મુનિ, કારણ કે તેમની સત્તામા હજારો ભવનાં કર્મ હોવા જોઇએ, ત્યારે તેમને એકદમ મોક્ષ જવુ હતુ. તો મરણાંતિક ઉપસર્ગ આવ્યા વગર એટલા બધાં કર્મ કેવી રીતે ખપે ? બા. બ્ર. શ્રી વિનોદમુનિને આવો પરિષહ આવ્યો જે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે તે એક અવતારી જીવ હોય

શ્રી વિનોદમુનિનુ વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર જુદા પુસ્તકથી ગુજરાતી ભાષા તથા હિન્દી ભાષામાં છપાએલ છે. તેમાંથી અહીં સાર રૂપે સંક્ષેપ કરેલ છે.

आहें बनाकर चले गये तुम

मन विनोद सुनि आये आधे चले गये तुम
प्रेम-धार से पले हुए थे,
सुख वैभव में ढले हुए थे।
फूल गुलाबी खिले हुए थे,

"असंखयं जीविय मा पमायए"

श्री विनोदकुमार वीराणी.

(દીક્ષા લીધા પહેલાં શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતા)

જન્મ : પોર્ટસુદાન સાં. ૧૯૯૨

દીક્ષા

ખીચન – (રાજસ્થાન)

સાં. ૨૦૧૩ વૈશાખ વદ ૧૨

તા. ૨૬–૫–૫૭ રવિવાર

નિર્વાણ

ફેલોદી – (રાજસ્થાન)

સાં. ૨૦૧૩ શ્રાવણ શુદ ૧

તા. ૭–૮–૫૭ બુધ

મહાનુભાવો,

નીચેના ધર્મકરણી કરવામાં ઉપયોગી ધાર્મિક પુસ્તકો અને ઉપકરણો પડતર કિંમત કરતા અર્ધી કિમતે આપવામા આવે છે તો જેઓને જરૂરત હોય તેમણે નીચે બતાવેલ સ્થળેથી મેળવી લેવા અગર પોસ્ટથી મગાવી લેવા.

(પોસ્ટેજ ખર્ચ અલગ થશે.)

વિગત	પડતર કિંમત	અર્ધી કિમત
શ્રી જૈનતત્ત્વપ્રકાશ	૬-૦-૦	૩-૦-૦
સમ્યગ્દર્શન અને અધ્યાત્મ જ્ઞાન	૪-૦-૦	૨-૦-૦
મહામંત્ર આરાધના, શ્રુતજ્ઞાન પ્રશ્નોત્તરી અને તત્ત્વ સંગ્રહ	૪-૦-૦	૨-૦-૦
શ્રી ધર્મધ્યાન અને સજ્ઝાયમાળા	૩-૮-૦	૧-૧૨-૦
શ્રી દંડકાવબોધ ગ્રંથ	૩-૦-૦	૧-૮-૦
શ્રી જૈનજ્ઞાનસાગર	૩-૦-૦	૧-૮-૦
શ્રી બૃહદ્ જૈન થોક સંગ્રહ	૩-૦-૦	૧-૮-૦
અતિમુક્ત બા બ્ર શ્રી વિનોદમુનિનું જીવન ચરિત્ર (દ્વિતીયઆવૃત્તિ) ગુજરાતી	૨-૮-૦	૧-૪-૦
અતિમુક્ત બા બ્ર શ્રી વિનોદમુનિનું જીવન ચરિત્ર હિન્દી પ્રથમ સંસ્કરણ	૨-૮-૦	૧-૪-૦
શ્રી સિદ્ધિનાં સોપાન	૧-૮-૦	૦-૧૨-૦
શ્રી નવતત્ત્વ અને જીવ વિચાર	૦-૮-૦	૦-૪-૦
ભાવનાશતક તથા કર્મ અને આત્માનો સંયોગ	૦-૮-૦	૦-૪-૦
શ્રી પ્રતિક્રમણ સૂત્ર	૦-૬-૦	૦-૩-૦
શ્રી સામાયિક સૂત્ર	૦-૧-૬	૦-૦-૯
ગુચ્છા ઉનના	૩-૪-૦	૧-૧૦-૦
કટાસણું ઉનનું	૨-૮-૦	૧-૪-૦
માળા (નવકારવાળી) સુખડની	૧-૦-૦	૦-૮-૦
પુસ્તકો મુકવા માટે લાકડાના સાપડા	૧-૦-૦	૦-૮-૦

: સ્થળ :
દિવાનપરા શેરી નં. ૬
રાજકોટ.

શ્રી શામજી વેલજી વીરાણી અને
શ્રી કડવીબાઇ વીરાણી સ્મારક ટ્રસ્ટ

स्वर्गस्थोनी तिथिओ,

पू. पिताश्री,

श्री शामजी वेलजी वीराणी

[सां. २००२ महा वद १२ ता. २८-२-४६]

पू. मातुश्री,

श्री कडवीबाई वीराणी

[सां. २०१० भादरवा शुद १४ ता. ११-९-५४]

बा. ब्र. विनोदमुनिश्री,

[सां. २०१३ श्रावण शुद १२ ता. ७-८-५७]

उपरोक्त तिथिओए

कुटुंबीजनो तथा स्नेहीओ

पोताना आत्मानी उन्नतिने माटे भव्यात्माओना जीवनमांथी अनुकरणीय व्रत-नियम जेवां के सामायिक, प्रतिक्रमण, संवर, चोविहार, उपवास, एकासणुं, आयंबिल. उणोदरी आदि तप पोताना भाव प्रमाणे करी तेओनी

वास्तविक जीवन-स्मृति पोताना जीवनमां उतारे.

एवी नम्र विनती.

" आपणी जागृति एज एमनी स्मृति बने "

आत्मबंधु

સમર્પણ

"असंखयं जीविय मा पमायए"

પોતાના હૃદયની ચિંતન પ્રસાદી

ધર્મ જ્ઞાન જ્યોતિ

અસાર જીવનમાં પણ ધર્મના તેજ પાથરનાર

સ્વ.પૂ. પિતાશ્રી

શામજી વેલજી વીરાણી

તેમજ

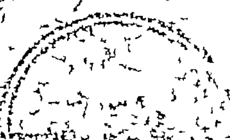
સ્વ. પૂ. માતુશ્રી.

કડવીબાઈ વીરાણી

જેમણે

બાળપણથી ધર્મના રંગે રંગાયેલા

સ્વ બા.બ્ર. **વિનોદમુનિશ્રી**ને

શ્રી તીર્થંકર વાણીમાહાત્મ્ય

પૂજ્યશ્રી ડુંગરશીજી સ્વામી ગોંડલ સંપ્રદાયના
પંડિત રત્ન બા. બ્ર. મુનિશ્રી પ્રાણલાલજી મહારાજ સાહેબ
વ્યાખ્યાનના પ્રારંભમાં પ્રકાશતાં તે કાવ્ય.

સ્રગ્ધરા વૃત્ત

*

જે શ્રી તીર્થંકરોના, અનુપમ અતિશયે નીકળી કંઠદ્વારા,
સૌમ્યા સંપૂર્ણસત્યા, વદન વિવરની, સુસ્વરવર્ણધારા;
શોભે સ્યાદ્‌વાદરૂપે, મધુર મૃદુ અતિ, ભવ્યને તારનારી,
એવી વાણી જિનોની, પરમહિતકારી, વિશ્વ આહ્લાદકારી ૧

આજે દુઃખાર્ત આરે, વિષમ સમયમા એક આધાર તારો,
બાકી કલ્પિત ભાખે, નિજમતિ વચને, એજ રસ્તો નઠારો;
તારી સુશાંત વાણી, સકલ ભય હરે, એ જ મૂર્ણો ઉત્થાપે,
તારી આજ્ઞા અમોને, અતુલ સુખ કરે સદ્ય સંસાર કાપે. ૨

*

"आचार्य देवो भव:"

મારા પરમ ઉપકારી, ધર્મહેતુભૂત
પરમ પૂજ્ય શાસન ભૂષણ
મહારાજશ્રી ૧૦૦૮ બાલબ્રહ્મચારી પંડિતરત્ન,
મહા પ્રભાવશાળી પ્રખર તત્ત્વજ્ઞાની ઓજસ્વી
મહાન આત્મા,

મુનિશ્રી પ્રાણલાલજી સ્વામીને

મારા અંતઃકરણના શુદ્ધ ભાવથી
કોટિ કોટિ વંદન હોજો.

ॐ શાન્તિ ! શાન્તિ !! શાન્તિ !!!

ગુણાનુરાગી,
દુર્લભજી શામજી વીરાણી.

॥ ૐ મૈયા ॥

'સિદ્ધિનાં સોપાન'

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે?
ક્યારે થઇશુ બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો;
સર્વ સબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,
વિચરશુ કવ મહાપુરુષને પંથ જો અપૂર્વ..(૧)

અર્થ.– પૂર્વે કદી અનુભવ્યો નથી, એવો અવસર ક્યારે આવશે? ભીતરની અને બહારની ગાંઠ છૂટી જઈ સ્વતંત્રતા ક્યારે સાંપડશે? બધાય સબંધોમા રહેલુ તીક્ષ્ણબંધન છેદીને મહાપુરુષોની વિહારવાટિકામા વિહાર ક્યારે થશે?

વિવેચન :– આવુ ક્યારે મળે? આમ ક્યારે બને? એવું થાય તો કેવું સારૂં! એમ તો જીવ માત્ર પોતાની ઇચ્છાને ફાવતી સામગ્રી જુએ કે તરત ઇચ્છે જ છે; પણ વૈરાગ્યવાસિત હૃદયનો આંતર પોકાર એથી જુદું જ યાચે છે. એને જગતની કોઇ વસ્તુની પ્રાપ્તિ રીઝવી શકતી નથી તેથી જ તો એ કહે છે કે, એવું તો ઓછા વધતા અંશે મે બધુંય વેદ્યું છે ભોગવ્યું છે, અનુભવ્યુ છે. કકડતી ભૂખ લાગી હોય ત્યારે છાસ રોટલામાં અને દૂધપાક પુરીમાં શો ફેર છે? એકવીઘાની જમીનના માલિકીપણામાં અને ચક્રવર્તીની સર્વતોવ્યાપી એકછત્રતાના માલિકીપણામાં શો ફેર છે? મારે તો જે નથી અનુભવ્યું તે અપૂર્વ

અવસર આણવો છે! પણ એ અવસર માટે તારે શું જોઇએ? એમ કહેનાર પ્રભુને એ જિજ્ઞાસુ આત્મા કહે છે કે, મારે નિર્ગ્રંથ થવું છે. નિર્ગ્રંથ એટલે કે ગાંઠ વગરના થવું છે. બહારની ગાંઠ છૂટયા વિના અંતરની ગાંઠ શ્યે છૂટે..?

પરિગ્રહોથી પ્રતિબંધ થાય, બંધાય આરંભથી કર્મગ્રંથી,
છે મોહતૃષ્ણા બીજવૃક્ષકાય, ફળે કષાયો ભવચક્ર જેથી

આ બહારના પરિગ્રહથી છોડાવ મારા નાથ! ‘આ મારું આ મારુ” કહીને ફસાઈ રહ્યો છુ એ મમતાથી છોડાવી તારે શરણે લઇ લે. પણ “નિર્ગ્રંથ થઇને તારે કરવું છે શું!” એના ઉત્તરમાં એ કહે છે.– જે “સંબંધ” અર્થાત્ સુંદર પ્રકારના ઉત્કર્ષ માટે જે બંધાયા હતા તે “સંબંધો” જ આજે એ ગાંઠને પ્રતાપે બંધનરૂપ થયા છે કારણ કે એ ગાંઠે સંબંધ માત્રમાં ગાંઠો ઊભી કરી છે જો વિકારની ગાંઠ ન હોત; તો પત્નીનો સંબંધ કેટલો ઉત્કર્ષ સાધક નીવડત? જો સ્વાર્થની ગાંઠ ન હોત તો માબાપનો પુણ્ય સંબંધ કેટલો આત્મસાધક નીવડત? પરંતુ એ ગાંઠે જ સહાયક પાત્રોને જ રોધક બનાવી દીધાં. તારા ભજનમાં લીન થઉં છું કે એ જાળ આવીને આડી ઉભી રહે છે, આગળ જવા જ નથી દેતી! આગળ વધવા જ નથી દેતી!

“આ સંબંધીનું આ ન થયું.” આ સંબંધીને ખોટું લાગશે, આવી આવી અનેક ગૂંચવણો એને જ નામે આવી પડે છે. અરે! એ ગાંઠે તો ધર્મ સંબંધોનેય વાડા બનાવી દીધા! પ્રભુ! કેટલુંક કહું? અહા! કેટલું તીક્ષ્ણ બંધન! કેવી વેદના? એક વાડ તોડી કે બીજી એ ઊભી જ છે એક નાનો વાડો

તોડયો કે મોટો વાડો ઉભો જ છે અરર, પ્રભુ! આ વેદના અસહ્ય છે! "પણ ગાંઠ છોડીને જવું છે કયા?"

"ઘણાય સાધકો બહારની ગાઠ છોડીને, અંતરની ગાંઠ છોડવા પ્રયત્નશીલ થાય છે. પણ સ્વછંદનો મહારાક્ષસ સામે મો ફાડી બેઠો હોય છે. સ્વતત્રતા મેળવતાં મેળવતા વૃત્તિની ગુલામી સ્વીકારી બેસે છે. તારે કયા જવુ છે?"

"વિચરશુ કવ મહાપુરુષને પંથ જો"

મારા નાથ! તને જેણે ઓળખ્યો છે, એવા મહાપુરુષને પંથે–એને શરણે–ઓ વીતરાગ! તારી આજ્ઞાને અમૃત અ કે! ઓ શીતળતાના સિંધુ! તારી મધુર લહેરીઓમા ઝીલી સતપ્ત હૃદયને શાંત કરવા!

વારુ તારામા આટલી બધી અર્પણતા સહસા કેમ જાગી? હજુ આ ક્ષણ પૂર્વે તો તારાં બધા ઇંદ્રિયાદિકરણો પૌદ્ગલિક+ નૃત્યમા નાચતા હતાં! આવી ઉચ્ચ ઊર્મિ શાથી સ્ફુરી?

ઓ બાળક! તેં એ પંથ વિષે કલ્પના કરી છે? હા, પ્રભુ!

સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી,
માત્ર દેહ તે સંયમહેતુ હોય જો;
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિ,
દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ જોય જો અપૂર્વ (૨)

અર્થ.– હસ્તી ધરાવતા પદાર્થ માત્ર પ્રત્યે ઉદાસીન ભાવ જાગે અને આ દેહ સુદ્ધા સયમના સાધનરૂપ બની રહે કે

+ (પ્રકૃતિ)–સાસારિક

અવસર આણવો છે! પણ એ અવસર માટે તારે શુ જોઈએ? એમ કહેનાર પ્રભુને એ જિજ્ઞાસુ આત્મા કહે છે કે, મારે નિર્ગ્રંથ થવું છે. નિર્ગ્રંથ એટલે કે ગાંઠ વગરના થવું છે. બહારની ગાંઠ છૂટયા વિના અંતરની ગાંઠ શે છૂટે. ? ।

પરિગ્રહોથી પ્રતિબંધ થાય, બંધાય આરંભથી કર્મગ્રંથી;
છે મોહતૃષ્ણા બીજવૃક્ષકાય, ફળે કષાયો ભવચક્ર જેથી.

આ બહારના પરિગ્રહથી છોડાવ મારા નાથ! ' આ મારુ આ મારુ " કહીને ફસાઈ રહ્યો છું એ મમતાથી છોડાવી તારે શરણે લઇ લે પણ " નિર્ગ્રંથ થઇને તારે કરવું છે શું!" એના ઉત્તરમાં એ કહે છે – જે " સબંધ " અર્થાત્ સુંદર પ્રકારના ઉત્કર્ષ માટે જે બધાયા હતા તે " સબંધો " જ આજે એ ગાઠને પ્રતાપે બધનરૂપ થયા છે કારણ કે એ ગાંઠે સબંધ માત્રમા ગાંઠો ઊભી કરી છે જો વિકારની ગાઠ ન હોત; તો પત્નીનો સંબધ કેટલો ઉત્કર્ષ સાધક નીવડત? જો સ્વાર્થની ગાઠ ન હોત તો માબાપનો પુણ્ય સબધ કેટલો આત્મસાધક નીવડત? પરંતુ એ ગાંઠે જ સહાયક પાત્રોને જ રોધક બનાવી દીધાં તારા ભજનમા લીન થઉ છુ કે એ જાળ આવીને આડી ઉભી રહે છે, આગળ જવા જ નથી દેતી! આગળ વધવા જ નથી દેતી!

"આ સબંધીનુ આ ન થયું." આ સંબંધીને ખોટું લાગશે, આવી આવી અનેક ગૂચવણો એને જ નામે આવી પડે છે. અરે! એ ગાઠે તો ધર્મ સબંધોનેય વાડા બનાવી દીધા! પ્રભુ! કેટલુક કહું? અહા! કેટલુ તીક્ષ્ણ બધન! કેવી વેદના? એક વાડ તોડી કે બીજી બે ઊભી જ છે. એક નાનો વાડો

તોડયો કે મોટો વાડો ઉભો જ છે અરર, પ્રભુ! આ વેદના અસહ્ય છે! "પણ ગાઠ છોડીને જવું છે કયા?"

"ઘણાય સાધકો બહારની ગાઠ છોડીને, અંતરની ગાઠ છોડવા પ્રયત્નશીલ થાય છે, પણ સ્વછંદનો મહારાક્ષસ સામે મોં ફાડી બેઠો હોય છે. સ્વતત્રતા મેળવતા મેળવતા વૃત્તિની ગુલામી સ્વીકારી બેસે છે. તારે કયાં જવું છે?"

"વિચરશુ કવ મહાપુરુષને પંથ જો"

મારા નાથ! તને જેણે ઓળખ્યો છે, એવા મહાપુરુષને પથે–એને શરણે–ઓ વીતરાગ! તારી આજ્ઞાને અમૃત અ કે! ઓ શીતળતાના સિંધુ! તારી મધુર લહેરીઓમા ઝીલી સતપ્ત હૃદયને શાત કરવા!

વારુ. તારામા આટલી બધી અર્પણુતા સહસા કેમ જાગી? હજુ આ ક્ષણુ પૂર્વે તો તારા બધા ઇંદ્રિયાદિકરણો પૌદ્ગલિક+ નૃત્યમાં નાચતા હતાં! આવી ઉચ્ચ ઊર્મિ શાથી સ્ફુરી?

ઓ બાળક! તેં એ પંથ વિષે કલ્પના કરી છે? હા, પ્રભુ!

સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી,
માત્ર દેહ તે સંયમહેતુ હોય જો;
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિ,
દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ જોય જો અપૂર્વ. (૨)

અર્થ:– હસ્તી ધરાવતા પદાર્થ માત્ર પ્રત્યે ઉદાસીન ભાવ જાગે અને આ દેહ સુદ્ધા સંયમના સાધનરૂપ બની રહે કે

+ (પ્રકૃતિ)–સાંસારિક

જેથી સંયમ—આત્મોત્કર્ષના—કારણ સિવાય અન્ય કોઇ પણ કારણે કશીયે ઇચ્છા ન થાય અને ક્રમે ક્રમે દેહ વિષે અશેય રહેલી આસકિત પણ ટળી જાય ! એવો અપૂર્વ અવસર કયારે આવશે....!

વિવેચનઃ— આંતર અને બાહ્ય નિર્ગ્રંથતાનું પરિણામ કાયમી અનાસક્તિ છે અને એ સાધનાનુ બીજ વૈરાગ્ય છે, માટે જ કહે છે :—

"સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી"

વૃત્તિની ઉદાસીનતા એટલે વૃત્તિનું ઉર્ધ્વમુખીવલણ. અધોમુખી વલણને લીધે જ તે (વૃત્તિ) પદાર્થોને ચૂથવા પ્રેરાય છે પણ ઉર્ધ્વમુખી વલણ થયા પછી ક્ષુદ્ર કુટેવો સ્વયં છૂટી જાય છે દા. ત. શ્વાન હાડકાંને ચાટશે. હંસ ભૂખ્યો હોવા છતાં સામુંય નહિ જુએ ! કારણ કે એણે એથી ઊંચા પ્રકારનો રસ ચાખ્યો છે, એટલે એની વૃત્તિ એમાં નહિ જાય ! પણ વૃત્તિનુ એ ઉર્ધ્વમુખી વલણ જગતમાં વિદ્યમાન સજીવ અને નિર્જીવ, દૂરની કે નિકટની વસ્તુ માત્રના સર્વ ભાવો પર રહેવું જોઇએ, અન્યથા સાચી નિર્ગ્રંથતા નહિ સધાય—બંધનથી સ્વતંત્ર નહિ થવાય ! દા. ત. એક મનુષ્યને કોઇપણ પ્રકારના મોહક શબ્દોના સૂરીલા સંગીતનુ પ્રલોભન ખેંચી શકતું નથી, એના કાનને સાદુ પણ ભગવદ્ ભજન જ આકર્ષી શકે છે.—પણ, રૂપ જોતા જ એની વૃત્તિ—નીચેનુ વલણ ધારણ કરવા મંડી જાય છે તો એ સર્વ ભાવનુ ઉદાસીનપણું ન થયું ગણાય. વિષયમાત્ર—પછી એ ગમે તે ઇંદ્રિયસંબંધી હોય પણ એ સર્વ—પરના વ્યભિચરણથી વૃત્તિ વિરમીને પદાર્થના મળ આત્મા તરફ વળે ત્યારે જ એનું સર્વભાવથી ઔદાસીન્ય સિદ્ધ થયુ ગણાય....!

એવી ઉદાસીનતા સિદ્ધ થયે શી દશા થાય ! એના ઉત્તરમા કહે છે.—

"માત્ર દેહ તે સંયમહેતુ હોય જો;"

પછી દેહ પોતે સંયમમર્તિ બની રહે ! અર્થાત્ કે

"અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિ,"

એવી એની દશા થાય ! હોજરી માગે ત્યારે પદાર્થ જરૂર લેવાય પણ જીભ માગે તે અને ત્યારે નહિ ! આમ થવાથી વિષયપૂર્તિ માટે ખોરાક નહિ, પણ દેહને જીવન શકિત પૂરી પાડી ટકાવવા માટે ઔષધરૂપ ખોરાક બની રહે ! આમ થવાથી આરંભ સહેજે ઓછા થાય જ. ઓછા પદાર્થોની જરૂરિયાત સારી રીતે પૂરી પડે એટલે પરિગ્રહ પણ ઘટે જ. જે રીતે ખોરાકના પદાર્થોમાં તે જ રીતે વપરાશમાં આવતાય પદાર્થોમાં મર્યાદા આવતી જાય સારાશ કે સંયમમર્તિ દેહધારીને અંદરથી જરૂરિયાતનો એક પ્રશ્ન ઊઠયો કે તુરત તે ફરીથી પૂછશે કે તે આત્મોત્કર્ષ માટે કેટલો ઉપયોગી છે ? સંયમ–મૂર્તિ દેહ વડે જ આત્મોત્કર્ષ સધાતો હોઈ એ દેહને ટકાવવા માટે કે તાજો રાખવા માટે એની અનિવાર્યપણે કેટલી જરૂરિયાત છે ? જો તેનો પ્રત્યુત્તર એને પોલો મળશે, તો તે કદી વૃત્તિને વિવશ થઇ એવી ક્રિયા નહિ કરે ! એવા વૈરાગ્યમય અભ્યાસથી એની મૂર્ચ્છા ઘટતી જશે તે કયાં સુધી ?

"દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્ચ્છા નવ જોય જો."

પછી તો એને પોતાના દેહમાં પણ મૂર્ચ્છા ટળી જશે, તો સ્રી, પુત્ર કે શિષ્યાદિમાં તો હોય જ શાની....?

આ છેલ્લું ચરણ તલસ્પર્શી છે, વાત એમ છે કે—

"शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्" એમ માન્યા પછી સંયમીને પણ એવો ભ્રમ થઇ જાય છે કે "આને સારૂ અને ટકાઉ કરવા આમ કરુ-તેમ કરુ. "શરીરને સ્વસ્થ રાખવાનો સયમમય પ્રયત્ન કરવો, એ એક વસ્તુ છે અને શરીરને જ સ્વસ્થ રાખવાની ચિંતા સતતસેવ્યા કરવી એ જુદી વસ્તુ છે પહેલામાં "રહો તોવા-પડો તોવા" એની જરાય ફિકર ન હોવા છતા એના પ્રત્યેની જરાય બેદરકારી નથી, પણ ઊલટી જરૂરિયાત પૂરતી જાગૃતિ છે. બીજામા આ શરીર પછી જાણે બીજું કા ન મળવાનુ હોય? એવી અશ્રદ્ધાળુ ચિંતા છે, અને તેથી જ હદ બહારની દેખરેખ રાખવાથી સુખશીલિયાપણુ આવી જાય છે અને એ પોષવા જતા સયમના મૂળ અગમા જ ઘા પડે છે, મનની બીમારી વધે છે અને સાધના ખડિત થાય છે વળી વૃત્તિમા હિંસા આવી એટલે આરંભ અને પરિગ્રહ એક યા બીજી રીતે ઘર કરી બેસવાનાં....

જે મનુષ્ય મનનો અત્યત અસ્વસ્થ બને, એના શરીરની સ્વસ્થતા ટકવી અસંભવિત જ છે એટલે આ રીતે પરિણામ છેક જ ઊલટુ આવે છે. માટે જ આ કથન ચેતવે છે કે "દેહ પણ કિંચિત મૂર્છા નવ જોય જો...."

સાધક જ્યારે નિર્ગ્રંથતાની સાધના કરતો હોય, ત્યારે બીજાં બહારના સંબધી જનોની કે પદાર્થોની વળગણા ઓછી થાય છે. પરતું પછીથી દેહની વળગણાય ઘટાડવાનો પ્રબળપુરુષાર્થ કરવાનો રહે છે. કારણ કે દૂરના બંધન કરતા પાસેનુ બધન હમેશાં જટિલ હોય છે. દેહની મૂર્છા ટળશે તો શરીરમા કાર્ય

કરી રહેલાં અંતરગ કરણો જેવા કે પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, એ પણ ટળશે જ કારણ કે આત્માના વૈભાવિક ×अ રસથી જ એ બધા જન્મ્યાં છે, ને નભ્યા છે આ રીતે જીવનની પરાકાષ્ઠા રૂપ આત્મસિદ્ધિ માટે અમૂર્ચ્છ દશાની મારી આ કલ્પના છે

"હે પ્રભુ!" "અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે"

પ્રભુઃ—"પણ એ ભૂમિકામાં જવાનાં ક્રમિક સાધનો ક્યાં છે, એ સિદ્ધિનુ સ્વરૂપ કેવુ છે? તુ જાણે છે...?"

સાધક –"પ્રભુ! મારુ શુ ગજું? હું તો કલ્પના જ કરી શકું એવી મારી આજની દશા છે, પણ આપની અપાર દયા વડે મેં જે આપની પરમ વિભૂતિ રૂપ વીતરાગ પુરુષોના વચનોનુ શરણું લીધું છે તેમા એ મોક્ષ રૂપી સીડીના સોપાનો સુદર રીતે બતાવ્યા છે. મને એ વિષે ખૂબ શ્રદ્ધા છે તેથી જ મે એમને માત્ર વાચ્યા જ નથી! પણ મારા હાડોહાડની મિજા એમના વડે રંગાઈ ગઇ છે." ×व

પ્રભુ·–"વાહ શિશુ, વાહ! ત્યારે તો તારી ભાવના અને કલ્પના બન્નેયનો સુમેળ છે, જે ભાવનાના રગથી આત્મા રગાયો હોય, તે ભાવના સમય પાકતાં ફળે જ છે...

વારુ, હવે બોલ બોલ! તું શું કહે છે?

શિશુઃ—"અહો, નાથ! વિશ્વભાસ્કર! આપની પાસે હું શું કહુ? વળી આપ જો હૃદયને જ પરખી રહ્યા છો, તો વાણીથી

× अ અસ્વાભાવિક.

× व મારી રગેરગ એ ભાવે રંગાઇ ગઇ છે.

શા માટે ઉચ્ચરું ? અને પ્રભુ, આપના પદાધિકારી પુરુષો પણ જે પદનો મૂગો ઉપદેશ કહી ગયા છે, તે પદ શું સાંગોપાંગ વાણી ગમ્ય છે ? છતાં આપના પ્રકાશની છાયા છે, તેથી જ જાણે મારી વાણીમા કંઇ અદ્‌ભૂત પ્રેરણા થતી હોય એવું મને વેદન થઇ રહ્યુ છે....

એટલું કહેતાંક સાધકની વાણીની સ્ફુરણા સ્વયં આગળ ચાલી–

× ૧ દર્શનમોહ વ્યતીત થઇ ઉપજ્યો બોધ જે,
દેહ ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો,,
એથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ વિલોકિયે,
વર્તે એવું શુદ્ધ સ્વરૂપનુ ધ્યાન જો.અપૂર્વ... (૩)

ભાવાર્થ – ‘ચેતન દેહથી તદ્દન નિરાળો છે એનુ ચૈતન્ય, સચેતન શરીરમાં વ્યાપ્ત છતાંય એ ચૈતન્ય શક્તિ પોતાના સ્વ-ધર્મમાં અચળ રૂપે સ્થિર છે. પૌદ્‌ગલિકધર્મ–પરધર્મ–માં એ ભળી નથી ગઇ.” આવા યથાર્થ જ્ઞાનનો અનુભવ; દર્શન મોહને વટાવી ગયા પછી સહેજે થઈ જાય ! અને એથી ક્રમે ક્રમે ચારિત્રમોહનાં જટિલ આવરણો દૂર થતાં પ્રગટ જણાઇને–નિજના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ મનનુ વલણ સ્વાભાવિક વર્ત્યા કરે ! હે પ્રભુ એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે ?

× (૧) મોહનીય કર્મના દર્શનમોહનીય અને ચારિત્ર-મોહનીય એવા બે મુખ્ય ભેદ છે. દર્શનમોહનીયના ત્રણ પ્રકાર (૧) સમ્યક્ત્વ મોહનીય (૨) મિથ્યાત્વ મોહનીય અને (૩) સમ્યક્ મિથ્યાત્વ મોહનીય.

વિવેચન—" અહો ! નિર્લેપતામાં કેવું અનુપમ સુખ વિલસી રહ્યુ છે ! વાહ, કેવી મધુરી ક્ષણ ! પણ આ મોહનો મહાસાગર વટાવ્યા વિના એ ગાઢ આનંદ કાયમ શ્યે મળે ?

એવી મથન દશામા સાધક પ્રભુ ચરણે પ્રાર્થે છે " આ દર્શનમોહ વ્યતીત થઇ જાય તો કેવુ સારૂં ? " દૃષ્ટિ **તેવી સૃષ્ટિ** " તે યથાર્થ જ છે દૃષ્ટિ પરિવર્તન વિના હૃદય પરિવર્તન અસુલભ જ નહિ, બલ્કે અશકય છે. સદોષ દૃષ્ટિનુ નિર્દોષ જીવન; આકાશકુસુમવત્ અસભાવ્ય જ છે. જે વસ્તુને જીવનમા ઉતારવી હોય તે વસ્તુ વિષેની દૃષ્ટિને સૌથી પ્રથમ પરિશુદ્ધ કરી લેવી જોઇએ ! દૃષ્ટિ રૂપી સરાણને બે બાજુ છે :—(૧) વિચાર અને (૨) વિવેક વિચાર, એટલે પદાર્થની ચોમેર ફરી વળી, ઊંડુ ઉતરવું અને વિવેક એટલે એમાં રહેલા (વર્તમાન,) સત્ય સ્વરૂપને તારવી લેવું. આ બેય જ્ઞાનની આંખો છે. વિચાર અને વિવેક વિનાનુ જ્ઞાન આંધળુ રહે છે અને વિચાર તથા વિવેકની આંખે તપાસી લીધા પછી ભાવના અને ધારણામા એનું નકકર સ્થાન જામે જ છે, કે જે નિમિત્તો મળ્યે કિંવા નિમિત્તોને મેળવી આચરણ ક્ષેત્રમા આવ્યા વિના રહી શકતું નથી. એમ થવાથી તજવાનુ સહેજે તજી શકાય છે; અને લેવાનુ સહેજે લઇ શકાય છે.

પણ એ દૃષ્ટિમોહનુ ઉલ્લંઘન માત્ર છીછરૂં ન ચાલે, માટે જ " વ્યતીત " વિશેષણ વપરાયું છે સારાંશ કે દર્શન મોહરૂપી મહાસાગર સાગોપાગ વટાવી જવો જોઇએ ! તો જ ચારિત્રમોહનો સ્વયંભૂરમણ સિંધુ તરી શકાય....!

ઘણીવાર એવું બને છે કે " રાખના ઢગલામાં અગ્નિ "ની જેમ વૃત્તિ ઉપશાન્ત બની જાય છે અને સાધકને ભૂલાવામાં

નાખી દે છે, અમુક પ્રસંગોમાં નિર્વિકારી દેખાતું મન; દૃષ્ટિમોહ જાણે છેક જ ટળ્યો હોય એવી બેદરકારીમા સાધકને મૂકી દે છે અને પ્રબળ પ્રસંગ પડતાં જ પાછી એની એ અથવા એથીય હલકી દશામા સાધકને મૂકી દે છે ત્યારે સહેજે પ્રશ્ન થાય છે કે, 'દૃષ્ટિ મોહનો મહાસાગર આખોય ઉલ્લંઘાઈ ગયો છે કે કેમ ? એ તપાસવાનુ માપકયંત્ર કયું....?

એ માટે કહે છે કે દૃષ્ટિમોહ ટળે ત્યારે કદી ન થયેલો એવો બોધ થાય–કદી ન અનુભવેલુ અનુભવાય ! એ અનુભવ તે આ :–

"દેહ ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યનુ જ્ઞાન જો"*

મોહક પદાર્થ મૂઝવે છે. શૃંગારિક ચિત્ર પણ ચુંબક જેમ ખેંચે છે, રસાળા સ્વાદુ ખાણા પીણા જોતા જ જીભ લપસાવી દે છે, હળાહળ જૂઠી પણ પ્રશંસા સાંભળતાં જ વૃત્તિને ગલગલીઆ થાય છે, આ બધુ થાય છે એનુ કારણ એ બહારની વસ્તુઓમાં અને પોતામા કોઈ એક પ્રકારની સજાતીયતા રહેલી જ છે; અને તેથી જ ખેંચાણ થાય છે. એ સજાતીયતા તે "દેહ એ જ ચૈતન્ય" એવા પ્રકારનુ અજ્ઞાન એથી જ બહારનાં સ્પર્શ, રસ, રૂપ શબ્દાદિમાં સુખનો અનુભવ થાય છે. દેહ જરાકે મ્લાન થાય કે આત્મા કરમાઈ જતો હોય, એવું ભાન થાય છે. જ્યાં લગી "આત્મા" એ કોઈ દેહાદિ કરણોથી છેક જ જુદો છે એવું દીવા

---

* દેહભિન્ન ચૈતન્યનુ જ્ઞાન એ સમકિત અને સંપૂર્ણ ચૈતન્યમય જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન એકમા સાધનાનો મંગલ પ્રારંભ છે. બીજામાં મંગલ સિદ્ધિની પરાકાષ્ઠા છે.

જેવું ન જણાય ત્યા લગી દૃઢ વૈરાગ્ય સભવે જ શાનો? અને પૌદ્ગલિક ખેચાણ મટે શાનુ ?

પણ દૃષ્ટિ જ્યાં સુધી પુદ્ગલ ભાવથી તરબોળ છે, ત્યાં લગી સજાતીયતાના નિયમે સારા માઠા પુદ્ગલો એક યા બીજી રીતે રાગદ્વેષના કારણરૂપ બની જ રહેવાના એટલે દૃષ્ટિમાં ચેતનનો ચૈતન્ય ભાવ જોવાની ગુપ્તશક્તિ જાગૃત ન થાય–અર્થાત્ બહારના પૃથ્વીપડલ ટળી અતરગ ચક્ષુ ન ખુલે–ત્યા સુધી "દેહથી ભિન્ન ચૈતન્ય છે" એવુ જ્ઞાનેય ન સ્ફુરે અને એવું જ્ઞાન ન સ્ફુરે ત્યા લગી દૃષ્ટિમા નિરતર અમી ઝરણાય ન વહે! આ રીતે દર્શન અને જ્ઞાનનો અવિનાભાવ × સબધ છે અને માટે જ 'દેહની ભિન્નથી' એટલે કે દેહથી ખૂબ ઊડે ઊડે નિગૂઢપણે ચૈતન્ય નૂર ઝળહળી રહ્યુ છે, એ દૃષ્ટિને દેખાડી એને ઉજળી બનાવવી રહી! "ખૂબ ઊડે ઊડે" એટલા માટે કે, દેહથી માડીને આત્માના દ્વાર સુધી પહોચતા તો વચ્ચે પ્રાણ, મન, ચિત્ત અને બુદ્ધિના ક્ષેત્રોની ઊડી નહેરો એટલી તો વમળમય અને પ્રલોભનોની ભયંકરતાથી ભરપૂર છે કે તે સાકડી કેડીમાંથી સાધનાની નૌકાને સહીસલામત ચૈતન્યના જ્ઞાનરૂપ કિનારા સુધી પહોંચાડવી અત્યંત દુષ્કર થઈ પડે છે..

માટે જ, સાધક યાચે છે કે મારે તો "કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન" જોઈએ! માત્ર દેહથી ભિન્ન તો બીજાંય (આત્માથી ઇતર) કરણો છે, માટે રખે મારી દૃષ્ટિ એમા મુંઝાઈ જાય....

પણ. "કેવળ ચૈતન્ય"ના જ્ઞાનથી લાભ શો? તે હવે કહે છે :–

× ટાળી ન શકાય-એવો.

"એથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ વિલોકીએ"

તેથી, અનત જીવનના આનંદનિધિનો રસ ચાખવા જતાં વચ્ચે આજે જે માર્ગને રોધી રહેલા છે તે કામ, ક્રોધાદિ શત્રુઓ ક્રમે ક્રમે પલાયન થવા માંડે (એમનુ જોર જીર્ણ થઇ જાય)! વળી એ બળ માત્ર થોડા જ વખત ક્ષીણ દેખાઇને ફરી પાછું એવડો ઉછાળો મારી પાડી દે, એવું એ ક્ષીણપણું પણ કૃત્રિમ કે થોડા વખતનુ ન હોવુ જોઇએ, પરતુ જાથુનુ હોવું જોઇએ એમ કહેવા માટે ચારિત્રમોહની જોડે "પ્રક્ષીણ" વિશેષણ આવ્યુ છે તેમજ આ બધી ઘટના માત્ર કાલ્પનિક ન બનો! એ બતાવવા "વિલોકીએ" પદનો વપરાશ થયો છે. ચારિત્રનુ વિલોકન એટલે ચેતનનુ ઊંડુ નિરીક્ષણ – તદ્રૂપ અપરોક્ષ અનુભવ.

ઘણી વખત તંદ્રાવસ્થામા કે આખની સચેત જાગૃતિમા વિવિધ પ્રકારનુ અજીવ રૂપ કે રૂપો દેખાય છે, તેથી પણ સાધક "આત્માસાક્ષાત્કાર" માની બેસી વૃત્તિથી ઠગાઇ જાય છે, માટે જ કહે છે એ "દેહ ભિન્ન આત્માનો સાક્ષાત્કાર" વ્યવહારૂ બનવો જોઇએ! અપરોક્ષ–અનુભવઃ ક્રિયામા ઝળકયા વગર રહી શકે નહિ... !

આત્મસાક્ષાત્કાર થયા પછી સરાસર ચેતન નાશની ક્રિયા તો થાય જ કેમ? અને થાય તો માનવું જ રહ્યુ કે, એ આત્મ–સાક્ષાત્કાર નથી!

પરતુ ઘણીવાર "ઉદય" એ શબ્દને બચાવમા મૂકી સાધકની વૃત્તિ આબેહૂબ આત્મધનને લૂટવામા ફાવી જાય છે.

અરેરે! શું કરું? 'ઉદય આવ્યો અને વિકાર ચિત્તને સ્પર્શી ગયો!" "અહા હા! રસ જીતવા માટે મેં અમુક ચીજ ત્યાગી છે, છતાં એવો જ રસ, આ વસ્તુને કૃત્રિમ કરીને વૃત્તિએ લેવડાવ્યો!" આવા અંતઃકરણના પશ્ચાત્તાપ લગી "ઉદય" ને અવકાશ છે પણ આત્માને વિકારમય બનાવી, પદાર્થોનો ઉપભોગ કરતાં જ રહેવાય ત્યાં "ઉદય" નો બચાવ ચાલી શકે તેમ નથી. વૃત્તિ ખેંચાય જવી એ એક વાત છે અને એ ખેંચાણમાં આત્માને ભેળવીને અસન્માર્ગે પ્રવૃત્તિ આચર્યે જવી એ બીજી વાત છે, વૃત્તિની વિવશતામા આત્મા ન ફસાઈ જાય. એની "ચૈતન્યનુ જ્ઞાન" તકેદારી રાખે છે અને એવી તકેદારી રાખે તો જ જ્ઞાન ખરું જાણવું

આથી જ જ્ઞાન પછી ચારિત્રપ્રગતિ થયા વિના રહેતી જ નથી. અનેક બાધક કારણો હોય તો ક્રિયામાં મોડું દેખાય, એમ છતાં હાડોહાડની મિંજાએ એજ અમૃતધારા વહેતી હોય! અને હાડેહાડે જેનો રંગ લાગ્યો હોય, તે મોડું આચરાય તોય એની વિરુદ્ધનું અનાત્મ આચરણ તો ન જ થાય, એ દેખીતી વાત છે.

એથી ચોથા ચરણમાં કહે છે કે —

"વર્તે એવું શુદ્ધ સ્વરૂપનુ ધ્યાન જો.

"જ્ઞાનનુ ફળ ધ્યાન છે," પણ ધ્યાન "કોનુ? શુદ્ધ-સ્વરૂપનુ" શુદ્ધ એટલે નિર્મળ અને તેય સ્વરૂપનું એટલે પોતાનુ–આત્માનું ...

આવી દશાની ચિંતના તે જ ધર્મધ્યાન. એ વર્તે એટલે કાયમ રહે! આવી દશા કાયમ રહે તો દોષોને દૂર નાશ્યે જ

છૂટકો ! કારણ કે "મન ભયા જબ આત્મમગ્ન, તબ સિદ્ધિ ન ભઇ તો કયા હુઆ ?" અર્થાત્ સાધકનુ મન સ્વભાવમાં એકાગ્રતા–વિરામ–પામ્યું એટલે સિદ્ધિ થઈ જ ચૂકી સમજવી.*

દા. ત. સાધક; ખૂબ પ્રસન્ન અને શાન્ત ભાવે, ધ્યાનમાં એટલે કે મૂળ ગુણના–સ્વભાવના ચિંતનમા તલ્લીન છે, સામે અનેક પ્રકારના વિષયોનુ ચુંબક પડ્યુ છે, પણ કોને ખેંચશે ? લોખંડને જ ચુંબક ખેચી શકે, બીજાને નહિ ! જેણે આત્મ-અનુભવના રસની ખુમારી ચાખી છે એને બીજો નશો કદીય નહિ પજવી શકે, કદાચ પજવે તોય પાડી તો નહિ જ શકે ! અહો ! એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે ?

ઉપસંહાર –

ભવસાગર એક નથી. બે છે – (૧) દૃષ્ટિમોહનો અને (૨) વૈભાવિક પ્રવૃત્તિનો દૃષ્ટિમોહમાં અસદ્‌ભાવના–કુવિચાર, અધમ–અધ્યવસાય—ખરાબવિકલ્પો—દુષ્ટપરિણતિ — વગેરેનો સમાવેશ થાય છે

દૃષ્ટિમોહ, ખોટામાં તો મુઝવે જ છે, પરંતુ સત્ય નામે પણ કદાગ્રહના સાણસામા પકડી મુઝવી મારે છે, એ એની ખાસ વિશેષતા છે. ક્રોધાદિ "કષાયો" નુ અને કુતુહલ, ભય, ઘૃણા ઇત્યાદિ "નોકષાયો" નુ મૂળિયું જ ત્યા છે એટલે સૌથી પ્રથમ તો લગીરે થોભ્યા વિના એને ઉખેડી નાખવું જોઇએ એ સમુદ્રને સળંગ તરી જવો જોઇએ !

---

* "અનંત ભવથી આથડ્યો વિના ભાન ભગવાન !" એટલે તે અપેક્ષાએ જ્ઞાન આવ્યા પછી આવેલું ભાન ભવ ભ્રમણ ટાળે જ—

દૃષ્ટિમોહને તર્યા વિના વૈભાવિક પ્રવૃત્તિથી ઉગરવા મથનારા ફાવ્યા નથી.

વૈભાવિક પ્રવૃત્તિ ગમે નહિ, ત્યારે જાણવું કે (૧) કા તો "દૃષ્ટિ મોહનો સાગર હવે સહેલાઇથી તરાશે" ની સૂચના આવી ગઇ છે અને (૨) કા તો "દૃષ્ટિમોહ રૂપી સાગરનો કિનારો હવે નજીક આવ્યો છે" એની દીવાદાંડી દેખાવા માંડી છે

પ્રથમ વિચાર શુદ્ધિ અને પછી આચાર શુદ્ધિ!

આત્મ સ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની,
મુખ્યપણે તો વર્તે દેહપર્યંત જો;
ઘોર પરિષહ કે ઉપસર્ગ ભયેકરી
આવી શકે નહિ તે સ્થિરતાનો અંત જો અપૂર્વ (૪)

અર્થ:—દર્શનમોહનો સાગર ઓળંગ્યા પછી, જ્યારે જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય ત્યારે વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં—સંક્ષેપથી એ ત્રણે યોગમાં—આત્માની સ્મૃતિ તાજી રહ્યા કરે અને સત્યને પચાવવાની તાલાવેલી લાગે એ એનુ (જ્ઞાનનુ) પ્રમાણ છે પરંતુ સત્યને આચરવા જતા જાણતાં કે અજાણતા— પોતાથી કે પર દ્વારા—આવી પડતા અનેક ઉપદ્રવોમાય ઠેઠ દેહ સુધી એ—આત્મ-જ્ઞાન, કાયમ ટકે એવી મારી માગણી છે

ઓ મારા અંતઃકરણની ઊંડી ગુફામાં પ્રકાશતા પ્રભુ .!

—એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે ?

વિવેચન.—યોગ એટલે આત્મા અને ક્રિયાનુ જોડાણ એના વિશેષ કરીને પંદર ભેદ છે, પરંતુ સંક્ષેપમાં એ યોગ માનસિક, વાચિક અને કાયિક—એમ ત્રણ પ્રકારનો છે

સક્રિય મન સાથે આત્માના જોડાણને વિચાર કહેવામાં આવે છે.

વાચા સાથે આત્માના જોડાણને વાણી કહેવામાં આવે છે. વિચારો જેમ જેમ સ્પષ્ટ થતા જાય છે, તેમ તેમ વાણીના વહન દ્વારા એ બહાર આવી શકે છે.

કાયા સાથે આત્માના જોડાણને વર્તન કહેવામાં આવે છે.

દૃષ્ટિની મુગ્ધતા ટળી દેહભિન્ન કેવળ ચૈતન્યનુ જ્ઞાન થાય ત્યારે સૌથી પ્રથમ ભાવના અને વિચારક્ષેત્રમાં આમૂલાગ્ર પરિવર્તન થાય છે વાણી સજીવ, સુધાશી મધુર અને પ્રમાણભૂત બને છે. પરિણામે વર્તનમાં સત્યનો સળવળાટ શરૂ થવા માંડે છે

અબૂઝનાંય–વિચાર, વાણી અને વર્તન, આત્માના જોડાણ-વિહૂણાં ન હોય ! કારણ કે આત્માના જોડાણ વિના માનસિક, વાચિક કે કાયિક કોઇ ક્રિયા જ ન સંભવે. પણ તો પછી જ્ઞાનીમા ને અજ્ઞાનીમા ફેર શો રહ્યો ?

માટે જ કહે છે કે જ્ઞાનીમા વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં આત્માનુ જોડાણ જ માત્ર નહિ, પણ **આત્માની સ્થિરતા હોય !** સ્થિરતા એટલે ટકાઉપણું. જોડાણ તો ક્ષણજીવી પણ હોઇ શકે !

આત્મસ્થિરતાથી શો લાભ ...?

ભૂલો માત્રનુ મૂળ જ આત્મસ્થિરતાનો અભાવ છે. આત્મ-સ્મૃતિનું ધન લુંટાઇ ગયા પછી જ બુદ્ધિબાઇ દેવાળું ફૂંકે છે. સુખ અને સ્વતંત્રતાને સ્થાને દુઃખ અને બંધન એથી જ આવી પડે છે, માટે જ આત્મસ્થિરતાની પળે પળે આવશ્યકતા

છે. આત્મસ્થિરતાનો અભાવ એ જ ભાવમરણ છે મૃત્યુ કરતા ભાવ મૃત્યુ મહાભયંકર છે. પરંતુ "ક્ષણક્ષણ ભયંકર ભાવમરણે રાચી રહેવું." અને જીવિતમાં એક જ વાર માત્ર થવાનું છે એવા– 'દ્રવ્ય મરણથી ત્રાસી એમાંથી બચવાનાં મિથ્યા ફાંફામા જીવન હારી જવું' એ જ સંસારવિલાસી જીવોનુ પ્રધાન લક્ષણ છે.

જ્ઞાની પુરુષોની દયાનું ઝરણુ એવા જીવો પર નિરંતર વહે, તોય એમનાં હૃદય ભિજાતાં નથી. કારણ; આત્મ સ્થિરતાનો અભાવ છે, ખરી ક્ષણે જ તે આત્મસ્મૃતિ ખોઇ બેસે છે –

આત્મ સ્થિરતા અને એના અભાવનાં ઉદાહરણો

દા. ત. "હુ ડાહ્યો," હું ઉચો, એવા મિથ્યા અભિમાનથી વારંવાર આવેશ વશ થઇ જતો માણસ, કિંમતી સાથીઓના પ્રેમને ગુમાવી બેસે છે, આવા એ ત્યજાયેલા માણસને દુઃખદ અનુભવ થયા પછી માનો કે પોતાની ભૂલનુ ભાન થયું ! તો પણ આત્મસ્થિરતા નહિ હોય ત્યાં લગી એની ભૂલ કદી નહિ છુટે.

એથી ઉલટું આત્મસ્થિરતાવાળો સાધક; મિથ્યાભિમાની-ઓના ટોળામા પણ નમ્રતાનુ અમોઘ હથીઆર વાપરી આબાદ વિજયી નીવડશે. . . .

પણ એ આત્મસ્થિરતા જો ઠેઠ દેહ સુધી પહોચી હશે તો જ, એ સફળ ગણાય. માટે જ કહે છે કે .–

"મુખ્યપણે તો વર્તે દેહપર્યંત જો"

ઘણાય સાધનપ્રિય જીવો; વિચારમાં અને વાણીમાં સમજ અને સ્નેહ ધરાવતા હોય છે, પરંતુ અંગત સ્વાર્થ કે લાલચ

આવતાં જ મોહાવેશને અધિન થઇ જાય છે. કારણ કે, ત્યાં એ પોતાની આત્મસ્થિરતા ગુમાવી દે છે. એટલે સ્નેહમય વિચાર અને સ્નેહમય વાણી ભુલાઇ જાય છે, અથવા બહારથી દેખાય તો અંતરમાં માયાનું જોર વ્યાપે છે અને જીવનનો પ્રવાહ: દ્વિધા થઇ જાય છે. એ તો :–

'અંતર, ઊંડી ઇચ્છા રહે ને વેષધર્યો વિરકતનો જેવી દશા !

શું વ્યાપારમા કે શું વ્યવહારમાં ! શું ગૃહમાં કે શુ વનમાં ! જીવનનાં કોઇપણ ક્ષેત્રમાં આત્મસ્થિરતા વિના ફાવટ નથી.

વ્યાપારીએ ઘરાક આવ્યુંને પોતાની સ્થિરતા ગુમાવી એટલે જૂઠ અને પ્રપંચના અખાડા જામવાના. પરિણામે સત્ય અને શાખ બેય જવાનાં અને જેનાં સત્ય અને શાખ ગયાં ! એનો ઓટલો કાયમ ભર્યોભાદર્યો નહિ જ રહે.

વિદ્યાર્થીએ સ્થિરતા ગુમાવી, એટલે વિદ્યાદેવી રિસાય. સમજવાં ધણીએ પ્રકૃતિનો કાબૂ ગુમાવ્યો કે દોકડા માટી ! કિંમત ગુમાવી. ત્યાગી ગુરુ, આત્માને ભૂલ્યો કિંમત કોડીની જેના વિચારમાં આત્મસ્થિરતા હોય કે તે બીજાનું ભુંડુ શ્યે તાકી શકે ? જેની વાણીમાં આત્મસ્થિરતા હોય તે જુઠું શ્યે બોલી શકે ? જેના કર્મમાં આત્મસ્થિરતા હોય એનો શત્રુ કોણ રહે ? "આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ" એ એને સ્વભાવિક હોય ! જેને આત્મસ્થિરતાનો આનંદ લીધો છે, એની દષ્ટિને વિકાર કેમ સ્પર્શે એ તો :–

"पापाची वासना नका दाउं डोळा ।।
त्याहुनी आंधळा बराचह्मी" ।। तुकाराम

અર્થાત્–આંધળા થવાનું કબૂલ કરે પણ એઠી દૃષ્ટિને પળવાર પણ ન સંઘરી શકે

કર્મમાં આત્મસ્થિરતા ન આવે ત્યાં લગી સર્વ કાચું, કારણ કે ધર્મ એ જ વિકસિત જીવનનું માપક યંત્ર છે કર્મમા આત્મસ્થિરતા આવી એનો અર્થ જ એ કે સંયમની વાટે વિહાર આદર્યો ! સત્યદેવને મંદિરે પહોંચવાનું પણ અમલમાં મૂકવાનો આરંભ કર્યો

આવા સાધકને હાલતા ને ચાલતાં ઘોર પરિષહો અને ઉપસર્ગો નડવાના એથી જ આ બે લીટીઓ ઉચ્ચારે છે કે–

"ઘોરપરિષહ કે ઉપસર્ગભયે* કરી;
આવી શકે નહિ તે સ્થિરતાનો અંત જો.

ઠેઠ કર્મ લગી આત્મસ્થિરતા તો જોઇએ પણ તે એટલી નક્કર અને અડોલ જોઇએ કે, જગતની કોઇ પણ આફતો એના પર બૂરી અસર ન કરી શકે !

"દર્દમેં આફતમેં જંજાલમે ખુશ હૈ,
વોહી સચ્ચા મર્દ જો હર હાલમેં ખુશ હૈ"

એ એવા સત્યાર્થી પુરુષની સહજ સ્થિતિ હોય !

પરિષહો એટલે આવી પડેલી ગૂંચવણનો સામનો કરવાની

---

* અહીં "ભય" શબ્દ સહેતુક છે. "પરિષહ" અને "ઉપસર્ગ" એ શબ્દનો ભય; સાધકને કેટલીકવાર તો એટલું બધું પીડે કે તેટલું 'પરિષહ' અને 'ઉપસર્ગ' પોતે પીડતા નથી.

લેશ પણ વૃત્તિ થયા વગર–સમતાપૂર્વક ઉકેલ લાવવો. પરિષહ અને ઉપસર્ગ વચ્ચે એક સ્પષ્ટ ભેદ છે.

દા. ત. મિષ્ટાન અને મેદાની પ્રતિજ્ઞા છે, છતાં એ સિવાય કશો જ ખોરાક નથી એવા સયોગો છે. પેટમાં ભૂખ લાગી છે. બધાય હોંશેહોંશે ખાય છે. વળી અપવાદે લેવામાં કશી હરકત ન હોય! એવો, મિત્રો; સ્નેહભર આગ્રહ કરે છે. છતાં ત્યા પ્રતિજ્ઞાના, આત્માને–પ્રતિજ્ઞાના ધ્યેયને–સ્થિર રાખવું તે આત્મસ્થિરતા.

વળી પરિષહમાં જેમ આ મિશ્ર પ્રલોભનનું દૃષ્ટાંત છે તેમ કેવળ પ્રલોભનનુ પણ હોય

દા. ત. લાંચની પ્રતિજ્ઞા છે, એટલે લાંચને નામે પોતે કશુંય લેતો નથી. એવી બીના સામો માણસ જાણે છે. એને લાલચમાં તો કોઇપણ રીતે ફસાવવો છે, એટલે તે સામો માણસ, એને નહિ પણ એના માણસના, પત્નીના કે બચ્ચાંના હાથમા નાણું મૂકી એમ કહે કે "આ તો હું ભાઇની સેવા જોઈને આપું છું" મારા બેનને સાડી માટે આપું છું, કે બચ્ચાંને ખાવાનું લેવા માટે આપુ છુ." વાણીની સફાઈ સિવાય લાંચમા અને આમાં શો ફરક છે? આત્મસ્થિરતાવાળો સાધક આવાં સ્થળોથી વધુને વધુ ચેતતો રહેશે. પણ અસ્થિર તેમાં ફસાઈ જશે.

જેમ આ લાલચ તેમ બીજી અનેક, જેમકે–પરિણીત સ્વસ્ત્રીમાં મર્યાદિત છૂટ રાખી બાકી સર્વથા બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા હોય અને વિકારીવૃત્તિથી સ્વસ્ત્રી વિષે અમર્યાદ રીતે મોકળાશ રાખી કે સૃષ્ટિવિરુદ્ધ કર્મ કરી પ્રતિજ્ઞાનો આશય હણી પ્રતિજ્ઞાના પાલક કહેવડાવવું કે માનવું તે જ રીતે કષ્ટના સંબંધમાં પણ હોય.

દા. ત. પગમાં જોડા પહેર્યા નથી, તાપ સખત પડે છે, ને કાંટાળો માર્ગ છે. રસ્તો ભૂલાયો છે. એને અપરિચિત અબૂઝ લોકો, સાચો રસ્તો બનાવવાને બદલે હાંસી કરે છે અને માર્ગ બતાવતા નથી, અથવા બતાવે છે તો ખોટો બતાવે છે. આ ત્રણે પરિષહનાં ખાસ દૃષ્ટાંતો છે. પરિષહમાં ખાસ કરીને સંયમને લગતા કષ્ટનો સંબંધ છે અને સમજવાળા સંયમીને તે સ્વેચ્છાએ સહેવાં સુલભ છે. કારણ કે તેમાં કષ્ટ આવી પડવાનો ઓછો વધુ પણ ખ્યાલ તો હોય જ છે.

પણ ઉપસર્ગમાં આથી છેક ઉલ્ટું છે. અનિચ્છાએ અસભવનીય ઉપદ્રવ થાય તે ઉપસર્ગ ગણાય, એથી એમાં જેની કલ્પનાય ન હોય તે આવી પડે છે દા. ત. ખાવાની જરૂરિયાત છે અને ઇચ્છા પણ છે ખોરાક પાસે પડયો છે અને કોઈ ઉપદ્રવ કરી એને બગાડી નાખે છે હવે અહીં ક્રોધ કરે તો બગડેલુ સુધરી જવાનુ નથી. પણ આત્મસ્થિરતા ચાલી ગઇ કે, આવે સમયે આવેશ થયા વગર રહેશે નહિ ! કદાચ સામેની વ્યકિત પાસે આવેશ પ્રગટ ન કરી શકાય તેવા સયોગો હોય. તો વૃત્તિમાં તો ઉશ્કેરાટ આવે જ. ને ઉશ્કેરાટ આવ્યો એટલે આત્મા હણાયો જ સમજવો.

આ તો સામાન્ય બીના થઇ પણ અહીં તો કહે છે કે, ઘોરમા ઘોર પરિષહ એટલે સયમમાં લાલચના+ મહાપ્રસંગો કે વૃત્તિમાં ઉલ્કાપાતો મચે તેવી આધિ, વ્યાધિ કે ઉપાધિએ આવે

+ સંયમી હોવા છતા પદાર્થની પ્રતિજ્ઞા ન લીધી હોય એમ બને પણ તોય એ "અસયમવર્ધક" એક પણ ખાનપાન દ્રવ્ય, ઉપભોગ, કે કર્મ નહિ કરી શકે !

તોય એ સ્થિરતા ટકવી જોઇએ! કોઇ આવીને ગમે તેવી બાધા કરે તોય પોતાની અહિંસક મર્યાદા ન ચૂકવી જોઇએ. અહીં એવી શંકા થવી સ્વાભાવિક છે કે 'ત્યારે શુ જડ થઈ જવું? કાં તો જડમા અને કાં તો સપૂર્ણ પુરુષમાં જ આમ થવું શકય છે. અન્યથા આવા પ્રસગોમાં ચૂપચાપ કેમ રહેવાય?' આનુ સમાધાન સ્પષ્ટ છે અને તે એ છે કે, ચૂપચાપ રહેવાની કે જડ બની રહેવાની દશાની આ વાત નથી ચૂપચાપ રહેનાર અને દુઃખ વખતે જડ જેવી સ્થિતિમાં પડી રહેનાર તો મૂઢ દશાનાં પ્રાણી માત્ર દેખાશે પરતુ, એથી શું? કઇ વળ્યું? એવાં પ્રાણીઓની વૃતિજન્ય હિંસા ઓછી ભયંકર નથી હોતી! પણ અહીં જે દશા વર્ણવી છે, તે આત્મસ્થિરતાની દશા છે. આત્મસ્થિરતાવાળો સાધક માંદો નહિ પડે એમ નહિ! એનેય દેહધર્મ તો છે જ. વળી એ માંદગીમાંથી છૂટવાના ઉપાય પણ કરશે, કારણ કે દેહસાધનનો ઉપયોગ કરવામાં એ અસ્થિર કરતા વધુ જાગૃત અને ચોક્કસ હશે! પરંતુ અસ્થિર મનવાળો ધાંધલ મચાવશે, એકી સાથે; જે કહે તે ઉપાય અજમાવવા મંડી પડશે. અધીરો થઇ જશે. વારવાર, સેવા કરનારાઓ પર ચીડાશે વ્હેમ અને પામરતાની મૂર્તિ બની જશે અને હાય....હાય, વોય....વોય કરશે. આવું આત્મસ્થિરતા વાળો નહિ કરે! એનેય દુઃખની અસર તો થશે પાગુ દુ:ખને પોતાની સમજથી તે હળવું કરશે.

આજ રીતે ઉપદ્રવ માત્ર પોતાની ઉચ્ચ દશાની કસોટી માટે નિર્માય છે, વિપત્તિમાત્ર પોતાની પૂર્વની કે તાજી ભૂલોનું જ પરિણામ છે, એમ માની ચિત્તને શીતળતા અને પ્રસન્નતાથી તરબોળ રાખવા બનતું કરશે.

આત્મસ્થિરતાવાળો એ વૃત્તિને અહિંસક બનાવવાના અખતરાઓ પોતાની પ્રત્યેક ક્રિયા વખતે કરવાનો અભ્યાસ રાખી એવી સહજતા એણે સાધી લીધી હશે કે, તેની સામે થતાં પહેલાં હિંસક વૃત્તિવાળો દેહધારી, પણ તેના પ્રભાવ આગળ ઝાંખો પડી જશે અને કદાચ તીવ્ર આવેશને લીધે અનર્થ કરી બેસશે તોય એને આખરે એની પાસે શિર નમાવવું પડશે જ. એ વિના એનો છૂટકો નહિ થાય. એનુ હૃદય ત્યાં લગી એને જંપવા જ નહિ દે. કારણ કે સાચી અહિંસાના ચૈતન્યબળ આગળ જડતાભરી હિંસા આખરે નિર્બળ જ ઠરે છે. આવા આત્મસ્થિર-તાવાળા જ અહિંસાને પચાવી શકે છે, સત્યની વેદિકા પર જીવન-બલિ ચડાવી શકે છે. અહીં જ ચારિત્ર મંદિરનો પાયો છે. ચારિત્રથી જ જગતની મહાન સેવા થઇ શકે છે. કારણ કે ચારિત્ર્યના પારસ આગળ જે જે લોખંડ આવે છે તેને સુવર્ણમાં પલટાવવાની તેનામા અજબ તાકાત છે. માટે જ સાધક ઇચ્છે છે કેઃ—

"અપૂર્વ અવસર એવો કયારે આવશે..."

ઉપસંહાર .—

જૈન આગમોમાં વર્ણવાયેલ પાચમા ગુણસ્થાનવર્તી સાધકનું આમાં બયાન છે× પણ તે ભૂમિકામા ઔપશમિક, ક્ષયોપશમિક

× આને "ગૃહસ્થ સાધક"—"સરાગ સંયમી" અથવા "વ્રતધારી શ્રાવક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જરૂરિયાતોને ઘટાડવાને અને પરિગ્રહના પ્રતિબંધથી છૂટવા માટે એની ઇંતેજારી હોવાથી પ્રતિજ્ઞામય જીવનની એ પસંદગી કરે છે ત્યાં સંતુષ્ટ વૃત્તિ થતી જવાથી અર્પણતાનો અને પરદુ:ખે પિડાવાનો ગુણ ખીલે છે.

અને ક્ષાયિક એવા ત્રણે ભાવો આગળ વર્ણવ્યા પ્રમાણે હોઇ શકે છે, અહીં ક્ષાયિક ભાવનો સમાદર છે અને તેથી જ ત્રણે યોગો પૈકી .—

"મુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્યંત જો"

ની ભાવના પ્રગટ કરી છે. . ..

ક્ષયોપશમ ભાવમાં અનુદીર્ણ—ઉદયમાં નહિ આવેલ-કર્મોની ઉપશાંત દશા રહેવાથી મૌલિકશુદ્ધિમાં કચાશ રહી જાય છે. અને જેટલી કચાશ તેટલો જ "પરિષહ" કે "ઉપસર્ગ" આવ્યે લથડી પડવાનો ભય વધુ. કારણકે "પરિષહો" અને "ઉપસર્ગો" સામે લડવું અને આખરે સંપૂર્ણ વિજય મેળવવો એમાં જ સાધકની સાધનાના હેતુ અને સાર આવી રહે છે.

સાચુ જ્ઞાન થયા પછી સંયમ વિના રહી શકાતું નથી, એ દીવા જેવી વાત છે. અને સયમમા ડગલેને પગલે 'પરિષહ' અને "ઉપસર્ગો" આંખ ફાડીને ઉભા જ રહે છે ખરી રીતે તો "પરિષહ અને ઉપસર્ગોનો ભય જ પરિષહ અને ઉપસર્ગો છે."

જ્યારથી સાધક, સંકટના કે લાલચના ભયથી વિરહિત અર્થાત્ નિર્ભય બને છે, ત્યારથી જ સંકટ અને લાલચ એના માનસસમતા રૂપ ત્રાજવામાં એક સરખા તોલાં બની રહે છે.

સારાશ કે જગતની દૃષ્ટિએ ભલે એ "પરિષહ" અને ઉપસર્ગો" દેખાય પરંતુ એના આગળ તો એ સંયમીજીવન-માર્ગના સાચા અને સહજ સાથી અથવા ભોમીયા રૂપ બની રહે છે.

સંયમના હેતુથી યોગપ્રવર્તના,
સ્વરૂપલક્ષે જિનઆજ્ઞા અધિન જો:
તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાતી સ્થિતિમાં
અંતે થાયે નિજ સ્વરૂપમાં લીન જો. (૫) અપૂર્વ

અર્થ:–(ગત દશા કરતા ઊંચી ભૂમિકામા શી દશા થાય? તે આ ગાથામા વ્યકત કરે છે) મન, વચન અને કાયાના પ્રત્યેક યોગોનુ પ્રવર્તવું, માત્ર સંયમના જ કારણે થાય, સયમ પણ સ્વરૂપલક્ષી જ હોય અને સ્વરૂપલક્ષિતા જિનેશ્વર દેવોની આજ્ઞાને અધિન હોય!

પરતુ આવો – લક્ષ્ય, કાર્ય, કારણ અને કર્તા–નો ક્રમ પણ સાધક દશામાં જ હોય, પણ જેમ જેમ એથી ઉન્નત સ્થિતિની સહજતા આવતી જાય તેમ તેમ તે બધાનુ પૃથક્ત્વ ટળીને અંતે નિજ સ્વરૂપમા જ એ બધુ લીન થઈ રહે. ધ્યેય, ધ્યાન અને ધ્યાતા ત્રણે સહજ રૂપે એકરાર બની રહે?

અહો નાથ! આવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે?

વિવેચન :–ગત ગાથામાં કાયમી આત્મસ્થિરતાની માગણી હતી. પરંતુ હવે :—

"મુખ્ય પણે તો વર્તે દેહ પર્યંત જો;"

એમ કહી એનુ પરિણામ શું આવે? તે બતાવે છે.

વર્તમાનમા આત્મસ્થિરતા કાયમી ટકવા છતાં, ઉદયાવલિકામા એવા પ્રકારના–કર્મો ચોમેરથી ધસી આવે કે સંપૂર્ણ વિરકતભાવ ન થવા દે! પણ જો દૈહિકકર્મ સુધી પણ આત્મસ્થિરતા કાયમી ટકે તો આવી દશા લાંબો વખત ન રહે, કારણ

કે ભાવના, વિચાર અને ક્રિયમાણકર્મની પ્રબળ શુદ્ધિ વિરક્તભાવને સેવી રહેલા કર્મોના–સંસ્કારોના–પૂર્વકાલીન અધ્યાસોના–જોરને નરમ પાડીને વિરક્તિ તરફની અભિરુચિને વેગવંત કરે જ; કરે.

આવી દશામાં સંયમની સ્ફુરણા, કાર્યપરિણત થાય છે એમ છતાં પ્રમાદ અને કષાયો રૂપી છૂપા ચોરોના હુમલાઓ થવાનો ખૂબ ભય છે, માટે જ કહે છે :—

"સંયમના હેતુથી યોગપ્રવર્તના."

વિચારમાં સંયમ, વચનમાં સંયમ અને ક્રિયા માત્રમાં સંયમ કારણભૂત બની રહેવો જોઇએ !

સંયમીને પણ મન તો છે જ. એને વાણી તો છે જ. અને દેહ હોવાથી હાલવું, ચાલવું, સૂવું, ઉઠવું, બેસવુ ખાવું, પીવું, પહેરવું ઓઢવું, લેવુ, મૂકવું, બધુંય છે જ. એટલે એનેય કર્મો તો કરવાના જ છે. પરંતુ અસંયમી અને સંયમી વચ્ચે ફેર એટલો કે સંયમી જે કંઇ વિચારશે, વદશે કે કાયિક કર્મ કરશે તે સંયમની હદમાં રહીને, જ્યારે અસંયમીને મર્યાદા હશે જ નહિ, અને કદાચ હશે* તોય સંયમી જેટલી અને સંયમી જેવી નહિ !

જેટલે અંશે સંયમ તેટલે અંશે વિવેક તો હોય જ. વિવેક અને વિચાર વિના જ્ઞાન ટકે નહિ, અને જ્ઞાન વિનાનો સંયમ સો ટચનો સંયમ ન ગણાય ! એટલે સંયમીને પ્રતિપળે આત્મભાન તો રહે જ, રહેવું જ જોઇએ !

---

* "કદાચ હશે" એ સમ્યક્ત્વી તથા સાધકની અપેક્ષાએ.

આમ હોવાથી સયમી પોતાના જીવિતની જરૂરિયાતોને સંકોચી લેશે, એટલુ જ નહિ પણ એને કોઈ પણ વસ્તુ-પર માલિકી હક રાખવાનીય વૃત્તિ બોજારૂપ થશે, એટલે એ પોતાની ગણાતી સર્વ મૂડી જગતને ચરણે ધરી હળવો ફૂલ જેવો થઇ રહેશે. ધન, ઢાંકી કે ઉઘાડી જમીન જ માત્ર નહિ. પણ પરિગૃહિત કરેલા સ્ત્રી, પુત્રાદિકની પણ મૂર્ચ્છા એ ટાળી દેશે. વીર્ય એ કુદરતી મળેલી રસસિદ્ધિ છે, એમ જાણી એ એનો દુરૂપયોગ કે વ્યય નહિ કરે ઉલ્ટુ સંગ્રહ કરીને એનો સદુપયોગ મૌલિક વાસનાના ક્ષય માટે કરશે કારણ કે જ્યાં પોતાના દેહ પરની પણ મૂર્ચ્છા ટાળવાના યત્ન રૂપ સાધના સ્વીકારાઈ ગઈ, ત્યા અપત્યૈષણાની વૃત્તિનેય મૂળથી છેદવાનુ સૂઝે એ સ્વાભાવિક છે×

આવો સયમી, જંગલમા, ઘર છોડી ગુરુકુળમા કે સાધુ સંસ્થામાં જાય જ કે ન જાય, એવો કશો નિશ્ચિત નિયમ નથી. જો પત્ની પરના ભાવમાંથી પત્નીત્વ ખેંચી લીધુ, પુત્ર પરથી "આજ મારો પુત્ર" એ પ્રકારનુ સંકીર્ણ મમત્વ ખેંચી લીધું અને જો જગતનાં સર્વ માનવો જેવાં એ માનવો સહજ સ્વાભાવિક થઈ ગયા તો ઘર પણ એને વન જ છે. સૃષ્ટિના સચરાચર જીવો પ્રત્યે અંતઃકરણના નિગૂઢ ભાગમા જે પ્રેમ પ્રવાહ વહે છે. તેને મોહ સંબંધો જ રોકીને ડોળો કરે છે અને .—

"ડોળુ થતું ને વળી થંણી જાતુ,
ત્યાં વિશ્વ આત્મા કચરાઇ જાતો ."

× જુઓ શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રનું અધ્યયન ચોથું અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનુ અધ્યયન ચોવીસમું.

એથી જ જાણ્યે કે અજાણ્યે જગતની હિંસા થઈ જ જાય છે એ મોહ સંબંધ ગયો કે અહિંસાનો પ્રારંભ થાય જ. એવો સાધક, ઘેર રહેશે તોય એનું ઘર સયમનુ નંદનવન બનશે, એના પરાગ ચૂસી કૈંક મધુકરો; આત્મ–સુધારસ પામશે અને આવો સંયમી પોતે જ્યારે સાચેજ "वसुधैव कुटुंब कम्" માનતો થશે ત્યારે એક પાણીનુ ટીપું કે ખોરાકનો કણ પણ જરૂરિયાત વગર કેમ વાપરશે ? જ્યાં બધું જગત ચરણે, ત્યાં પછીની જરૂરિયાતનોય સગ્રહ એ શા માટે કરશે ? વસ્ત્રોમાંય ટાપટીપને ખાતર અમર્યાદિત કેમ બની શકશે ? એનુ વચન તો અમૂલ હશે ! એનો વ્યય અસત્પ્રવૃત્તિમાં તો એ કેમ જ કરી શકશે ? એક પણ આત્મઘાતક વિચારને એ કેમ સંઘરી શકશે ? આ રીતે પોતાની પાસે જે અણમોલ ખજાનો છે એનો પોતે જ ચોકીદાર બન્યા પછી ગાફલપણું સંયમી કેમ જ ચલાવી શકે ? એને ઉંઘ આવે તોય એ તો જાગતો ને જાગતો, જરાક સળવળાટ થયો કે વફાદાર ચપરાસી જાગી જાય છે તેમ ! સ્વપ્ન માંય આવા સાધકને કુવિચાર નહિ પીડી શકે. આજ દૃષ્ટિએ "सुया मुणिणोजागरं तो" મુનિઓ સૂએ તોય જાગે છે, એમ નિર્ગ્રંથ પ્રવચન ભાખે છે અને જે આટલો જાગૃત છે, તે જગતની વ્યકત કે અવ્યકતપણે અનુપમ સેવા કરી જ રહ્યો છે, એમ જાણવું. એના બ્રહ્મચર્યની ઉપાસના. જગતને આકર્ષે છે, એટલે એનુ એક એક વચન સેંકડો હૃદયોનું પરિવર્તન કરાવવાની તાકાત સહેજે જ ધરાવી શકે છે, પણ એની મન, વચન અને કાયાની એકવાકયતા, જો સંયમના હેતુ રૂપ હોય તો !!!

પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે "સંયમ હેતુ" સચવાય કેમ ?

કારણ કે ઘણી વખત પ્રમાણિકપણે સંયમ મનાતો હોય છે, ત્યાં પણ સંયમનુ ઉપર્યુંકત પરિણામ ઉગી નીકળતું વિરલ સ્થળે જ જોવામાં આવે છે માટે જ કહે છે કે :–

"સ્વરૂપલક્ષે જિનઆજ્ઞા અધિન જો;"

સંયમને માટે સંયમ નથી અર્થાત્ સયમ પોતે સાધ્ય નથી, એ પણ એક સાધન જ છે સાધ્ય તો સ્વરૂપદશા છે અને સંયમ એનુ સાધન છે સંયમને સાધનને બદલે સાધ્ય માનવાથી જ "**આત્મવિકાસ અને વિશ્વપ્રેમનાં દ્વાર પર જટિલ પડદો પડી જાય છે**" 'અમે તો અમારૂં કરીએ અમારે ને જગતને શુ ? આવી અસંબદ્ધ વસ્તુઘટના સાચા સંયમમાં નથી હોઇ શકતી ! કારણ કે ત્યાં તો આખુ વિશ્વ પોતામાં શમાવી દેવાનુ વિશાળ લક્ષ્ય હોય છે જ્યા વિશ્વ જ પોતાનુ ત્યાં આ મારું આ પારકું કોને ગણવું ? પણ એવા સંયમીનો સયમ જો સ્વરૂપલક્ષી હોય તો જ આવું ભાન સુલભ હોઇ શકે....!

સ્વરૂપલક્ષી પુરુષ, પોતાની આસપાસ બનતી વિષમ પરિસ્થિતિને પોતાની અશુદ્ધિનુ પરિણામ લેખી વધુ ને વધુ શુદ્ધ થવા મથશે, પણ ઊલટુ પોતાની ભૂલો બીજા પર ઓઢાડી પોતાની વૃત્તિવિવશતાથી છટકી જવાનુ નહિ પસંદ કરે.

એ પોતે જ પોતાના આત્માને,

'શાને કરે ખડિત ભેદ પાડી ? ખંડોથી ખંડાય સ્વરૂપ તારું'

આવી શિખામણ આપી, અખંડતા–અદ્વૈતતા સાધવા ઉદ્યત થશે. પણ અહીં સુધી આવ્યા પછી પણ એક મહાભય

ઝઝૂમી રહ્યો છે તે, વિશ્વાસના અપચાનો; પ્રશંસાથી થતા વમળનો અને હુંપણાના અભિમાનનો. વગર કારણે થતી નિંદાને ગળી શકાય, પણ પ્રશંસાને ગળવી મુશ્કેલ. અપમાન કે સિતમો સહેવાં સહેલાં, પણ હમણાં પધારીને જાણે શું કહેશે એમ તાકીને માનવીની આંખો સ્થિર થઇ ગઈ હોય અને કાન તત્પર થયા હોય તે ઘડીની શ્રદ્ધા, આશા અને સન્માન–પૂજાને પચાવવાં કઠણ. માટે જ કહે છે કે 'સ્વરૂપલક્ષ્ય' તો ખરું જ પણ ત્યાંય સ્વચ્છંદતાનો મગર ન ગળી જાય માટે "જિનાજ્ઞાની અધિનતા" રૂપી સંરક્ષણ જોઇએ. !

જિન એટલે વીતરાગ. એની આજ્ઞા એટલે વીતરાગતાની વાટે વિચરવું અને અધિનતા એટલે એ ખાતર સર્વસમર્પણા કારણ કે :—

"આત્મસ્વભાવ અગમ્ય તે, અવલંબન આધાર,
જિનપદથી દર્શાવિયો, તેહ સ્વરૂપ પ્રકાર"

"શ્રીમદ્"

સાધક દશામાં સંયમીને જે પ્રાથમિક સાક્ષાત્કારો થાય છે, તથા સિદ્ધિજોગાદિ સંભવે છે ત્યા પતનદશાનુ જોખમ રહેલું છે. એટલે જ પરમશ્રદ્ધાથી સયમના ફળનુ સુદ્ધાં સમપર્ણ થઇ જવું જોઇએ ! અને એવો સર્વસમર્પણભાવ એવા વીતરાગ પુરુષને ચરણે જ ઘટે છે

એવા જિનનુ (પ્રત્યક્ષ ન હોય તો) પરોક્ષદર્શન પણ મહાનિર્જરાના કારણરૂપ છે. શાસ્ત્રોમા ઉપલબ્ધ થતાં એનાં પ્રવચનમા કેવળ નિઃસ્પૃહતા હોઇને એ પરમ પ્રેરક નીવડે છે.

કારણ કે એવા પુરુષની અપરોક્ષાનુભૂતિનુ પ્રતિબિંબ એમાં આબેહૂબ પડયું હોય છે.

આવા સમર્પિત થયેલા ભકતને પછી ઉપાધિ જ શી રહી?

કોઇ પ્રશંસો કે નિંદો! એ બન્નેનાં શબ્દપુષ્પો એ તો 'જેના તેને' ચઢાવી દેશે

ખાવા માટે ઉદરપૂર્તિરૂપ ભિક્ષા મળો યા ન મળો એને ચિંતા શી? કારણ કે એવા પુરુષની જરૂરિયાતની ચિંતા જગત પોતે જ કરતુ હશે! એટલે એને જે કંઇ પૂજા કે સન્માન મળે તે પણ તે તો મૂળપુરુષને ચરણે જ ધરશે. "હે ભગવન્! આમ થાઓ કે તેમ થાઓ" એમ પણ એ ઇચ્છશે નહિ કારણ કે :-

"ભક્તહૃદય ભગવાનમય, ચહે ન કૈ પ્રતિદાન;
સર્વસમર્પણ ભક્તનું, કયાં રાખે પ્રતિદાન?"

પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે જે બદલો નથી ઇચ્છતું એનેય બદલો તો અચૂક મળે જ છે. જે આત્મભોગ આપે છે તે વળી સાચે જ આત્મસુધારસ ચાખે છે, એટલે જ કહે છે કે :—

"તે પણ ક્ષણ-ક્ષણ ઘટતી જાતી સ્થિતિમાં,
અંતે થાય નિજસ્વરૂપમા લીન જો."

પછી તો પોતાથી જિન ભિન્ન છે, એ ભેદની ભાવના જ ક્રમે ક્રમે ક્ષીણ થઇ, જિનસ્વરૂપ, નિજસ્વરૂપમાં પ્રતીયમાન થાય છે કારણ કે :—

જિનપદ નિજપદ એકતા ભેદભાવ નહિ કાંઈ ”
‘ શ્રીમદ્ ”

વસ્તુસ્વરૂપે નિજપદ અને જિનપદ વચ્ચે એકતા જ છે. જે જેને સાચે દિલે સ્મરે છે, તે તથારૂપે થાય જ છે, તે વાક્ય પણ તે અપેક્ષાએ જ ઘટે છે

“ ઇયળ ભ્રમરી ધ્યાનથી, ભ્રમરી બનતી જેમ;
જિનધ્યાને કરી ભવિક જન, જિન પણ બનતો તેમ ”
(નિર્ગ્રંથ પ્રવચન ટીકાકાર)

આત્મા પોતે જ પરમાત્મા છે. માત્ર વિભાવે કરી બંધાયો છે. તે બંધન છૂટવું જોઇએ. બંધન છોડાવવા માટે વીતરાગવચન જેવું એકે સહાયક નથી. ભક્તિનો ઉદ્દેશ પણ એ જ છે અહેતુકી ભક્તિમાં ભક્ત કશુંય ઇચ્છતો નથી પણ એની તદ્રૂપતા જ અંતઃકરણમા રાજતા પ્રભુના તેજને બહારને બહાર ખેંચી લાવે છે. આમ થવાથી સંયમરૂપ સાધનનુ કાર્ય સરી રહેવાથી, તે સંયમ અને અર્પણતા બન્ને અંગો આત્મામાં લીન થાય છે એટલી ચાલી જાય છે, એમ નહિ પણ સહજ બની જાય છે.

પ્રથમ જે ઉપયોગ રાખી-અપ્રમત્તતા સાધી–સાવધાન રહીને અર્પણ ભાવ લાવી શકાતો અને જે સંયમ રાખી શકતો તે હવે સહજ થઇ જાય છે, અથવા સંયમના ફળસ્વરૂપ આનંદ સહજ થઈ જાય છે આ દશામાં “ આમ–તેમ” નાં બંધન હોતાં નથી પણ તે દશા તો ક્રમે કરીને જ થાય એવું—

“ તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાતી સ્થિતિમાં ”
એ ચરણ સૂચવે છે.

બીજો ભાવ એમાંથી એ ફલિત થાય છે કે, ભલે ક્રમે ક્રમે થાય પણ થવી તો જોઇએ જ ! ઘણીવાર સાધક અવલંબનમાં જ મૂઝાઇ રહે છે (પછી એ સત્પુરુષનાં* વચનરૂપ હો, સત્પુરુષના શરીરરૂપ હો કે નિરાકાર પદરૂપ હો !) અથવા ઉપશમ દશાને જ પર્યાપ્ત માની અટકી જાય છે કિંવા સ્ફુરતા આત્મ વીર્યની બાહ્ય ચમત્કારિતામાં જ ફસાઇ જાય છે માટે જ કહે છે કે —

" અંતે થાયે નિજસ્વરૂપમાં લીન જો "

પ્રતિબંધ અને સ્વછંદ એ બે બંધન નિજસ્વરૂપની લીનતામાં અટકાયત કરે છે, એટલે પ્રતિબંધ રોકવા માટે આત્મ-સ્થિરતાપૂર્વક ત્રિકરણ, ત્રિયોગી સંયમની જરૂર છે અને સ્વછંદતા રોકવા માટે વીતરાગના વચનોમા અતૂટ શ્રદ્ધા રાખી એના અનુ-સરણરૂપ સમર્પણતાની જરૂર છે

પરંતુ એનુ પરિણામ જો કશુય ન હોય તો શું વળ્યું ? અને પુરુષાર્થ કદી વંધ્ય તો હોતો જ નથી. માટે સર્વ ક્રિયા, સર્વ ભક્તિ અને સર્વ જ્ઞાનના ફળસ્વરૂપ અંતે નિજસ્વરૂપલીનતાની દીવાદાંડી બતાવે છે

અને એટલું કહી ફરી, એ આત્માભિમુખ સાધક પ્રભુને પ્રાર્થે છે કે, " એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે ? "

: ઉપસંહાર .

જૈન આગમોના કથન પ્રમાણે આ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકની

---

* " જે કોઇ પુરુષને જેટલે અંશે વીતરાગતા સંભવે છે તેટલા અંશે તે પુરુષનુ વાક્ય માન્યતા યોગ્ય છે " **શ્રીમદ્**

ભૂમિકાનું વર્ણન છે. વૈરાગ્યપૂર્વક સંયમના ચિહ્નો ધારણ કર્યા પછી પણ આટલું તો અવશ્ય જોઇએ :—

૧. હવે મારી સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ બધી ક્રિયાઓ સંયમને કારણે છે, અસંયમનો એક પણ વિકલ્પ મારા ગરનાળામાં ન આવવો જોઇએ,* કદાચ આવી જાય તો એ શલ્યને કાઢયા વિના મારાથી જીવી જ ન શકાય !+ આ રીતે સંયમની સાથે જ ઈચ્છા અને વૃત્તિના વિજયરૂપ તપ સહેજે આવી રહેવું જોઇએ.

૨. વળી મારા સંયમનો ધ્રુવકાંટો વીતરાગના ધ્રુવ પ્રતિ હોવો જોઇએ, કે જેથી માર્ગમાં વાંકીચૂંકી કેડી આવે, તોય દિશાભ્રમ ન થાય ! (અર્થાત્ યથાર્થ અહિંસા પળાય)

૩. મારે જે કંઇ મેળવવાનુ છે, તે ' મારામાં ' જ છે. માત્ર " હુ મને ભૂલ્યો છું " માટે " મેં મારાં મન; બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ, શરીરાદિ સર્વ મારા વીતરાગરૂપ આપ્તપુરુષને શરણે ધર્યાં છે " ચાલવાનુય મારે છે, અને તેય મારા જ પગથી, અને પહોચવાનુય મારા સ્થળમા ત્યા " મારા ગણાતા આપ્ત " પણ " હું રૂપ છે " પણ ત્યા " હુ–તુ " ની દૃષ્ટિ જ નથી, " આ તે " એમ નિર્દેશ કરી શકાય એવું રૂપ પણ નથી " પૂર્વે, આજે કે પછી "

એવા ભેદદર્શક કાળનુય બંધન નથી ગતિના
કે સ્થિતિના સહાયક તત્ત્વોનીય ગરજ નથી

---

* જૈન આગમોમાં આને ' સંવર ' કહેવામાં આવે છે.

+ જૈન આગમોમા આને " પ્રતિક્રમણ " કહેવામા આવે છે.

જ્યાં કેવળ સ્વરૂપસ્થિતિ છે. ત્યાં વાણી શ્યે પહોંચે? પણ વર્તમાને એ દશા નથી તોય એ દશાનો મનોરથ, પણ મને બીજી ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ કે ઇતર લાલચોથી બચાવી શકે એટલા માટે ઉપયોગી છે.

આટલું સ્મરણ પળે પળે ન હોય, તો માત્ર શબ્દભેદ સિવાય એ સંયમ અને અસયમમાં કશો જ ફેર ન રહે.

ભલે પછી પરિગ્રહને બદલે પોથી-પાના, પુસ્તકો કે ભંડાર! ભોગને બદલે પ્રસાદ! પુત્ર-પુત્રીને બદલે શિષ્ય-શિષ્યા! આરભને બદલે સેવા! ઘરને બદલે સપ્રદાય વગેરે શબ્દો વપરાતા હોય .! *

પચ વિષયમાં રાગદ્વેષવિરહિતતા,
પંચ પ્રમાદે ન મળે મનનો ક્ષોભ જો;
દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર ને કાળ, ભાવ પ્રતિબધવિણ,
વિચરવું×ઉદયાધિન પણ વીત લોભ જો. (૬) અપૂર્વ

અર્થ—(સંયમના હેતુએ યોગ પ્રવર્તે અને લક્ષ્યબન આત્મભાન તથા જિનેશ્વરદેવોની આજ્ઞા હોય ત્યારે તે સાધકની સ્વરૂપ દશા કેવી હોય! અને ક્રમે ક્રમે કેવી થતી જાય? તે હવે સ્પષ્ટ કરે છે—) શબ્દ, રૂપ, ગંધ, સ્વાદ અને સ્પર્શ એ પાચ

* આ સાપેક્ષ કથનનો કોઇ ઐકાંતિક ઉપયોગ ન કરે! જેને હૈયે સયમ વસ્યો છે, એને એ બધુ સંયમના હેતુરૂપ છે જેને હૈયે અસંયમ વસ્યો છે અને એ અસયમ વધારવાના હેતુરૂપ બને છે, એટલો જ અહીં કથિતાશય છે

× ચારિત્રના માર્ગમાં રમણ કરવું

વિષયો વિષે રાગ અને દ્વેષ–ઉભય–નો અભાવ રહે, અર્થાત્ મધ્યસ્થભાવ રહે. મદ, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકથા એ પાંચ પ્રમાદોને વિષે મનનો ખળભળાટ–મનની ડામાડોળ સ્થિતિ–ન થાય અને કાયિક, વાચિક કે માનસિક પ્રવૃત્તિ માત્ર ઉદયને લીધે થયા કરે પરંતુ તેમાં કોઇપણ ક્ષેત્ર, કોઇપણ કાળ કે કોઇપણ ભાવનો પ્રતિબંધ ન હોય; તેમ જ "આવું જ એનુ સુંદર પરિણામ આવો. કે આથી આમ જ થાઓ આમ ન જ થાઓ" એવા પ્રકારના ફળની કામના પણ ન હોય! અર્થાત્ નિર્લોભપણુ હોય, આશારહિતપણુ હોય?

અહો! એવો અપૂર્વ અવસર કયારે આવશે...?

વિવેચન :– સગાંવ્હાલા અને માલમિલકત ઉપરથી માલિકીહક ઉઠાવી લીધા પછી જેણે અકિંચન યાચકવૃત્તિ સ્વીકારી છે, એવા ત્યાગવીર ભિક્ષુ સાધનાને અર્થે જોઇતાં કેવળ જરૂરયાતનાં સાધનો જગતમાંથી આત્મભાન ગુમાવ્યા વગર મેળવવા મથે તો મળી જ રહે છે, પરંતુ એણે એ મેળવ્યા પછી, કે એને એ મળ્યા પછી એનુય મધ્યસ્થપણું ટકી રહેવું જોઇએ! અર્થાત્ ન તો એને લીધે મોહ થવો જોઇએ કે, ન તો ઘૃણા થવી જોઇએ રાગ અને દ્વેષ અથવા મોહ, ઘૃણા એક જ વૃત્તિરૂપ ફુવારાની બે ધારાઓ છે, જ્યાં એક આવી ત્યાં બીજી રહેલી જ છે. દા. ત માનો કે કોઇ ભકતે કે સજ્જને "આ કેવા મહાપુરુષ છે?" એમ કહ્યું. કાનથી સાંભળેલું આ વાકય જો મોહક નીવડયું, મનગમતુ લાગ્યું, તો "હું મહાપુરુષ છું?" એવા પ્રકારના અભિમાનનો સાધકના આત્માને લેપ લાગશે અને વૃત્તિને ચેપ લાગશે. આમ થવાથી પોતાને 'અણુ'

માનીને મહત્તા તરફ પ્રગતિ કરતો જીવાત્મા એટલે અંશે અટકી જશે અને જેટલે અંશે અટકી જશે, તેટલે અંશે વૃત્તિમાં બેદરકારીપણું આવી જવાથી ભૂલો થવા માંડશે.

હવે જ્યારે એને એવી ભૂલોનું કોઇ ભાન કરાવશે ત્યારે એવા શબ્દો એને કારી ઘા જેવા લાગશે અને એમાથી સાર ન ખેંચતાં, ઊલટી ઘૃણા કરશે અને એ વ્યક્તિ પર એને અણગમો ઉત્પન્ન થશે. આ વાત હજૂ આટલેથીય ન અટકતાં, આગળ વધશે. એટલે એને જે વ્યકિત ગમશે એનુ બધુંય સારૂં માનવા માંડશે, તથા પ્રસંગ પડે કે, તરત કોઇપણ રીતે એનુ ઠીક કેમ લાગે એ માટે એ અનર્થો પણ કરશે, વળી જે વસ્તુ એને વિષે પોતે નહિ જાણતો હોય તે પણ બોલીને અથવા હોય એમા ઉમેરો કરીને સારી બાજુ રજુ કરવામાં અસત્‌નો આશરો લેશે, પણ જેના પ્રત્યે અણગમો છે, એને તો પાછો કેમ પાડુ ? એવા દાવપેચ ગોઠવવામાં જ પ્રસંગે પ્રસગે એનુ મન તૈયાર થઇ જશે આમ ચિત્તનો વેગ દ્વિધા થઇ જવાથી મધ્યવર્તીપણામા તટસ્થપણામા અથવા આત્મસ્થિરતામાં હાનિ પહોંચે એ દેખીતું જ છે

હવે એને જ બદલે મનગમતા શબ્દો સાભળતી વખતે જેનો આત્મા સાવધાન હશે, તેને એ શબ્દો સાભળાથી અભિમાન તો નહિ જ થાય, પણ ઊલટુ વધુ જાગૃતિ અને ઉત્સાહ આવશે, કારણ કે એ પોતાના આતરિક અને બાહ્ય, બન્ને જીવન સાથે સાભળેલા શબ્દોને સરખાવશે અને એમ સરખાવવાથી એને ઊણપનો વધુ ને વધુ ખ્યાલ આવવા લાગશે આથી એને એ શબ્દો પર કે શબ્દ બોલનાર વ્યકિત પર મોહ થવાનુ કારણ

નહિ રહે મોહ થવાના જેટલા પ્રસંગો જિતાયા એટલી એ સાધકની જિત થવાથી સ્ખલનો ઓછા થશે અને એમ છતાંય કોઇ ભૂલ બતાવનાર નીકળે તોય એને એથી ઘૃણા નહિ થાય આમ થવાથી એની વૃત્તિમા આવેશ નહિ આવે અને એ ભૂલ બતાવનારની જિજ્ઞાસાને પ્રેમપૂર્વક તૃપ્ત કરવા તત્પર રહેશે પરતુ એમ છતાં એ ભૂલ બતાવનાર પોતાનુ મન્તવ્ય બદલે કે ન બદલે તેનો એને કશોય હર્ષશોક નહિ થાય માત્ર પોતાના અંત કરણના વધુ ને વધુ મંથન દ્વારા તે એ બધી ચર્ચા, કથન વગેરેમાથી કંઇ ને કઈ પ્રેરણા મેળવશે અને એ રીતે એ પ્રસગમા પોતાને પડેલો શ્રમ અને ગયેલા સમયનો સાચો લાભ ઉઠાવશે જે રીતે શબ્દશ્રવણમાં, તે જ રીતે રૂપસંબધમા જેમકે કોઇ સારૂં વસ્ત્ર કે વસ્તું મળી તોય, એ મોહ નહિ પામે, તેમ આંખને ન ગમે તેવું મળ્યું છતાં જે કાર્યને માટે એની જરૂર હતી તે કાર્ય સર્યું એટલે બસ એમ ધારી એ વસ્તુ પ્રત્યે એને ઘૃણાય નહિ થાય! એ જ રીતે સુગંધ કે દુર્ગંધ આકસ્મિક હોય ત્યાય પોતાની સ્થિરતા ગુમાવી નહિ બેસે. વળી પદાર્થોને પોતે સ્વાદ ખાતર નથી ખાતો પણ જીવનશકિતના સિંચન માટે **રસની ખાતર** ખાય છે, એવું એને સ્મરણ હોવાથી એ પદાર્થના રસોને એવી રીતે નહિ ભોગવે કે જેથી આસકિત થાય! આજ રીતે શય્યા વગેરેની કોમળતા કે કર્કશતામાં પણ તે તટસ્થ રહેશે.

આવા સ્થિતપ્રજ્ઞની કોઇપણ પ્રવૃત્તિ કોઈનેય અકલ્યાણકર નહિ હોય! ઊલટી પોતાને અને જગતને કલ્યાણકર જ હશે.

માટે જ સાધક પ્રાર્થે છે કે :–

" પંચ વિષયમાં રાગદ્વેષવિરહિતતા "....જોઇએ... !

અર્થાત્ વિષયોમાં આત્યંતિક વિરકતવૃત્તિ જોઇએ, કારણ કે વિષયો તો જ્યા લગી ઇદ્રિયો છે ત્યા લગી વળગેલા જ છે અને રહેવાના કદાચ થોડા વખત માટે ઇદ્રિયોથી એમને અળગા રાખી શકાય, જેમકે " विषयाविनिवर्तन्ते मिराहारस्य देहिनः" પણ વિષયો ટળ્યા છતા, આસકિત ન ટળી તો બહાર દેખાતા મટી જશે પણ કલ્પનામાં તો આવીને ખડા જ રહેવાના !

એટલે જ એ ફલિત થાય છે કે વિષયોનું બધન ટાળવા માટે વિષયો પરત્વે અત્યંત વિરાગભાવ જાગવો જોઈએ, વિરાગ ભાવ જાગૃત થતા પહેલાં, અથવા વૈરાગ્યને દૃઢ કરવા રૂપ અભ્યાસની ખાતર વિષયોથી ઇદ્રિયોને વેગળી જરૂર રાખવી પડે, પણ એમ છતાંય ત્યાગ પછી જો વિષયોની આસકિત ઓછી કરવાનો લગારે પ્રયત્ન ન થાય તો એ ત્યાગના રૂપમાં એવો ત્યાગ પરિણમે

સારાશ કે વિષયો પોતે દૂષિત નથી, પણ મનમા રહેલી આસકિત જ વિષયોમા દૂષણ જન્માવે છે અને ઇંદ્રિયો દ્વારા વિષયોનુ સેવન કરાવી જીવનમા દૂષણો વધારે છે

આ દૃષ્ટિએ જ જ્ઞાની પુરુષોને માટે, " હોત આસવા પરિસવા નહિ ઉસમે સદેહ " (શ્રીમદ્) ઉકિત ઘટે છે

કારણ કે વીર્યને વધારવા માટે જ એ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરતા હોય અને પરમાર્થ કાજે જ એમની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ હોય !

પરતુ આવું હોવા છતાય, સાધક દશામા એક એવો શત્રુ છે કે, જે ઇદ્રિયોથી ન ડગવા છતાંય અને મનને કાબૂમા

રાખવા છતાંય, સ્થિર મકાનને જેમ ધરતીકંપનો આંચકો હલમલાવી દે, તેમ મનને ખળભળાવી દે છે. તે શત્રુનુ નામ છે, પ્રમાદ. માટે જ કહે છે કે —

"પચ પ્રમાદે ન મળે મનનો ક્ષોભ જો,"

એ પાચ પ્રકારે પીડતા પ્રમાદથી મન ક્ષુબ્ધ ન બને એવી દશા જારી રહેવી જોઇએ. એમ ન હોય તો આત્મસ્થિરતાનું મકાન ગમે તેવું જાથુ ટકે તેવું બાંધ્યુ હોય તોય, મનના ધરતીકંપે પડી જવાની દહેશત રહે જ

પ્રમાદના મુખ્ય અને અતર્ગત પ્રકારો :—

મદ, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકથા એ પ્રમાદના પાચ મુખ્ય પ્રકાર છે. મદ એટલે અભિમાનજન્ય અહકાર. એને જન્માવનારા બાહ્યનિમિત્તો આઠ પ્રકારના છે. જાતિ, કુળ, બળ, રૂપ, તપ,* વિદ્યા, લાભ, + અને ઐશ્વર્ય.× મૂળમાં જ જો ગુમાન

---

* તપમા ત્યાગ, જપ, ભજન, ધ્યાન, આદિ બધા સાધન લગતા અગોનો સમાવેશ થાય છે કર્યું, કરૂ છુ ભજન આટલું, જ્યાંત્યાં વાત કરાય નહિ, હું મોટો મુજને સહુ પૂજે એ અભિમાન ધરાય નહિ " એ કડીનો એ જ કથિતાશય છે

+ધારેલી બાજી સફળ થતાં 'હુ કેવો હોશિયાર,' એ પ્રકારનુ ગુમાન થાય છે તે. આવા પ્રકારના ગુમાનોથી બીજા પ્રત્યેની તુચ્છભાવના અને તિરસ્કાર વધે છે અને તેટલે અંશે વિશ્વપ્રેમના સાગરથી એ માનવીરૂપ બિદુ અતડુ પડી જાય છે. અતડા પડેલાનુય ગાડું બીજાના સહકાર વગર તો ચાલતું જ નથી, એટલે ફરી સહકાર સાધવા જતાં ગુલામી માનસ ઘડાય છે

×ઐશ્વર્ય એટલે સહજ પચી શકે તેવો અધિકાર. જો

ન હોય તો એ બધાંય નિમિત્તો આત્મસાધક નીવડે છે, ને અંતરમાં ગુમાન હોય તો એ બધાય નિમિત્તો વિકાસમાં બાધક નીવડે છે.

ગુમાનના પ્રકારો —

"મારો સમાજ જ સાચો, બાકી બધા ખોટા મારું કુળ જ ઊંચું બીજાં બધાંય નીચાં. હું કેવો રૂપાળો લાગું છુ ?"

"બીજા કરતાં હું કેવો મોટો નેતા, રાજા, રાજ્યાધિકારી, ઉપરી કે આગેવાન. આ બધાય મને પૂછીને ચાલે, નમીને ચાલે તો જ ગાડું આગળ ધપે, નહિ તો મારા વિનાનો સાવ ધબડકો!"

આવા આવા પ્રકારના અભિમાને આગળ વધતો આત્મા ગબડી પડે છે, તેથી એને પ્રમાદનુ પ્રથમ અગ ગણાવામા આવ્યું છે. વિચાર વાણી અને વર્તનમાં ઉદ્ધતાઇ, ઉડાઉપણુ, ઉછાછળાપણું અને સ્વચ્છંદ આવતાં, પરિણામે કા તો એ પદ ગુમાવવાનો વખત આવે છે અને નહિ તો એ પદ એને સતોષ આપવાને બદલે અસંતોષ વધારનારું થઈ પડે છે શિક્ષણ, સાધન અને અધિકાર મળવા છતા, જેઓ દુખી છે કે રહે છે, તેનુ કારણ આ છે.

અધિકાર પામેલો જીવ સાચે જ એ અધિકારને લાયક ન હોય તો એ અધિકાર ઝાઝો વખત ટકતો નથી અને જેટલો વખત ટકે છે, તેટલો વખત પણ પોતાનુ અને વિશ્વનુ અનિષ્ટ વધારે જ છે. જો તે સાચે જ સહજ અધિકારી હોય, તો તેને જેટલો મોટો અધિકાર હોય, તેટલો જ તે વધુ નમ્ર હોય .!

પ્રમાદનુ બીજું અંગ વિષય છે. અહીં જે વિષયનો નિર્દેશ છે તે વિશેષત. વિકાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આવી ઉચ્ચ કોટિયે ગયેલ સાધકે સ્ત્રી માત્ર પ્રત્યે માતૃભાવની દૃષ્ટિ સ્થિર રાખવાનુ વ્રત લીધું હોવું જ જોઇએ! તેથી તે પોતાની પરિણીત સ્ત્રી સાથેય વિકૃત સંબધ ન રાખી શકે તો પછી અન્ય કોઈની સાથે તો ન જ રાખી શકે એ દેખીતું છે, પરંતુ આમ છતાંય જ્યાં લગી સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેની અભિન્ન એકતા× સાધકની મનોમય ભૂમિકામાં દૃઢ ન થાય ત્યાં લગી પૂર્વે ભોગવેલા શરીરસ્પર્શજન્ય સુખની લાગણીના સંસ્કારો ખરી ન પડેલા હોઈ બાહ્યમન નિવૃત્ત થાય કે લાગલા જ કોઇને કોઈ નિમિત્ત દ્વારા પોતાનું ડોકું બહાર કાઢે છે અને મનને ક્ષુબ્ધ કરી મૂકે છે, માટે એને પણ પ્રમાદનુ અંગ જ ગણી શકાય પ્રમાદ એટલે આત્મસ્ખલન. જે જે આત્માને ડગાવે તે તે પ્રમાદનાં અંગ ગણાય.

જનનેદ્રિયના સ્પર્શજન્ય સુખનો સંસ્કાર ઠેઠ આત્માના મૌલિકસ્તર સુધી ગાઢ રીતે પહોંચતો હોઇ તે સંસ્કારની અસર તેટલી જ વધુ પ્રમાણમાં નિબિડ અને ઊંડી હોય છે. એટલે આગળ વધતા સાધકને જેટલુ એ શલ્ય પીડે છે, તેટલું બીજી ઇંદ્રિયોના વિષયો પીડતા નથી જો કે બધી ઇંદ્રિયોના વિષયો એક બીજાના નિકટ કે જરા દૂરના સંગી તો છે જ, પણ એનો

× ભલે ઘાટે જૂદાં, નિકટ દીસતા ગાગરઘડો,
પરંતુ બન્નેમાં, સમરૂપ જ માટી વસી રહી;
અહો જોડી એવી, સકળ નરનારીતણી ઘડી,
બધામાં રાજે છે, સમરૂપ રહી આત્મદીવડો.

સંબંધ રાજા અને રાજદલ જેવો છે જેમ રાજદલ સાથે લડવાનો હેતુ, રાજાને જિતવા પૂરતો છે. રાજા જિતાઇ જાય તો એ બધા સ્વયં જિતાઈ જ જાય છે

"એક વિષયને જિતતાં. જિત્યો સૌ સંસાર;
નૃપતિ જિતતાં જિતીએ, દળ, પૂર ને અધિકાર"

"શ્રીમદ્"

કષાય, એ પ્રમાદનુ ત્રીજું અંગ છે અપ્રમત્ત દશામાં આગળ ઉત્તરોત્તર વધતાં નિર્ગ્રંથ સાધક વિકાર ઉપર સર્વોપરી કાબૂ મેળવી શકે છે, પણ તોય કષાયનો અંશ ઠેઠ બારમા ગુણ-સ્થાનકે ન પહોંચે ત્યા લગી રહી જાય છે અને તેને લઇને જ ઉપશમ કોટિની વિકાસશ્રેણિથી વિકાસ પામેલો જીવ, ઠેઠ અગિયારમા ગુણસ્થાનકથી પણ ઉત્તરોત્તર ક્રમે ક્રમે પડીને ઠેઠ કેવળ–અજ્ઞાનીની કોટિમા મૂકાઈ જાય છે કષાય અને નોકષાય મળીને ચારિત્ર મોહનીયના પચ્ચીસ પ્રકારો છે,× પણ તે સર્વનુ મૂળ મોહ છે. અજ્ઞાન ગયા પછી દૃષ્ટિનો મોહ-ટળે છે, પણ એ નિર્મોહતા જ્યા લગી વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં સાંગોપાગ અને સહજ ન ઉતરે, ત્યાં લગી જીવ સાધક દશામાં રહે છે; એટલું જ નહિ બલ્કે અસાવ-ધાનતાથી એનુ પતન પણ કરે છે. જો કે જે સાધકનું જ્ઞાન ઊંડું× ને નક્કર હોય છે, તે સાધક પતન પામતાં, પહેલાં જ

× આ વિષે અગાઉ વિગતવાર કહેવાઇ ગયું છે.

× ક્ષાયિક સમકિતી જીવને આ બીના લાગુ પડે છે. બાકી ક્ષયોપશિક ભાવે રહેલો જીવ તો માત્ર ઉપસ્થિત થતી ઘટનાઓ[illegible]

ચેતી જાય છે પરંતુ એનેય ચોકસી તો સતત રાખવી જ પડે છે.

નિંદા, એ પ્રમાદનું ચોથું અંગ છે.

એકનો પોતાને ભાસેલો દોષ, બીજા આગળ ઉઘાડો કરી એને (આગલાને) હલકો પાડવો; એ નિંદાનુ સ્થૂલ સ્વરૂપ છે. આથી દૂષિત વ્યક્તિનો દોષ ઘટતો નથી અને એ દોષનો ચેપ નિંદા કરનાર અને નિંદા સાંભળનારને લાગે છે, એટલું જ નહિ, પણ એને લીધે ઝેરીલું વાતાવરણ વ્યાપક થઇ અનેક સદ્‌ગુણોને મારી નાખે છે, તેથી કહ્યુ છે કે :—

"નિંદાસમુ એકે અનિષ્ટ નથી" નિંદકનું અજ્ઞાન જ એને આ અનિષ્ટ, ઇષ્ટ ગણાવી એ ઝેર પીવડાવે છે. જ્યા જ્યાં આળસુપણું અને અજ્ઞાનતા હશે, ત્યાં ત્યા નિંદાની વેલ વધુ પાંગરવાની જ્યાં ઉદ્યોગશીલતા અને વિચાર હોય છે, ત્યાં એની અસર ઓછી પહોચે છે. આ નિંદાના ગ્રામીણ અને સ્થૂળ સ્વરૂપની વાત થઇ. અહીં જે વક્તવ્ય છે તે સૂક્ષ્મનિંદાવિષયક છે. પોતાથી બીજાનાં વર્તન, વાણી કે વિચાર હલકાં છે, એવો ખ્યાલ આવ્યો કે નિંદાનાં પગરણ થઇ ચૂકયાં અથવા તો પોતા કરતાં બીજો યશમા, અનુકૂળતામા, પ્રભાવમાં, વિદ્યામાં લાભમા કે શકિતમાં આગળ વધી જાય છે અને પોતે પોતાની અશકિત

નિવારે છે; ને બાકીનીને દાબીદુબી રહેવા દે છે તેમ ક્ષાયિક-ભાવવાળો નથી કરતો, પણ તે તો ભૂલોને સુધારે છે, એટલુ જ નહિ બલ્કે ઊંડે જઈ ભૂલોનાં મૂળિયાંને શોધી એમને પણ ઉખેડીને દૂર ફેંકી દે છે, અર્થાત્ આમૂલાગ્ર શુદ્ધિ કરતો કરતો આગળ વધે છે.

કે મિથ્યાભિમાનથી એ જોઇ શકતો નથી, ત્યાં પણ પ્રથમ ઇર્ષ્યા, અસૂયા અને દ્રોહાદિ જન્મી નિંદાનું જોર જામે છે. નિંદા એ ન દેખાતી મહાહિંસા છે આ નિર્દય રાક્ષસી આત્મરસને ચૂસી લે છે, માટે જ એનો પ્રમાદના ચોથા અંગમાં સમાવેશ કર્યો છે

વિકથા એ પ્રમાદનુ પાચમું અગ છે (૧) ભોજ્ય પદાર્થોની કથા (૨) સ્ત્રીઓની લાવણ્યચેષ્ટાની કથા.* (૩) પરિગ્રહ અથવા વિલાસી સાધનોની કથા. તથા (૪) લડાઈની કથા.

જેમ કે—"આજ તો શું મજાનુ શાક થયું છે! અને રાયતું તો જુઓ કેવું સ્વાદિષ્ટ!"—"તમારા ફલાણા શુભ પ્રસંગે અમે શીખંડપૂરી બનાવવાના"—આવા આવા પ્રકારની ખાતી વેળાએ કે બીજી વખતે વાતો કરવાથી કે સંભારવાથી સ્વાદેન્દ્રિયની આસક્તિમાં મોટો ઉમેરો થાય છે અને સ્વાદેન્દ્રિય સાથે જનનેદ્રિયનો સબંધ હોઈ તેટલે અંશે એને પણ ઉત્તેજન મળે છે.

"અહો જુઓ તો ખરા! પેલા મારા વાલીડાએ કેવો રૂપાળો બંગલો બધાવ્યો, કેવાં સાધનો વસાવ્યા!" આવા આવા વર્ણનથી કે સ્મરણથી પરિગ્રહ અને વિલાસના સુષુપ્ત સંસ્કારો જાગૃત થઈ સયમને બદલે અસયમને માર્ગે દોરે છે. વિલાસી સાધનોનો વપરાશ પણ વિકારવૃદ્ધિમા ઉમેરો તો કરે જ છે.

---

*સ્ત્રીનાં ગીતોનુ, અભિનયોનુ કે સુદરતાનુ વિકારવર્ધક વર્ણન કરવું કે સ્મરણ કરવું તે સ્ત્રી સંબધી વિકથા છે, જે રીતે સ્ત્રીનુ વર્ણન પુરુષને લાગુ પડે છે, તે જ રીતે પુરુષનુ વર્ણન સ્ત્રીને લાગુ પડે છે.

એજ રીતે "ફલાણો, ફલાણાને જિતી ગયો, ફલાણો હાર્યો" એમાં પણ "હેં શું કહો છો?" એમ કરી વૈર, ક્રોધ, આવેશ, કુતૂહલ, હાસ્ય; શોક કે ભય માનવી પોતાની મેળે જન્માવે છે.

એક યા બીજા પ્રકારે પ્રસાદનાં આ પાંચે અંગો આત્માના રવિને ઢાકી દે છે એના અનંત વીર્યને ધૂળ ભેગુ કરી કાયર અને પામર બનાવી દે છે. આ બધાનુ મૂળ મોહ છે હવે આગળ વધતાં કહે છે કે.

"દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર ને કાળ, ભાવ પ્રતિબંધવિણ"

અર્થાત્ વિષયો પ્રત્યે અત્યંત વિરકિત હોવા છતાં કેવળ નિર્મોહી થવામા જેમ પાંચ પ્રમાદો દ્વારા થતો મનને, કોલાહલ રોધક બને છે, તેમ પ્રતિબંધ, પણ પ્રેમપ્રવાહને સર્વ વ્યાપક થવા દેતો નથી અને આત્મશાતિને ટકવા દેતો નથી તે પ્રતિબંધ ચાર પ્રકારનો હોય છે (૧) દ્રવ્યનો (૨) ક્ષેત્રનો (૩) કાળનો અને (૪) ભાવનો. જેમ કે "મને અમુક જ વ્યક્તિ, મંડળ કે વસ્તુ હોય તો ફાવે, નહિ તો હું વિકાસ ન સાધી શકું. મને અમુક જ ક્ષેત્ર કે કાર્યક્ષેત્ર ગમે છે, બીજુ નહિ. અમુક જ વખતે હુ અમુક જ કરી શકુ અમુક ભાવોમા કે સંયોગોમાં જ હું આમ કરીશ કે આ સત્ય આચરીશ. વગેરે, વગેરે." જો કે ઉગતા સાધકને પ્રાથમિક દિશામા આવું દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, અને ભાવોનુ અવલંબન સાધક પણ નીવડે છે આગળ વધેલા સાધકોને પણ એ બધાને તરછોડવાનો આમાં કથિતાશય નથી, અહીં

કથિતાશય એ છે કે, એને એ બંધનકારક ન નીવડનું જોઇએ×

જે સ્વપરના વિશેષ ઉત્કર્ષનું કારણ ભાસે અને યથાર્થ એમ જ હોય, એવો જિનાજ્ઞા અને ઊંડા આત્મચિંતનથી નિશ્ચય થાય તો તે કારણને કોઇ પણ ભાવોના બંધન વિના કાર્યપરિણત કરી શકાય, આવી અપ્રતિબદ્ધ દશાનુ આ ચિત્ર છે.

પણ એ અપ્રતિબદ્ધ દશાનુ આચરણ કે વિચરણ કેવું હોવું જોઇએ? એની સ્પષ્ટતામા કહે છે કે :-

"વિચારવું ઉદયાધિન પણ વીતલોભ જો"

બંધનરહિત વિહાર, જોઈએ તો અંદરનો હોય કે બહારનો હોય, પણ તે :-

(૧) ઉદયાધિન હોવો જોઇએ! ×

ઉદયાધિન એટલે સહજ સ્ફુરેલો. વળી એ સહજ સ્ફુરણ કે આતર્ધ્વનિ સત્ય જ છે કે મિથ્યા? એનુ પ્રમાણ

× શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને જ્યા અને જે દશામાં અમુક ક્ષેત્ર, અમુક કાળ અને અમુક ભાવ પ્રતિબંધક નીવડવાનુ ભાસ્યુ ત્યાં અને તે દશામા એમણે અપરિચિત સ્થળોમા, અપરિચિત વ્યક્તિયો વચ્ચે અને અનેક સંયોગો વચ્ચે, અનિયતકાલીન અપ્રતિબદ્ધવિહાર આદર્યો અને જે દશામા એ બધું પ્રતિબંધક નહોતુ નીવડયું ત્યાં પરિચિત સ્થળોમાં પરિચિત વ્યકિતયો વચ્ચે અને પરિચિત ભાવોમાં બાર બાર ચોમસા ગાળ્યા.

× "ઉદય" વિષેનુ વિશેષ વિવેચન અગાઉ થઈ ચૂકયું છે.

એ કે જે उद् + अय् + अ એટલે કે, ઊંચે લઇ જનાર દેખાતુ હોય કે વાસ્તવિક રીતે તેમ જ હોય, છતાંય આવા નિર્ગ્રંથ સાધકે તો એનાથી પણ ચેતવું ઘટે છે, કારણ કે પ્રતિષ્ઠા કે એવો કોઈ પણ પ્રકારનો લોભ સૂક્ષ્મ રીતે પણ રહ્યો હોય તો તે એક ગાંઠ છોડાવી બીજી ગાંઠોથી બાંધી દે છે. એટલે જ આગળ વધતાં કહ્યું કે '– ઉદયાધિન તો ખરું પરતુ

(૨) સાથે એ વીતલોભ એટલે કોઇપણ પ્રકારની આકાંક્ષા કે લાલસાથી વિરહિત હોવું જોઇએ

જેનાથી કર્મોનાં ફળ માત્રની કામના છૂટી ગઈ છે. અથવા જે પોતાની જાતને વીતરાગચરણે કે વીતરાગના ચુસ્ત ઉપાસક ગુરુચરણે સમર્પી આત્મસિંધુમાં ઓગળી ગયો છે તેને આવી સહજ દશા સ્વાભાવિક છે.

અહો !....!.. .! એવો અપૂર્વ અવસર કયારે આવશે... ?

*

: ઉપસંહાર .

ઉપરની પાંચ કડીમાં જૈન દૃષ્ટિએ વિકાસક્રમના ચૌદમાંહેના છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકનો સંબંધ હતો અહીં મુખ્યત્વે સાતમાનો સંબંધ છે. હવે પછીની આઠ કડી સુધી સાતમાથી માંડીને બારમા ગુણસ્થાનક સુધીની સકલના રહેશે.

સાતમાથી અગિયારમા સુધીના ગુણસ્થાનો, મનઃ પરિણામની ધારાઓ છે, તેમની વધુમા વધુ સ્થિતિ પણ મુહૂર્ત જેટલા કાળ કરતાંય જૈન આગમોએ ઓછી બતાવી છે.

એટલે બારમે પહોંચ્યા સુધી પતન અને વિકાસ–ભરતી અને ઓટ–વચ્ચે સાધનાજીવન ડોલતું હોય છે, એમ છતાં ત્યાં પણ આતર દિશાની તરતમતા હોવાથી એની જુદી જુદી કક્ષાઓ કાયમ કરવામાં આવી છે

સાતમા ગુણસ્થાનકમા ક્રોધનો સર્વથા અભાવ થાય એટલે કે આવેશને કારણે એનું પતન સંભવતું નથી પરંતુ માન, માયા અને લોભના અકુરાઓ રહેલા હોય છે, એ જ રીતે "હું સ્ત્રી છું કે પુરુષ છું" એવા વેદનપૂર્વકનુ ભાન કે જે જાતીય આકર્ષણના કારણરૂપ છે, તે પણ કહ્યુ હોય છે. હાસ્ય રતિ, અરતિ, ભય, શોક જુગુપ્સા એવા એવા ભાવો પણ એને સ્પર્શી જાય છે.

આઠમામાં માન ગળી જાય છે. નવમામાં માયા અને વેદભાન બન્ને એકી સાથે ટળે છે દશમામાં સૂક્ષ્મ લોભ જ માત્ર રહે છે બાકી બધુ દૂર થઇ જાય છે અને તેણે જ કરીને જો ઉપશમ શ્રેણીવાળો જીવ હોય તો, અગિયારમાં ગુણસ્થાનની ભૂમિકાને સ્પર્શીને તુરત જ પતનના ચક્રમા પાછો ફરે છે અને નહિ તો (ક્ષપક શ્રેણીવાળો હોય તો) અગિયારમે ન જતાં દશમાથી સીધો બારમા ક્ષીણમોહના ગુણસ્થાનની ભૂમિકામાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે પ[illegible]થી પતન સભવતુ જ નથી અને અંતર્મુહૂર્ત જેટલા કાળમા જ વીતરાગતાની પરાકાષ્ઠા સાધી તે આત્મા પોતાના સહજ સંપૂર્ણજ્ઞાન-કેવળજ્ઞાનને પામી જાય છે.

આવી સિદ્ધિ હાસલ કરવા માટે સંયમના હેતુઓ કે પ્રભુભકિત અર્થે લેવાતા કે મળતા પદાર્થોમા પણ વાપરતાં પહેલાં, વાપરતી વેળાએ તથા વાપર્યા પછી આત્માસુરતામાં ભગ ન પડે,

તેટલું પ્રતિપળે સાધવા રહેવું જોઇએ.+ વર્તનમાં, વાણીમાં કે વિચારમાં પાંચ પૈકીનો એક પણ પ્રમાદ મનને ડગાવી ન દે એની ચોકી રાખવી જોઇએ (કારણ કે મન ડૂલ્યે બધુંય ડૂલ થવાનો ભય રહેલો છે.) તથા પોતાની વિકાસકક્ષા પ્રમાણે ભાસતા સત્યને યથાર્થ રીતે કસી લીધા પછી કોઇપણ દ્રવ્ય, કોઇપણ ક્ષેત્ર, કોઇપણ કાળ કે કોઇપણ ભાવના બંધનમાં સપડાયા વગર કોઇપણ પ્રકારની લાલચની પરવા રાખી થંભ્યા વગર અસ્ખલિત રીતે આચરવા તત્પર રહેવું જોઇએ.

ક્રોધ પ્રત્યે તો વર્તે ક્રોધસ્વભાવતા,
માન પ્રત્યે તો દીનપણાનું માન જો;
માયા પ્રત્યે માયા સાક્ષી ભાવની.
લોભ પ્રત્યે નહિ લોભ સમાન જો× (૭) અપૂર્વ.

અર્થ:-(અપ્રમત્ત દશામાં રહેલા સાધકનાં પગથિયાંનું પ્રદર્શન અહીં ક્રમે ક્રમે થાય છે.) ક્રોધ તરફ જ સહજ રીતે

+ આ માટે જ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ સ્વરૂપ આઠ પ્રવચનરૂપી માતા શ્રમણ સાધકનું રક્ષણ કરવા નિયત કરી છે. (જુઓ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યયન ૨૪.)

× કલ્યાણ મંદિરના કર્તા આચાર્યશ્રી, વીતરાગદેવની સ્તુતિ કરતાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારોમાં એક ઉકિત એવી કહે છે કે "હે પ્રભુ! તેં ક્રોધને તો પ્રથમ હણ્યો–એટલે ક્રોધ પ્રત્યે તો ક્રોધ દર્શાવ્યો; પણ ક્રોધ હણાઇ ગયા પછી બીજા શત્રુઓને શી રીતે જિત્યા? કારણ કે ક્રોધ સિવાય જંગ કેમ ખેલાય? એ ગૂઢતાનો અહીં સુંદર ઉકેલ છે.

ક્રોધ થાય; અર્થાત્ અક્રોધપણુ સ્વાભાવિક જ બની રહે! માન તરફ દીનપણાનું માન થાય; અર્થાત્ માનમાં અક્કડતાનુ માન (અક્કડપણાનો આદર) હોય છે, એને બદલે અત્યંત નમ્રપણાનું માન (અત્યંત નમ્રતાનો આદર) થાય! માયા તરફ સાક્ષી ભાવની માયા થાય, અર્થાત્ (સાંસારિક) માયા (કપટ)માં સાક્ષીભાવ (તટસ્થભાવ)ની માયા (પ્રીતિ) ગુમાવવી પડે છે, તેને બદલે સાક્ષી ભાવનીજ પ્રીતિ લાગે! અને લોભ તરફ લોભ જેવું ન થવાય, અર્થાત્ લોભ જેમ બીજાને લોભાવીને પોતા પ્રત્યે ખેંચે છે, તેમ આત્મા શુભ કે અશુભ કોઈપણ સાસારિક ભાવને પોતે ન ખેંચે છતાં પૂર્વના અધ્યાસે શુભાશુભ ભાવો ખેંચાઇ આવે તોય પોતે નિર્લેપ દશામાં (અલુબ્ધભાવમાં) રહે!

અહો મારા અંતર્યામી! આવી દશા કયારે થશે?
એ પરમ પુનિત પળ કયારે આવશે?

વિવેચન :– ઉપરની કડીમાં રાગ, દ્વેષ, તથા પ્રમાદની સમુચ્ચયરૂપે વાત હતી. અહીં કેવળ કષાયોને લગતી ચર્ચા છે. "છઠ્ઠીથી માંડીને તેરમી"–એમ આ આઠે કડીઓ મહારણ-સંગ્રામની સૂચક છે. જ્યારે સામસામેના વિજયગર્વિષ્ઠ મહારથીઓ સામસામે આવી લડે છે, ત્યારે તો જંગ ચંડીનુ સ્વરૂપ ધરે છે. સામાન્ય સૈનિકો સાથે સામાન્ય સૈનિકો લડતા હોય, ત્યાં લગી લોહીની નીકો ચાલી જતી હોય, તોયે આટલું જબરૂં ઝનૂન બે પક્ષ વચ્ચે નથી હોતુ, જેટલું કે મુખ્ય સેનાનીઓ જ્યારે સ્વયં ઝૂકી પડે છે, ત્યારે હોય છે! આનું કારણ તો એ છે કે હવે જ વિજયમાળા લઈને દેવીઓ ઊભી હોય છે, કે કોને આરોપવી?

એટલે જ આવે વખતે ખરાખરીનો ખેલ હોય છે. બરાબર એ જ દશા આ આંતરયુદ્ધમા અહીં થાય છે

રાગ અને દ્વેષના ચાર—ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભરૂપ સેનાનીઓ સાથે હવે આત્માને પોતાની સર્વ શક્તિઓ વડે એક વાર લડી લેવાનું હોય છે જે આત્માએ મૂળથી જ શુદ્ધજ્ઞાન અર્થાત્ ક્ષાયિકસમકિત× મેળવ્યું હોય છે, એના પક્ષમાં જિતની લગભગ વકી છે અને એ જ દશામાં જો એ પૂર્ણ સંયમ અને અપ્રમત્તતાના શસ્ત્રથી ક્રોધને જિતી ગયો તો પછી ક્રમે ક્રમે સર્વપર વિજય મેળવીને જ વિરમે છે અર્થાત્ આઠમે ગુણસ્થાનેથી જે જીવ ક્ષપક શ્રેણિમાં ગયો એ અવશ્ય જિતવાનો! એમ આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાન ચોખેચોખા જોષ ભાખી દે છે.

પણ એને ગળે વિજયમાળા આરોપતાં પહેલાં એની દશા કેવી છે? તે જોઇએ :—

‘ ક્રોધ પ્રત્યે તો વર્તે ક્રોધસ્વભાવતા,”

અહીંથી પહેલો નંબર આવે છે, ક્રોધનો અને એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે ક્રોધ જ વહેલામાં વહેલો ખુલ્લો પડી જાય છે. ક્રોધી માણસ ભાગ્યે જ વધુ પળ પોતાનુ સ્વરૂપ છુપાવી શકે! એનું માનસિક બંધારણ, એની આકૃતિ અને એની ખાસિયતો, એ કેવો છે? તે જોવા માટે આરસીની ગરજ સારે છે. આ રીતે આટલી સરળતાથી માન, માયા કે લોભની કસોટી નહિ થાય!

× ક્ષયોપશમ, ઉપશમ અને ક્ષાયિક એ સમકિતના ત્રણ ભેદ છે. ક્ષયોપશમને લગતી બીના અગાઉ આવી ગઇ છે. ત્રણનો વધુ વિસ્તાર હવે આવશે.

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના તાત્ત્વિક લક્ષણો અને

એમની મુખ્ય અસરો

આવેશ, રોષ કે જુસ્સો એ ક્રોધનું મૂળ લક્ષણ છે. સંકુચિતતા એ માનનું મૂળ લક્ષણ છે. અસ્પષ્ટતા એ માયાનુ મૂળ લક્ષણ છે. પરવશતા એ લોભનુ મૂળ લક્ષણ છે આ રીતે જોતાં એ ચારેનાં બે જોડકા બને.+

પહેલાં જોડકાનો સમાવેશ રાગમાં અને બીજાંનો દ્વેષમાં થઈ શકે છે!

સંસારનુ મૂળ લોભથી શરૂ થાય છે. આ ઘટનાને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં બહુ સુંદર રીતે વર્ણવી છે.×

માની લો કે એક પદાર્થ પ્રત્યે આપણે ખેંચાયા. હવે એ પદાર્થ પર આપણા હરીફ પણ ખેંચાયા. આથી જ એ પદાર્થને પહેલી જ તકે લેવાની આપણામાં લાલસા જાગવાની. આવી લાલસા આપણને મિત્રો સાથેની સ્પષ્ટતામાં ડખલ કરે એ તો દેખીતું જ છે. આ વાતને તેઓ ન જાણે માટે આપણે કપટનો આશરો લઇશુ. કદાચ પૂછશે તો વાતને ટાળી દઇશુ અથવા

+ હાસ્ય (કુતુહલાત્મક હાસ્ય), સુખ, દુઃખ, ભય, ઘૃણા, શોક અને વિકારનુ વેદન એ બધાંની અસરો "નોકષાય" રૂપે અર્થાત્ કષાયોથી ભિન્ન દેખાવા છતાં એમના જેવી જ થાય છે

× सोऽकामयत एकोऽहंवहुस्याम्, स तेन तपो अतप्यत;
અર્થાત્ એણે કામના કરી કે હું એકમાથી બહુ થાઉ અને એણે તપ કર્યું, અને સંસાર થયો.

વિશ્વાસઘાત કે પ્રપંચ કરીશુ અને પેલા પદાર્થની ચિંતામાં આપણે આપણી વિશાળતાનેય ભૂલી જઇશું. એટલે જો એ પદાર્થને આપણી પાસે આવતો કે આવેલો જાણીશું કે જોઇશું ત્યારે આપણને ગર્વ થશે અને એ ગર્વને લીધે આપણે આપણો ધર્મ નેવે મૂકીશું અથવા માનો કે આ હરીફાઇમાં બીજા ફાવી ગયા અને આપણે રહી ગયા તો એ અંગત મિત્ર હોય કે બીજો કોઈ હોય; પણ આપણે એના ઉપર ક્રોધની વૃષ્ટિ વરસાવીશું. આ જાતનો સર્વનાશનો ક્રમ છે. એવું જ બીજું દૃષ્ટાંત–દા ત. એક સારી વાતને બીજા પર ઠસાવવાનો લોભ થયો એટલે કે "આ મારી સુંદર વાત મારા ગણાતાંએ માનવી જ જોઈએ એવો (પોતાની જાત પ્રત્યે થવો જોઇએ તેને બદલે) બીજાં પ્રત્યે આગ્રહ થયો." એથી એ કેવી રીતે માને તે વિચાર આવ્યો, ને તેવો વિચાર આવતાં એવી ઢબમા એ વાત બીજા પાસે મૂકાઇ કે જેથી કેટલુંક છપાવવું પડયું+ એટલે માયા થઇ. પછી તે વાત એમાનાં અમુકે માની એટલે એનુ અભિમાન થયું અને જેમણે ન માની તેમના પ્રત્યે અણગમો કે આવેશ થયો× આ રીતે આ ચોકડું એકઠું એકમેક સંકળાયેલું છે.

कोहो पीइं पणासेइ, । माणो विणयनासणो ।
माया मित्ताणि नासेइ, लोहो सव्वविणासणो ॥

ક્રોધ, પ્રીતિનો, મન; વિશિષ્ટ **નીતિનો,** માયા, મૈત્રીનો અને લોભ; સર્વનો વિનાશ કરે છે. એ રીતે સર્વનાશનું મૂળ

+ માયા. × ક્રોધ.

લોભ છે, એ વિષે આગળ કહેવાયું છે મોહ અને લોભ એ બન્ને વેશપલટા સિવાય મૂળે એક જ છે.

: અસરો :

ક્રોધની અસર શરીરપર્યંત જલદી પહોંચી જાય છે.
માનની અસર બુદ્ધિ અને મનપર્યંત પણ રહી શકે!
માયાની અસર હૃદયપર્યંત પણ રહી શકે!

અને

લોભની અસર ઠેઠ આત્માપર્યંત પણ ગાઢ અને છૂપી રીતે રહી શકે! એ રીતે–એકથી બીજા વધુ સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ છે.

આ રીતે :–

ક્રોધ સૌથી	પહેલો	વિદાય	થાય	છે.
પછી	માન	,,	,,	,,
,,	માયા	,,	,,	,,
અને છેવટે જ	લોભ	,,	,,	,,

લોભને સર્વાંગ રીતે જિતી ગયા, એટલે સર્વ કંઇ જિતી ગયા પરંતુ લોભ શીઘ્ર ન પરખાય એવી ઊંડી વસ્તુ છે. શુભ કે અશુભ, સત્ કે અસત પ્રવૃત્તિ-માત્રમાં એની નિગૂઢ અસર છે. લોભ છેક ખરી ગયા પછી એની દશા કેવળ સર્વાંગે સહજ હોય. પણ આ દશા શબ્દાતીત દશા છે, એને પામવા માટે તો સત્પ્રવૃત્તિનો આદર કર્યે જ છૂટકો! સત્પ્રવૃત્તિ-એટલે વાણી; વિચાર અને વર્તનમાં સત્યને વણવાની જ આત્મતલ્લીનતા, માટે જ અહીં કહ્યું કે –

"ક્રોધ પ્રત્યે તો વર્તે ક્રોધસ્વભાવતા,"

ક્રોધ તરફ જ સ્વાભાવિક ક્રોધ થાય એટલે કે આત્માને પોતાનુ ભવ્યપણું સહજ થાય! એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે ક્રોધ 'નો અર્થ' 'આવેશ' કરીએ તો આવેશ એ જ અનાત્મપણું અને એમ હોઇને જ શરીર સુધી એની મુખ્ય અસર ઉતરે છે. કેટલું બધું હળાહળ ઝેર! વિદ્યા ગમે તેટલી હોય, પણ ક્રોધ આવ્યો એટલે પળવારમા પાણી ઉતરી જાય. શક્તિ અને સુંદરતા ચાહે તેટલી તેજસ્વી હોય પણ હિંસા અને બેડોળપણું આવી જ જાય! જૈનઆગમો, માનસશાસ્ત્રનો એક ઝીણવટભર્યો સિદ્ધાંત રજુ કરતાં કહે છે કે, નારકને ક્રોધ ઘણો હોય છે અને તેથી જ એનુ શરીર તદ્દન બેડોળ અને દુર્ગંધમય હોય છે. ક્રોધી મનુષ્યનુ+ અંતરંગ શરીર ભાગ્યે જ એથી જુદુ હશે !× આથી જ કહ્યું કે એ દશામાં "સ્વભાવપણું" કાયમ રહેવું ઘટે. અહીંયા

+ એથી જ મનુષ્ય પ્રાથમિક ભૂમિકામાં ખૂબ સંકુચિત બની જાય છે પશુઓમા પોતાના પ્રત્યેનુ જેટલુ મિલનસારપણું હોય છે, એટલુ પણ પ્રાથમિક ભૂમિકાના માનવીમાં નથી હોતું, પણ ધીરે ધીરે તે ખીલે છે જેમ જેમ ખીલે છે, તેમ તેમ તેટલે અંશે વ્યાપક થતો જાય છે. તિર્યંગ્યોનિમાં માયા ઘણી. શરમ-અને લાગણીનાં પ્રબળ તત્ત્વો એમનામાં સ્પષ્ટ હોય જ છે. વસ્તુતઃ એનુ અંતરગ મન જ લાગણીપ્રધાન હોય છે. સ્વભાવિક અંધ પ્રેરણાએ જ એમનો આહાર, નિહાર, વંશવૃદ્ધિ, આદિ વ્યવહાર થતો હોય છે, ખનિજથી માંડીને ઠેઠ શ્વાન, ગાય, અશ્વ અને વાનરસુધી આ ઘટના તરતમતાએ દેખાય છે.

× આથી બરાબર ઊલટું દેવગતિમાં હોય છે.

જે કષાયોની વાત થાય છે, તે સંજ્વલન સ્વરૂપના છે.× આ ક્રોધ પાણીમાં પડેલી રેખા જેવો છે. એમ છતાં એ રેખાનું આવી ઉચ્ચ ભૂમિકામાં રહેલ આત્માને એટલું જ અપરંપાર દુઃખ થાય છે કારણ કે એ આત્માર્થીને આત્મામાં ખૂચેલો આ કાંટો, અગાઉ પીડતો એના કરતાં ઠેઠ આત્માની પ્રશાંત સમાધિને સ્પર્શીને વિક્ષેપ પડવાથી હવે વધુ ખટકે છે જેમ કાંઠો નજીક દેખાતો હોય અને ત્યારે જ હાથ થાકે કે કોઇ જીવ પકડીને હેરાન કરે ત્યારે તારૂને દુઃખ થાય તેમ! ક્ષમા એ ક્રોધને જિતવાનું હથિયાર છે, એ ખરું પણ સ્વભાવસ્મૃતિની સ્થિરતા વિના ક્રોધનું બીજ બળતું નથી

ક્રોધને વટાવ્યા પછી આવે છે, માનનો વારો એટલે કહે છે કે –

× અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાની એ ત્રણ ચોકડીઓ, આ ભૂમિકામાં હોતી નથી પરંતુ મૂળિયાંરૂપે જોઇએ તો સંજ્વલન કષાયમાં અને અનંતાનુબંધીમાં દ્રવ્યરૂપે કશોય ફેર નથી. એ પણ કષાય છે ને આ પણ કષાય છે. ફેર માત્ર કાળ, ક્ષેત્ર અને ભાવનો છે. અર્થાત્ અનંતાનુબંધી કરતાં અપ્રત્યાખ્યાનીય, પ્રત્યાખ્યાનીય અને સંજ્વલનીય ઉત્તરોત્તર ઓછો કાળ ટકે છે. ઓછા હેરાન કરે છે, એને સર્વ કરણો પર ક્રમવાર ઓછી ઓછી અસર ઉપજાવે છે પણ મૂળિયું છે ત્યાં લગી પણ સાધકને તે જંપવા દેતું નથી, એ તો પ્રત્યક્ષ અનુભવની જ બીના છે

"માન પ્રત્યે તો દીનપણાનું માન જો;"

માન જ વિશ્વ જેવડા અફાટ સ્વરૂપને દેહમાં પૂરી રાખે છે. ઉછળતા પ્રેમરસસિંધુને અમુક જ પાત્રમાં ગોંધી રાખે છે. અભિમાની માનવી, અતડો અને અટૂલો પડતો જાય છે અને તેમ તેમ એની વિકસતી શક્તિઓનો વેગ અટકી પડે છે. એક અદના માનવીથી માંડીને ઠેઠ સાતમા ગુણસ્થાન સુધીની ભૂમિકા પર્યંત માનવીમાં ઓછેવધતે અંશે એ ગુમાનનો કાંટો રહ્યો હોય છે. મદ અને કષાયોમાં માનની જે બીના આ અગાઉની કડીમાં વર્ણવાઈ ચૂકી એના કરતાં અહીં સૂક્ષ્મપણે રહેલા માનની બીના છે. એ દર્દને એવો વિજેતા સાધક આ રીતે મટાડે છે.

"માન પ્રત્યે તો દીનપણાનું માન*જો;"

અર્થાત્ જ્યારે એનુ અભિમાન મન ઉપર અસર કરે છે કે તુરત એને એ પોતે દીનપણું, ફકીરી, નમ્રભાવના સન્માનરૂપે બદલી નાખે છે. દા. ત. એના સામે એવો વિચાર આવ્યો કે "મારો કેટલો મહિમા ગવાય છે!" કે તુરત એની સામે એ એવું આંદોલન છોડશે કે—"મહિમા નાથનો હોય, ચાકરનો ન હોય! હું તો જ્ઞાની પુરુષો કિંવા વીતરાગ પ્રભુનો ચરણકિંકર છું. આ દેહનો ગવાતો મહિમા એ તો દીનાનાથનો છે, કારણ કે હું એમને શરણે સમર્પાઇ ગયો છું."

આ વિચાર જ એને સ્વયં અપરિમેય ભાવો તરફ દોરી જશે. એ એક કુદરતી નિયમ છે કે, જેનો આત્મા જેટલો હળવો તેટલો જ તે ઊંચ્ચ બને છે, જેને દીનપણા તરફ ખૂબ આદર છે,

* અહીં માનનો અર્થ;—સન્માન, આદર—છે.

તે સાચે જ દીનાનાથ બને છે, જે પોતાને અણુથીય અણુ હૃદયથી માને છે, તે મહાનથીય મહાન બને છે અહીં કદાચ શંકા થાય કે તો તો "માણસની ભાવના પ્રમાણે જ માણસ બને છે" એ સિદ્ધાંત ખોટો ઠરે! પણ એનું સમાધાન તો સ્પષ્ટ જ છે કે, હૃદયની આવી દીનતા પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રગટ કરનાર સાધક, સાંસારિક પ્રલોભનો આગળ પામર કે સંકટો આગળ દીન થતો નથી, ત્યાં તો તે અમીરીખાસિયત ધરાવે છે. જ્યારે પોતાને "**अहं ब्रह्मास्मि**" માનનાર પણ એવા સંયોગોમાં તો કંગાળ અને કાયર બની જાય છે. આ પરથી એ સિદ્ધ થયું કે વાસ્તવિક રૂપે તો મહાન આશય ધરાવનાર જ સાચેસાચી ગરીબી ધરાવી શકે છે જેનું હાડ જ સહજ રીતે ગરવું થઇ ગયું છે, તે પ્રત્યેક સંયોગોમાં અભિમાનની સાંકળથી મુક્ત જ રહે છે

આટલા બંધનમાંથી છૂટયા પછી પણ સાધકને માયાનું ઝોડ પકડી લે છે અને પોતાની ભૂલોને સાવ ખુલ્લી નમ્રતાથી કહેવાનો વગેરે અભ્યાસ જેને સહજ થયો છે, એવા સાધકમાં પણ અમુક વાત ઉત્તમ છે. પણ અમુક વખતે અને અમુકને કહેવા જેવી છે, બીજાને નહિ. આવી આવી સાત્વિકતા સંઘરવાની વૃત્તિ રહી જાય છે× પુરુષ, પુરુષ થવા ઇચ્છતો હોય, છતા જો એને જન્મ સ્ત્રીનો મળે તો એમ થવામા આવી વૃત્તિ કારણભૂત હોય છે, એમ જૈનતત્ત્વજ્ઞાન કહે છે. ખરી રીતે તો વેદભાનનો આની સાથે (માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ) સંબંધ છે. પછી પુરુષ સ્ત્રી થાય કે સ્ત્રી પુરુષ થાય! પરંતુ જ્યાં લગી અસ્પષ્ટતા છે, ત્યાં લગી જ

× અહીં 'શ્વેતાંબર' આમ્નાયમાં બહુ માન્ય એવા 'મલ્લી' તીર્થંકરનું પૂર્વજીવન મનનીય છે

જન્મમરણનો ફેરો છે. અહીં જે "માયા"ની વાત છે તે ખૂબ ઝીણી છે, એટલે જ કહે છે કે ;–

"માયા પ્રત્યે માયા+ સાક્ષીભાવની"

માયા ભલે થજો, પણ સાક્ષીભાવની થજો અને આવી ભૂમિકામાં એવો ક્ષપકશ્રેણીવાળો જીવ, એ જ ભાવ રાખીને માયાને તરી જાય છે, અર્થાત્ જ્યારે જે ભાવ આવ્યો, ત્યારે જ એનું નિરાકરણ ! આવા સાધકને એક પણ વિકલ્પનોય પરિગ્રહ પોષાય નહિ ! એતો સાક્ષીરૂપે જ રહે ! જેમ ન્યાય દરબારમાં વાદી, પ્રતિવાદી ગમે તેટલા ઉકળતા હોય પણ આદર્શ સાક્ષીને તો માત્ર જે જોયું તે જ ઠંડે પેટે કહેવાનુ હોય. ન ઉણું ન અધિકું. તેમ આવી કોટિનો આત્મા ન આમા ભળે કે ન તેમાં ભળે. અર્થાત્ જળકમળવત નિર્લેપ રહે.× જેટલે અંશે સાક્ષીભાવની

+ અહીં "માયા"નો અર્થ પ્રીતિ છે.

× ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના સાધના-કાળમાં પોતે ધ્યાનમાં હતા, તે વખતે આવો જ એક પ્રસંગ છે. પછીના સાહિત્યમાં એ જ પ્રસંગ કામસેનાના રૂપકમાં ગોઠવાઇ ગયો છે.

"બીચારી કામની સેના, વીરને શું કરી શકે !
રોમે રોમે ભર્યો પ્રેમ, વિકારો શ્યે નડી શકે!"

એ કરતાં પણ વધુ સચોટ સ્પષ્ટતા અને સમતાની પરા-કાષ્ઠાનુ ચિત્ર મુનિ સ્થૂલિભદ્રના કોશ્યા સાથેના પ્રસંગથી તારવી શકાય. સાક્ષી ભાવની સંપૂર્ણ વફાદારી વિના એવી એ પરિ-સ્થિતિમા ગર્વ કે પતનથી છૂટવું અશકય છે.

માયા લાગે એટલે અંશે સંસાર છૂટે અને સંસારની માયા લાગે એટલે અંશે સાક્ષીભાવ છૂટે–પણ એટલે આવ્યા પછીય એક છેલ્લું છતા મોટામાં મોટું આવરણ આત્તરવિના પૂર્ણ પ્રકાશને રોકી રાખે છે એટલે જ કહે છે કે :—

"લોભ પ્રત્યે નહિ લોભસમાન જો."

અર્થાત્ લોભની આગળ "લોભ" જેવું ન બનવું. આ વાત ઘણી જ દુર્ગમ છે. આ પહેલાંની કડીમાં "વીત લોભ" સ્થિતિની વાત હતી. આ ઘટના એનાથીય ઉચ્ચ કક્ષાની છે. માયા સર્વથા છૂટયા પછી આત્મા પોતે ન ખેંચાય એમ બને, પોતે કશીય ઇચ્છા ન રાખે એમ પણ બને પરંતુ એની પાસે ખેંચાઇને કોઇ ગળે બાઝે એનું શું ? જો કે એ ખેંચાઇને ગળે બાઝે એવાં પોતા વિષે કારણો રહ્યા જ છે, નહિ તો એમ બને જ નહિ! એટલે જ કહે છે કે, આવો સાધક ન તો લોખંડ બને કે ન તો લોહચુંબક બને! લોભીને જેમ લોભ ખેંચી જાય છે અને આખરે લોભી અને લોભ બન્ને પીડાય છે, તેમ આવા સાધકમાં સર્વશક્તિઓ સર્વાંગપણે ખીલી નીકળવાથી જગત્, તારકના કે પરમાત્માના સ્વરૂપે એની તરફ નિહાળવા માડે છે. જો એમા એ ચલિત થયો અર્થાત્ પોતાની અપૂર્ણતાને પૂર્ણતા માની રોકાઇ ગયો, એટલે ઠેઠ તળિયે જઇને બેસવાનો વખત આવે! એય ડૂબે ને શકિતઓય ડૂબે!

ક્ષપકશ્રેણી જીવ આ બધુ નાટક દ્રષ્ટા રહીને નિહાળતો હોય છે. એથી જ દોર પર નાચતા નટની જેમ એ સુરતા ટકાવી રાખે છે અને આ બધું ઇદ્રજાળનુ લપસિંદર મનમાં આવે કે

તરત અંતર્મુહૂર્ત જેટલા કાળમાં જ પંતાવીને સાચી સડક પર પાછો કાયમી આવી જાય છે.

અહો એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે ?

ઉપસંહાર

મૂક્તિની ભૂમિકા સ્થિર ન થાય, ત્યાં લગી ડગલે ને પગલે પતનનો ભય રહ્યો છે, કાજળની કોટડીમાં સદાય વસતાને નિર્લેપ રહેવું કઠણ, ખૂબ કઠણ, અત્યંત કઠણ. દુર્ગુણ જે નિમિત્તથી જન્મ્યો એ નિમિત્તપર જ માત્ર દૃષ્ટિ જાય છે, એટલે જ એ નિમિત્તની નિંદા કરાય છે અને દુર્ગુણ એમ જ રહી જાય છે. પરિણામે એક નિમિત્ત ચૂકવીને બીજા નિમિત્તને એ જ દુર્ગુણ ભીડાવીને રીબવતો ફરે છે જો દુર્ગુણ પ્રત્યે જ જુગુપ્સા થાય તો દુર્ગુણ ટળે જ અને દુર્ગુણ ટળ્યો એટલે સદ્ગુણે એની જગ્યા પૂરી જ સમજવી. ક્રોધ ઉપર સાચે જ ક્રોધ થયો કે વિભાવ ટળી સ્વભાવ એની જગ્યા પૂરશે જ. જે જેટલો ઓછો ક્રોધી તેટલો જ તે વધુ પ્રેમી અને ઉદાર.

"હું મોટો" આને બદલે "લઘુથીય હુ લઘુ" એ ભાવ આવ્યો એટલે "આને હું કેમ નમું" એ ગ્રંથી છૂટી જશે ને એનું હૃદય સહેજે વિશાળ બનશે "રખે આ મારી ગુહ્ય વાત જાણી જશે તો શું થશે ? એને બદલે આખું જગત જ્યાં મારૂં કુટુંબ છે, ત્યાં હું કોનાથી અને શુ છુપાવું ?" એ ભાવ આવ્યો એટલે એનાં વાણી, વિચાર અને કર્મ એક નાના ખૂણામાં થતાં

હોય. તોય એનુ સ્થાન નિખિલ વિશ્વના હૃદયમાં નિયત થઈ ચૂક્યું કેવી એની સમર્થતા ! એ જ્યાં જ્યાં જશે ત્યાં ભવસાગર એને માર્ગ આપશે !

"અહા હું કેવો ચમત્કારી ! મારી મોરલીના નાદ આગળ કોણ નથી ડોલતુ ? એને બદલે હું જ "સર્વ છું"* એ ભાવ આવ્યો એટલે એનાથી શું અજાણ રહ્યું ?

આ પછીની કડીઓ આવા પુરુષની મનોદશાને વ્યક્ત કરશે અને છેલ્લી કડીઓ અતિમ પરિણામ ભાખશે આ વર્ણવેલી ભૂમિકામાં ધર્મધ્યાન× અને શુકલધ્યાન બન્ને હોય છે, પણ ક્ષપકશ્રેણીવાળા આત્મા માટે આખરી પ્રતિષ્ઠાનુ ક્ષેત્ર તો શુકલધ્યાન જ અવધારવા યોગ્ય છે

બહુ ઉપસર્ગ કર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહિ,
વદે ચક્રી તથાપિ ન મળે માન જો;
દેહ જાય પણ માયા થાય ન રોમમાં;
લોભ નહિ છો પ્રબળ સિદ્ધિ નિદાન જો (૮) અપૂર્વ.

અર્થ:— (ગત કડીમા ક્રોધાદિ રિપુઓને જિતતા કલાકારની કલાનુ સુદર દર્શન હતું, અહીં એનુ જીવનવ્યાપી પરિણામ પ્રગટ થાય છે :–)

---

* HEART OF RAMA,

× ધર્મધ્યાન અર્થાત્ આત્મેતર ભાવોમાં જવા છતાં આત્મભાનને ગુમાવતાં પહેલા ચેતી જવું અને શુકલધ્યાન એટલે આત્મભાનની ઊંચી ને ઊંચી ટોચે ચડયે જવુ.

દેખીતું કશું કારણ ન હોય, છતાં બચાવની તક આપ્યા વગર અને ચેતવ્યા વગર અણધાર્યો જાન પર હુમલો લાવનાર તરફ પણ અંશ માત્ર આવેશ ન થાય! સત્તા, સંપત્તિ, શક્તિ, સાધન અને શાસન એ પાંચે પદાર્થમા સર્વોપરી મનાતા ચક્રવર્તીનુ અણનમ મસ્તક ઝૂકી ઝૂકીને ચરણધૂલી ચુંબે, છતાંય અભિમાનનો અંકુર જાગે નહિ, દેહ જાય તો છો જતો પણ એક રોમને પણ માયાનો સ્પર્શ ન થાય અને ભલેને આખા જગતને ચમત્કાર વડે આંજી નાખે એવી પ્રબળ સિદ્ધિઓનો ઢગલો સ્વાભાવિક જાગે! તોય એ પરવસ્તુમાં પોતે અટવાય નહિ! હાજર થતી સિદ્ધિઓમાં પણ સંસારનુ કારણ પ્રત્યક્ષ જોઈને આત્મા અલિપ્ત રહે!

અહા! વીતરાગ દેવ! એવી ક્ષણો ક્યારે આવશે?

વિવેચન અનાત્મભાવના પરપોટામા આત્મા ન ભળે તો આવેશનું કારણ રહેતુ નથી. આટલી બધી અપ્રમત્ત દશા જેને સહજ થઈ, તે સાધકનો પ્રથમ નંબરનો શત્રુ ક્રોધ ખરી જ ગયો જાણવો. પણ મૂળિયાં સહિત ક્રોધ ગયો એની ખાતરી શી? માટે જ કહે છે કે :—

"બહુ ઉપસર્ગ કર્તા પ્રત્યે ક્રોધ નહિ,"

ક્રોધનાશનુ પ્રાથમિક પરિણામ એ થાય કે, ઉપસર્ગ કરનારની દૃષ્ટિએ પણ દેખાતો મહા ઉપસર્ગ એને મન મહામૂલી સાધનસામગ્રી બને! કારણ કે વિશ્વમાં બનતી એક નાનામાં નાની પણ ઘટના અહેતુક નથી, એનુ એને અપરોક્ષ ાન હોય!

અહીં શ્રીમાન ગજસુકુમાર મુનિનો પ્રસંગ અવલોકીએ:–

સોમિલ બ્રાહ્મણને જ્યારે પોતાના જમાઈ ગજસુકુમારે પોતાની પુત્રીને અવિવાહિત દશામા મૂકીને જ પ્રબળ વૈરાગ્ય ભાવનાથી પ્રેરાઇ સર્વ સંગોનો પરિત્યાગ કરી–સાધુપણું સ્વીકાર્યું એવી ખબર મળી કે તુરત જ તે વ્યાકુળ થઈ ગયો. "મારી પુત્રીને આવો સુંદર પતિ ક્યાં મળશે? લાવ એને શોધું અને શિખામણ આપું!"

આવા ભાવે શોધતો શોધતો ઠેઠ સ્મશાન સ્થાને પહોંચે છે અને જ્યારે ગજસુકુમારને સાક્ષાત્ જુએ છે કે તુરત એને પ્રબળ વૈરભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

શૂન્ય સ્મશાનના કોરાણે, ઉઘાડે મુંડિત મસ્તકે અને પરિણામની ઉત્તરોત્તર ઉન્નત ધારાએ ગજસુકુમારનો સાધુત્વસિત આત્મા ઊડે છે ક્ષમા અને શાન્તિના ફુવારાઓથી એનુ ચિત્ત શીતળ થઈ ગયું છે તેવે જ ટાણે 'ક્રોધ પ્રત્યે તો વર્તે ક્રોધ સ્વભાવતા'ની સિદ્ધ થયેલી સાધનાની કસોટી થવાનો યોગ બન્યો!

સોમિલ બ્રાહ્મણનો ક્રોધ હદ વટાવી ગયો, એની મર્મ-ભેદક વાણીનુ શસ્ત્ર અફળ ગયુ, એટલે આસપાસ નજર કરી, થોડે દૂર ચિતામા હજુ ખેરના થોડા અંગારા ધગધગતા હતા એણે સાધનવતી લઇ મુંડિત મસ્તકપર જાળવીને મૂકી દીધા અને કોઇ રખેને જાણી જાય! એ ભયે મુઠ્ઠિયુ વાળીને નાઠો.

ગજસુકુમાર એટલે શ્રી કૃષ્ણવાસુદેવનો લાડીલો બાધવ!

ગજસુકુમાર એટલે સૌંદર્ય અને સૌકુમાર્યની પ્રતિમા!

ગજસુકુમાર એટલે રૂપગર્વિણી સુંદરીઓના દિલનો દિલહર મોહન !

ગજસુકુમાર એટલે યદુવંશની વાડીનું તાજું મહેકતું ગુલાબનુ ફૂલ !

એણે નહોતાં જોયાં ટાઢ ને તાપનાં સતામણાં !

એણે નહોતા સાંભળ્યા "ખમ્મા ખમ્મા" સિવાયના બીજા બોલ !

એણે નહોતાં દીઠાં મહેલાતો અને માનવી વિહોણાં કોઈ ઠેકાણાં !

એણે નહોતાં અનુભવ્યા ભોગસૂનાં બીજા કોઇ જીવતર !

તડતડ કરતી સુકોમળ ચામડી તૂટે છે !
આખા દેહમાં અગારજવાળા ઊઠે છે !

ગજસુકુમારની ધ્યાનધારા ચલિત ન થઇ, તે ન જ થઈ. કારણ કે એણે એ પ્રસંગને પોતાની કૃતિના પરિણામ રૂપે જોયો.× નાણું ઠીકઠીક કમાયા હતા. કરજ તો ઘણું જ ઓછું (હળવું) હતું, તો એ દેવામાં ઇમાનદારને અફસોસ શાનો ? અનુવાદકર મહાત્માઓ અહીં ઉચ્ચ કલ્પના રજુ કરતાં કથે છે કે–ગજસુકુમારે માન્યું કે :—

"બીજા કોઇ સસરા તો પોતાના જમાઇને સ્થૂળ દ્રવ્યની પાઘડી બંધાવે પરંતુ મને તો શ્રી સોમિલજીએ મોક્ષની પાઘડી બંધાવી...........!"

× જૈન આગમ કહે છે :– સોમિલના જીવનો એણે ગત જન્મમાં અપરાધ કરેલો.

—પણ આવો નિરાવેશ પ્રશમભાવ કાયમ તો જ ટકે કે જો માન ગળી ગયુ હોય! "હું ગજસુકુમાર" આટલોય અધ્યાય+ હોત તો ક્ષમા ભલે રહી શકત, પણ બેડલી પાર ન ઉતરત! × માટે જ કહે છે કે·

"વદે ચક્રી તથાપિ ન મળે માન જો,"

અહીં મહાનિર્ગ્રંથ અનાથી મુનિનુ ચિત્ર વારવાર વિચારવા લાયક છે.

એ કાળે એ સમયે મગધેશ્વર શ્રેણિક એમની કક્ષાએ ચક્રવર્તી સમોવડો હતો ભગવાનની ભવ્ય મુદ્રા સિવાય એનું શિર ભલભલા પાસે અણનમ હતું અને હોવા જોગ હતુ.

એકદા મડિતકુક્ષિ ચૈત્યની આસપાસના વનખડોમા વિહરતાં વિહરતાં એની ચકોર દૃષ્ટિ એક ધ્યાનસ્થ ચૈતન્યમૂર્તિ પર

+ આ વખતે એણે પોતે ગજસુકુમારના દેહમાં પૂરાયેલો છતા [દેહ ટળે પણ દેવુ કંઇ ટળે?] સ્વભાવે નિર્બંધ અને અખંડ પોતાના આત્માને જોયો એટલું જ નહિ બલ્કે એ અનુભવનો આનંદ પણ લૂંટયો. આવા પ્રસગે આવી સ્થિરતા અન્યથા ન રહી શકત. મહાત્મા ઇશુ ખ્રિસ્તને ઇશ્વરનો પુત્ર ઓળખવામા જે કારણો ક્રિશ્ચિયન શાસ્ત્રોમા દેખાડવામા આવે છે, તેમાનુ પ્રબળ કારણ વધસ્તંભે ચડતા ચડતાંય વધકો પ્રત્યેની ક્રાઇસ્ટ ભગવાનની વ્યકત થયેલી ઉચ્ચ કોટિની બધુતા છે

× જૈન આગમ કહે છે કે, એજ બળતરાથી દગ્ધ થયેલા દેહને અંતે, એને ફરી જન્મ ન લેવો પડયો. અર્થાત્ અપુનર્ભવધામે એ આત્મા પહોચી ગયો.

પડી અને એના અંગેઅંગ ભકિતરસભીનાં થઇ ઢળી પડયાં. મુખ સહસા ઉચ્ચારી ઊઠયુ !

અહો શી ભવ્યમૂર્તિ....! અહો શી ભવ્યકાંતિ....!
....જાણે પ્રભુનુ સાક્ષાત્ પ્રતિબિંબ....!

એ હતા પોતે જ એકાંતવાસના અમર સુખડાં લૂંટતાં છતાંય હજુ પોતાને અનાથ તરીકે ઓળખાવતા, અનાથી શ્રમણ !

ધ્યાન પાળ્યા પછી ઉભયનો સુંદર સમાગમ થયો છે અને એમાંથી પામી જાય છે, ગુસાઇજીનું અનુભૂત કાવ્ય :—

"આધીસે આધી ઘડી, આધીમે પુની આધ,
તુલસી સગત સાધુકી, કટે કોટિ અપરાધ"

સફળ થાય છે. :—

શ્રેણિકને આવી અદ્ભૂત અસર મુનિના વાકયોની નહોતી, મુનિના કઠોર તપ અને કઠણ ત્યાગની કંઇક ખરી, પરંતુ સાચી રીતે તો, એણે એના વદનની રેખાઓ વાંચી હતી, એની અસર થઇ હતી.

શ્રમણની અકૃત્રિમ વ્યાપકતા જોઈ એ આભો જ બની ગયો. મુનિજી પોતાની અનુપમ ભકિતને આબેહૂબ જીરવી શકયા એ જોઇને એને મહદાશ્ચર્ય થયું. પરંતુ મુનિજીને તો એ સહજ હતું.* છતાય હજુ તો એને એથી ખૂબ ઊંચે ઊડવું હતું.

* જો આ વખતે નરપતિના નમસ્કારથી 'હું કંઈક વિશેષ છું" એવું અભિમાન થયુ હોત, તો તે શ્રેણિકને એવા શબ્દો ન સંભળાવી શકત, અને શ્રેણિકને આટલી અજબ અસર પણ ન થાત....

એથી જ એણે પોતાની અનાથતા પૂરવાર કરી. (આખરે) શ્રેણીકને થયું કે :–" જેને આવી સહજ સિદ્ધિ મળી છે તેય અનાથ છે, તો એકાદ ગામડું જિતાય કે એકાદ ખંડિયો રાજા નમે ત્યા મૂછપર તાલદેનાર હું કેવો ? " **मौनिनाम् मौनं व्याख्यानम्** " તે આનુ નામ+

માન ગાળી શકાય, પણ માયા ન ગળાય, એમ જગત્ વાણ બોલે છે. માયાની મોહિનીમા તો મહેશ જેવાય ચક્કરે ખાઈ ગયા, એવું પુરાણમાં ચિત્ર છે અને એ તો ઇતિહાસ પણ કહે છે કે, શૂરવીરોના અડગ નિશ્ચયબળો ધગધગતી ખાઇમાં ટકી રહ્યા છે, પણ સુદરીના મૃદુસ્મિત કે વિરલ કટાક્ષ આગળ પાણી પાણી થઈ ગયાં છે માટે જ કહે છે કે —

" દેહ જાય પણ માયા× થાય ન રોમમાં "

મૂળ આગમોમા તો બીજા અનેક ઉદાહરણો છે, પરંતુ જૈનસાહિત્યમાં એક સુદર્શન શેઠનુ પૂર્વચિત્ર આ બીનાને બરાબર બંધબેસતું છે.

સુદર્શન નામના નગર શેઠ છે. એના દેહની સુંદરતા દેવદ્દીધી મોહક છે પુરુષ નરભ્રમર ઓળખાયા છે. પરંતુ પુરુષની સુદરતા પાછળ સુદરીઓ ઘેલી થાય અને છતાય જેને રોમમાંય વિકાર ન જાગે એવા પુરુષોનાં ઉદાહરણો આ

+ જુઓ શ્રી ઉત્તરાધ્યાન સૂત્ર અધ્યયન વીશમું.

× માયાનો અર્થ કપટ છે પણ એનો રહસ્યાર્થ વેદભાન સાથે સંબધ ધરાવે છે.

પૃથ્વીને આંગણે વિરલમાંય વિરલ છે. સુદર્શનનું ચિત્ર પુરુષ જાતિની જુગજૂની કાળી લીટીને ભૂંસી નાખે તેવું ચિતરાયું છે.

એના જ નગરનાં રાજરાણી અને રૂપરાણી; એકદા એકાંતની તક સાધી સુદર્શન શેઠ પાસે અનિચ્છનીય યાચના કરે છે. યોગીઓના યોગ ઊડે, તપસ્વીના મન તૂટે—એવી એ ભયંકર ક્ષણો હતી, મહારાજાને નયનની કીકી પર નચાવતી આ નાજનીનને સુદર્શન ઉત્તર આપે છે —

"રાજમાતા! માતા છો! જગજ્જનેતા છો! જનેતાને હૈયે બાળકનું મુખ હોય, હાથ ન હોય!"

"માને ચરણે શીશુનું મસ્તક શોભે! મા!!! અમરતાની ખાણ છો! વાત્સલ્યના રસ પા, અને પી, તને મારા કોટિ વંદન છે."

નશો જોરદાર હતો. વારણ પૂરતું ન થયું, સુદર્શન પ્રભુ-પ્રભુની જપમાળ જપવા લાગ્યો, શીલને સંભાર્યું અને બરાબર સ્થિર રહ્યો!

રાણીના પાસા નિષ્ફળ ગયા. આટઆટલી વિનવણી પછીય આમ થતા એનું ગર્વિષ્ઠ મગજ બેર મારી ગયું, રખે વાત બહાર પડશે, જાણી બૂમરાણ પાડી. લાજ લૂંટવા આવવાનો આરોપ મૂકયો. શેઠની આબરૂના કાકરા થતાં સૌને દેખાયા અને શેઠને શૂળીની શિક્ષા જાહેર થઇ. અહીં આર્ષ દ્રષ્ટાઓ કહે છે કે :—

'એ સૂળી ફીટીને સિંહાસન થયું, સુદર્શન અમર થયા,
એની આબરૂના કાંકરાને બદલે હીરા થઇ ગયા."

એ ગમે તે હો! પણ જેનો આ માયાથી રોમ ન કંપ્યો, માટે સૂળી સિંહાસનરૂપ હોય એમાં શી નવાઇ છે? માયાનો

અર્થ મૂર્છા કરીએ, તો દેહ પર એને મૂર્છા નહોતી એમ જણાય! મૂર્છા હોત તો ત્રણ ધારી કસોટીમાં પાસ ન થઈ શકત! માયાનો અર્થ છળ કરીએ તો મહારાણીના છળ આગળ પણ એણે સત્યની ધ્વજા સ્પષ્ટ રીતે ફરકતી રાખી માયાનો અર્થ ભ્રાન્તિ લઇએ તો એની સામે એ અડોલ અને નિર્ભ્રાંત રહ્યા એમ કહેવાય

જે રીતે અહીં શીલરક્ષણમા નિર્માચીનું દષ્ટાંત છે, તે જ રીતે મેઘરથ+ મહારાજાનુ શરણાગતવત્સલરૂપ ક્ષત્રિય ટેક માટે આત્મભોગની અવધિનુ દષ્ટાંત છે

અહીં લોકનાયક રામનુ ટેકપાલક ચિત્ર બોલે છે :—

"પ્રાણ જાય પર બચન ન જાઇ,
રઘુકુળ રીતિ યહી ચલી આઇ."

એટલું જ નહિ પણ કૈકેયી માતા તરફ એ જ માતૃભાવનું વહન ચાલુ રહ્યું. એટલી એની અપેક્ષાએ આંશિક વિશેષતા છે.×

પરંતુ આટલે આવ્યા પછી પણ એક મહાશત્રુ ન જિતાય, ત્યાં લગી સઘળું વૃથા. માટે જ કહે છે કે :–

'લોભ નહિ છો પ્રબળ સિદ્ધિ નિદાન જો'

યોગજન્ય સિદ્ધિઓ કે જેમની પાછળ જગત ગાંડું

+ વૈદિક ગ્રંથોમાં શિબિ મહારાજાનુ પણ એવુ જ ઉદાહરણ છે.

× આ ત્રણે દષ્ટાંતો ગૃહસ્થોનાં છે પરંતુ એમની તે ક્ષણો સુંદર સાધુતાની છે.

અને તે સ્વયંસિદ્ધ થવા છતાં એમાં ન મુંઝાવું, એ અસાધારણ વસ્તુ છે........

કંચન કામિનીના બે અંશો છે,—(૧) જાતિયતાનું અંતિમ ખેંચાણ–રૂપાકર્ષણ.× (૨) દિવ્યસિદ્ધિ પ્રથમના વિજયમાં જૈન આગમમાં રાજીમતિનું ચિત્ર અજોડ છે.

એકાંત સ્થાન. અસહાયદશા, યુવાન યોગીશ્વરની સ્વયંયાચના, વિપુલ ભોગોના ગહન સાગરમાંથી તાજેતરનું છૂટેલું ત્યાગજીવન, આમ છતાં એ ન ડગ્યાં. એટલું જ નહિ, પણ ડગતા ડુંગરને ય એમણે થંભી રાખ્યો ! આ ચિત્ર તો સ્ત્રીશક્તિની નિર્ભયતા, નિષ્કંપતા અને સર્વોત્તમ પ્રતિભાનો વજ્રલેખ છે. સાધ્વી રાજીમતિની ભૂમિકા વેદભાનને વટાવી ગયાની તે કાળે હતી. તેથી જ તે આટલું કરી શક્યાં અને રેહનેમિનો આત્મા પણ એ ભૂમિકાની તદ્દન નિકટમાં હતો, તેથી જ બીજું વડેરૂં બાકી રહે, ત્યાં લગીય સંપૂર્ણ જિત ન ગણાય !

એક અનુભવી સાધક પત્રમાં લખે છે.—

"મન, વાણી અને કાયાએ બ્રહ્મચર્યની આરાધના વિના તો મોક્ષનો માર્ગ મોકળો થતો જ નથી એ વાત સ્વીકારીનેય જાત અનુભવથી કહું છું કે,–જુવાની જિત્યા પછી બ્રહ્મચર્યદેવને સાધી લેવા આકરા નથી, પણ ઠેરઠેર અને સર્વ અવસ્થાઓમાં વેરાયેલાં આ–ધન, સત્તા, ખ્યાતિ, ચમત્કાર ઇત્યાદિ–નાં લપ-

× માયામાં જાતિય ખેંચાણ કારણભૂત હોય છે, પરંતુ [illegible] એ જાતિય ખેંચાણની છેલ્લી સીમા છે.

સિંદરોમા સર્વથા અલિપ્તભાવે રહેવું મુશ્કેલ છે ખૂબ મુશ્કેલ છે એટલું જ નહિ મને તો અશકય જેવું લાગે છે.”

આ કથનમા નર્યું સત્ય છે, પણ છેલ્લા “અશકય” શબ્દને આપણે “દુ:શકય” રૂપે બદલવા માટે એ બંધુને વિનવશું, કારણ કે વીરલથીય વીરલ આત્માઓએ પણ એ લપસિંદરોની જાળથી અવશ્ય મુકિત સાધી છે, એવો નિશ્ચય છે..... .પણ છૂટાય કેમ ..?

એ માટે અહીં એક જૈન આગમનુ દૃષ્ટાત લઇએ —

ચિત્ત અને સભૂતિ બન્ને ભાઇઓ હતા × પાંચપાચ જન્મોના અતૂટ સ્નેહસબંધે વિવિધ ગતિઓમાં એ બંધુત્વભાવે સાથે ને સાથે જન્મ્યા અને જીવ્યા. જે વખતે એ ફરી છઠ્ઠે ભવ મળે છે ત્યારે એક બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી રાજા અને બીજા છે ચિત્તમુનિ + આ અંતર પાડવાનુ કારણ ગ્રથકાર શ્રી બ્રહ્મદત્તના મુખથી જ આ રીતે રજુ કરે છે —

“આ ભોગો જ મને આસકિત (બધન)ના કારણરૂપ છે: હે આર્ય! અમારા જેવા (દુર્બળ)થી ખરેખર તે દુર્જય છે. હે ચિત્તમુનિ! (તેથી જ) હસ્તિનાપુરમા મહાસમૃદ્ધિવાળા સનતકુમાર ચક્રવર્તીને જોઇને હું કામભોગોમાં આસકત થઇ ગયો અને

× વિશેષ વિગત જોવા માટે જુઓ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનુ તેરમું અધ્યયન

+ ચિત્તનો જન્મ શ્રેષ્ઠી કુળમા થયો, અને ધન, કામિની આદિ પ્રલોભનોને ત્યાગી એમણે દીક્ષા લીધી.

અશુભ એવું નિયાણું (નિદાન)+ કરી દીધું."

(શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ૧૩–૨૭/૨૮)

ચિત્તમુનિએ પોતાના આત્મધનને એવી (સનતકુમાર ચક્રવર્તી જેવી) સમૃદ્ધિ ખાતર ન વેચ્યું અને એણે તે જ ભવે સિદ્ધિ સાધી લીધી. આટઆટલા વિકાસ પછી, પાંચપાંચ ભવોના સહવાસી જીવ છતાં; એકનુ અધઃપતન અને બીજાની ઉન્નતિની પરાકાષ્ઠા. આટલું મહદંતર પાડનાર નિદાનનુ શલ્ય!!! આ નિદાન પાછળ તો કંઈક જ્ઞાની, ધ્યાની, યોગી અને તપસ્વી જનોએ ઉત્કટ સાધના ધૂળમાં મેળવી છે, એમ આગમકાર કહે છે.

જે સાધકને પ્રભુકૃપાએ આત્મા પરની અડોલ શ્રદ્ધા હાંસલ થઇ છે, એ જ પ્રબળ સિદ્ધિઓના નિદાનથી અલિપ્ત રહી શકે એ તો દેખીતું જ છે.

ભગવાન મહાવીરની સાધનામાં આ ચારેની જિતના અમોઘ પ્રસંગો છે........

ક્રોધ જય અને પ્રેમવર્ષણ—

ચંડકોશિકના પ્રચંડ વિષ સામે પણ અમીનો છંટકાવ.

માન, જય અને વિશ્વપ્રેમ–

મગધ નરેશ કરતાં પુણ્યા શ્રાવકમાં નિહાળેલી ઉત્કૃષ્ટતા.

+ "પર વસ્તુમા શ્યે મૂંઝવો, એની દયા અમને રહી" (શ્રીમદ્). પુદ્ગલોમાં મોહાઈ "આવું હોય તો કેવું સારૂં!" એમ માની આત્મધન ગુમાવવું તેને જૈન પરિભાષામાં નિદાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે

માયા, જય અને પ્રીતિદાન—

મશ્કરી ગોશાળકે પોતાના બે શ્રમણો પર (પોતાની શિષ્યવૃત્તિએ પ્રાપ્ત કરેલી) તેજોલેશ્યાનો દુરુપયોગ કર્યો એમ છતાં "ગોશાળકનુ કલ્યાણ થાઓ." એ જ ભાવના સેવી. (જુઓ શ્રી ભગવતી સૂત્ર ૧૫મો શતક.)

લોભજય–વારવાર દૈવી સત્ત્વો અને સિદ્ધિચમત્કારો (અતિશયો) હાજર હોવા છતાં એક મીટ પણ ન માંડી.× જગતના નાથ છતાં પગે વિહર્યા. સેવક અને ભકતોના અઢળક ભંડારો વચ્ચે અમીરી ભિક્ષાનુ પાત્ર જ એના કરમા અમર રહ્યુ. અને,

'લોભ નહિ છો પ્રબળ સિદ્ધિનિદાન જો'

એ દશાની શકયતા માટેની સાધકજગતને ખાત્રી આપી.

અહો એવો અપૂર્વ અવસર કયારે આવશે .?

: ઉપસંહાર .

આત્મવિકાસના સાતમાથી માંડીને બારમા પગથિયાં (ગુણસ્થાનો) સુધીનાં હિંચકાનું મધ્યબિંદુ આ છે.

× ઊંચે ઉડવું, વિચિત્ર રૂપો કરવાં ઇત્યાદિ (જૈન દૃષ્ટિએ આહારકલબ્ધિ, વૈક્રિયલબ્ધિ અથવા) યોગ પ્રસિદ્ધસિદ્ધિઓ એનાં ચરણ ચુબતી, પણ એનું જીવન–તો આ સહજોકિત ભાખે છેઃ—

"કયાં આ આત્મા, અમર ચિર આનંદનો સિંધુ ઘેરો;
ને કયાં માયા, ક્ષણિક ભર આ, દીસતી સાવ જૂઠી!"

સોમિલે નિમિત્તરૂપ બનીને આપેલા બહુ ઉપસર્ગ સામે ગજસુકુમારની આત્મૈકાગ્રતાથી પ્રાપ્ત થયેલી પરમતિક્ષા જિતી જાય છે મગધેશ્વર શ્રેણિકના નમસ્કારજન્ય ગુમાનના અંકુરને વીતરાગ વિષેના સર્વ સમર્પણભાવથી મેળવેલી અનાથી મુનિની અનાથતાની ચિનગારી બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે, મગધેશ્વરના ગર્વને અનાથી મુનિની અમીરી દીનતા જિતી લે છે

કપટ માત્રનું મૂળ વાસના અને લાલસા છે રાણીના છળને નિખલાસ સુદર્શનનો શીલરક્ષણનો અડોલ નિશ્ચય અને એનુ આત્મભાન આખરે પણ ઉઘાડું પાડીને પરાસ્ત કરી નાખે છે.

રૂપથી ઉદ્ભવતા રહનેમિના આકર્ષણને સફળ વિષયોથી સહજભાવે અલિપ્ત થયેલી યોગિની રાજીમતિનો પ્રલોભન-વિજય; જિતી લે છે, એટલુ જ નહિ બલ્કે સાવધાન કરી દે છે.

"સનતકુમાર" ચક્રવર્તીનુ સમૃદ્ધિનુ "સંભૂતિ" નું ચિત્ત હરી લે છે, અને એની ખાતર એ સંયમ અને તપનુ ફળ હારી બેસે છે× જ્યારે "ચિત્ત" અડોલ રહે છે અને એ યોગીના અધૂરા યોગ પૂરા થઇને એ પૂર્ણતા પામે છે, ત્યારે પુદ્ગલોમાં હારી બેઠેલા સંભૂતિ, બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીરૂપે થઇને પરિણામે નરકાગારદશા પામે છે.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના જીવનમા ચારેના સર્વાંગ—ચોમેરના—વિજયથી જ પ્રેમસિંધુનુ વિધેયાત્મક સ્વરૂપ સંપૂર્ણ સફળ રીતે દેખાય છે

× અગિયારમા ગુણસ્થાનકેથી પણ ઉપશમ શ્રેણિવાળા સાધકનુ પતન થઇ, ઠેઠ પહેલે પગથિયે આવે છે એ માન્યતાનુ બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીપણે થયેલા સંભૂતિ પ્રમાણભૂત દૃષ્ટાંત છે.

: ઉપોદ્દઘાત

……..૦. .

હું સાચો કેમ કહેવાઉ ? હું જનસમાજમાં ઠીક કેમ ગણાઉં અને સુંદર કેમ દેખાઉ ? આ ત્રણ પ્રકારની ભાવના જીવ માત્રમાં પ્રબળપણે હોય છે અને એ ભાવના મૂળે તો સત્ય, શિવ અને સુંદર એવા આત્માસ્વરૂપની છે, પણ "શરીર, પ્રાણ અને મન હુ છુ" એવુ જીવને ભાન રહે છે અથવા એનુ ભાન આવવાનો સભવ રહે છે, ત્યા લગી આ ભાવ, શારીરિક ઢબછબ, વાચિક બોલચાલ અને માનસિક સંકલ્પવિકલ્પોમાં ઉતરીને કૃત્રિમતાનુ પોષણ વધુ ને વધુ કરે છે. કૃત્રિમતાનુ પોષણ એટલા માટે કે આત્માના મૌલિક ધર્મો કદિ આત્માથી નિરાળા એવા શરીરાદિમા સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્દભવી શકે જ નહિ, જે ધર્મ સ્વભાવમાં ન હોય તે લાવવા પ્રયત્ન કરવો એનુ જ નામ કૃત્રિમતાનુ પોષણ હમેશા વસ્તુ માત્રમા એ એક વ્યાપક નિયમ છે, કે એના સ્વાભાવિક ગુણોને ખીલવા માટે બહારની સામગ્રીની મદદ બહુ ઓછી પડે છે, જયારે વૈભાવિક ગુણો બહારની સામગ્રીની મદદ ખૂબ જ માગે છે, છતાંત સ્વાભાવિક ગુણોથી પર હોઇ સ્થાયી રહેતા નથી અને વાસ્તવિક લિજ્જત પણ આપી શકતા નથી, એટલે આખરે સ્વાભાવિક ગુણો ખીલવવાના રાજમાર્ગ પર જ જીવને આવવુ પડે છે અને પ્રથમ લીધેલી બધી મદદ અને મહેનત નકામી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ એને લીધે સ્વાભાવિક ગુણો જેટલા દબાઇ જાય છે, તેમને ઊડાણમા જઈ ઊચા લાવવાનો પ્રયત્ન પણ કરવો પડે છે: આ દૃષ્ટિએ નિર્ગ્રંથતા એટલે આત્માના ગુણોને બહાર લાવી ખીલવ

વવાની ઉત્કટ સાધના, આ રીતે જેમ ઉપરના કથનમાં ભાવ-સંયમની દૃષ્ટિ જોઈ ગયા તેમ અહીં દ્રવ્યસંયમની દૃષ્ટિ દેખાય છે. સૂક્ષ્મ જગતમાં એ સાધક કેવો હોવો ઘટે તે દર્શન થયું. અહીં પોતાની જાત પ્રત્યે સ્થૂળ જગતમાં તે સાધક કેવો બનવો જોઇએ ? તે બતાવે છે.

નગ્નભાવ મુંડભાવ સહ અસ્નાનતા,
અદંતધાવન આદિ પરમ પ્રસિદ્ધ જો;
કેશ, રોમ નખ કે અંગે શૃંગાર નહિ,
દ્રવ્ય-ભાવ સંયમમય નિર્ગ્રંથ સિદ્ધ જો*(૯)અપૂર્વ.

અર્થ:-દેહે દિગંબર માથે મુંડો, સ્નાનભાવથી પર તથા દાતણની સળી પણ નહિ રાખનાર-મતલબ કે (વસ્ત્ર, વાળ, સ્નાન અને દાતણ આદિ) શરીરસજાવટના સરંજામની પ્રસિદ્ધ વસ્તુનો ત્યાગ કરનાર, વાળ, રોમ, નખ કે અંગમાં લેશ પણ શૃંગાર ન હોય એ રીતે દ્રવ્ગે અને (અગાઉ કહ્યા મુજબ અને હવે પછી કહેવાય છે તે મુજગ) ભાવે પણ સંયમી ભરપૂરસિદ્ધિનિર્ગ્રંથ હોય છે.

હે નાથ ! એવો અપૂર્વ અવસર મારે માટે કયારે આવશે ?

ભાવાર્થ :—આ આખા શ્લોકનો ભાવ એ છે કે શરીર સુકુમારતા અર્થે-દેહવિભૂષામાટે-એવો શ્રમણ કશીય પ્રવૃત્તિ ન કરે !+

---

* આ કડી આશ્રમ "ભજનાવલી" મા આપેલા પદમાં નથી અને એ જ રીતે બીજી પાચ કડીઓ નથી. એટલે કે આશ્રમ ભજનાવલીમાં માત્ર પંદર કડીઓ છે, જ્યારે ઘણાં પુસ્તકોમાં કુલ્લે એકવીશ કડીઓ દેખાય છે.

+ શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રમાં જે ગાથા છે તે આ જ ભાવમા છે.

દાંતની શોભા, વસ્ત્ર–આભૂષણોની અંગ ઉપરની ટાપટીપ, વાળોની સજાવટ અને સ્નાન વિલેપનને રસશાસ્ત્રમાં શૃંગારરસનાં ઉદ્દીપક સાધનો તરીકે વર્ણવ્યાં છે અને છે પણ એમ જ. એટલે શાંતરસમાં નિરંતર ઝીલતા સાધકને એ સહજ રીતે ન હોય પણ અહીં જે ભૂમિકા છે, તે હજુ એવી સહજ નથી એટલે જ કહે છે કેઃ—

" નગ્નપણુ, મુંડન, અસ્નાન, અદંતધાવન આદિ ભાવો.
ત્યાં પોતાની જાત પ્રત્યે સાધવા જોઇએ ......"

પણ અહીં પ્રશ્ન એ થાય કે શું વસ્ત્ર ન રાખવાં, માથું મુંડાવવું, નહાવું નહિ કે દાતણ ન કરવું એમાં જ સાધુતા આવી ગઇ ? તો તો પછી ઘણા જણ લંગોટીભર રહે છે માથુ મુંડાવી અસંખ્ય વેશધારી ભટકે છે. સ્નાન અને દાતણ નહિ કરનારા કૈંક એદી હોય છે. એમનેય એ કારણે નિર્ગ્રંથ ગણવા ?

આનો ઉત્તર ત્રીજા ચરણમાં આમ કહે છે કે :—

" **કેશ, રોમ, નખ કે અંગે શૃંગાર નહિ,** "

અર્થાત્—શૃંગારનાં એ નિમિત્ત ગણાય છે એટલે એ દૃષ્ટિએ એમનો ત્યાગ અહીં પ્રાસંગિક છે.

" विभूषावत्तियं भिक्खू, कम्म बंधई चिक्कणं;
संसारसायरे घोरे, जेण पडइ दुरुत्तरे. " (અ૦ ૬–૬૬.

અર્થ:—હું કેમ સુંદર દેખાઉ" એવી દેહસૌંદર્યવૃત્તિ રાખી શરીર વિભૂષાને નિમિત્તે જે ભિક્ષુ ચિકણાં કર્મ બાંધે છે તે કર્મોના ભારે કરીને દુસ્તર અને ભયંકર સંસારસાગરમાં પડે છે.

વસ્ત્ર ન રાખવા છતાં, માથે મુંડન રાખવા છતાં, દાતણથી દાંત સાફ ન કરવાં છતાં અને ડીલે ન નહાવા છતાં, બીજી રીતે શરીરની ટાપટીપ કરતો હોય અને પોતાને કે પરને પોતાના શરીર તરફ મોહ વધે તેવી રીતે વર્તતો હોય, તો તે શૃંગારજન્ય દોષોથી કે વિકારોથી દૂર રહી શકતો નથી અને એથી 'ઊલટું' મર્યાદાજાળવવાની દૃષ્ટિએ સાદાં વસ્ત્રો, રક્ષણ પૂરતા વાળ, આરોગ્યની દૃષ્ટિએ દાંતની સાફસૂફ કે સ્વચ્છ અગ રાખવા છતા શગારજન્ય દોષોથી અને વિકારોથી દૂર રહેવું એ અશકય ન હોય એવુંય ઘણાના સંબંધમાં હોય છે એટલે જ આ કથનનુ મુખ્ય તાત્પર્ય "કાયિક અમૂર્ચ્છા" ની વફાદારી જાળવવા માટે મૂર્ચ્છાવર્ધક અંગોથી ચેતતા રહેવું જોઈએ એટલુ જ છે માટે એ કથનને કેવળ ઐકાંતિક રીતે સમજી જવાથી તો પરિણામ વિપરીત આવે

દા ત. સ્વાદેન્દ્રિયનો કાબૂ ન રાખી, આવું કરવા જાય (દાંતની સ્વચ્છતા ન જાળવે) તો દાતના રોગો થાય. દેહ ઉપર સતત વસ્ત્ર વીંટાળી રાખી જો એ જામેલા મેલને ડીલ પરથી દૂર કરવાનો ઉપાય ન કરે તો બદબોથી વાતાવરણ ગંદુ કરી મૂકે અને લીખ ને જૂની યોનિને બનાવી એ ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોની હાનિમાં નિમિત્તરૂપ બની જાય જનસાધારણમાં રહેવા છતાં નાગો ફરે તો એ નગ્નપણુ, સાધકને બદલે પોતાને અને જોનારને બન્નેને બાધક બની જાય, એટલે જ છેલ્લા ચરણમાં એનો ખુલાસો કરતા કહે છે કે —

"દ્રવ્યભાવ સંયમ મય નિર્ગ્રંથ સિદ્ધ જો"

"દ્રવ્યે અને ભાવે એ બન્ને પ્રકારે સયમમય રહેવું જોઈએ, તો જ નિર્ગ્રંથતા સિદ્ધ થાય!!"

દ્રવ્ય અને ભાવ, વ્યવહાર અને નિશ્ચય એ એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે; એક જ ફુવારાની બે ધારાઓ છે દ્રવ્ય ન હોય ત્યા ભાવ હોય જ નહિ અને ભાવ હોય ત્યાં દ્રવ્ય (દેખાય કે ન દેખાય તોય) છે જ, એમ નિશ્ચયે જાણવું. દ્રવ્ય હોય છતાં ભાવ ન હોય તો એ અધૂરુ છે, પણ ભાવ હોય ત્યાં દ્રવ્ય ન દેખાય તોય એ અધૂરું નથી. કારણ કે ત્યાં દશ્યમાન દ્રવ્ય ન હોય તો અદશ્ય દ્રવ્ય તો અવશ્ય હોય.

સારાંશ કે —ભાવ એ મૂળ આત્મા છે, સદાય અમર છે!—પણ ભાવનાની બાજુને પકડી જો દ્રવ્યને કેવળ છોડી દેવાની પ્રવૃત્તિ થાય તો દ્રવ્યક્રિયા પણ છૂટી જાય ને ભાવ તો પહેલેથી જ છૂટેલો જ હોય! માટે વારંવાર અનેક મહાપુરુષોએ ક્રિયા અને જ્ઞાન બંને પર સમરૂપે ભાર આપ્યો છે* અને તેમા પણ "**पढमं नाणं तओ किरिया**" એટલે કે પહેલુ જ્ઞાન જોઇએ, જ્ઞાન કહો અથવા "જવાબદારીનુ સક્રિયભાન હોવાપણુ" કહો એ બન્ને સરખું છે+

અહીં "જવાબદારીનુ સક્રિયભાન" એ શબ્દ મંજૂર રાખીએ તો ક્રમે ક્રમે આરાધેલી એ ભૂમિકા જ એવી છે કે ત્યા

---

* ચેતન અબ મોહે દર્શન દીજે,

કોઇ ક્રિયાકો કહત મૂઢમતિ, ઔર જ્ઞાન કોઈ પ્યારો રે,
મિલત ભાવરસ દોઉમેં પ્રગટત, તું દોનેસે ન્યારો રે ચેતન;

(જુઓ શ્રી યશોવિજયજી કૃત)

\+ "જવાબદારીના સક્રિયભાન"ની વ્યાખ્યા માટે જુઓ :—
"સ્ફુરણાવલી" ..માળા ૨–૨૪

સ્નાન, દાતણ, કેશગૂંથન કે વસ્ત્રપરિધાનની જરૂર જ ન રહે. છતાંય અંગશુદ્ધિ, મુખશુદ્ધિ, આરોગ્ય અને સ્વભાવિકતા જળવાઇ રહે. પણ એ ભૂમિકાને પહોંચવાની સાધનામાં શરીરશૃંગાર અથવા દેહમૂર્ચ્છાને ઉત્તેજનારાં સાધનોથી જેમ બને તેમ છૂટવાનો પુરુષાર્થ હોવો જોઈએ. જેમ ચેષ્ટાદિદ્વારા શૃંગારમોહ પોષાવાનો ભય રહેલો છે. તેમ શૃંગારને ઉત્તેજક બાહ્યસાધનોના અતિ સહવાસથી એક વખતની વિરક્તવૃત્તિ પણ વિકૃતમાર્ગે વળી જવાનો વધુ ભય ઊભેલો જ છે.

માટે, હે ભગવન્! એવી સહજ દશાનો
અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે....?

: ઉપસંહાર :

"રસની પરાકાષ્ઠા શાન્ત રસમાં છે" એમ રસશાસ્ત્ર વદે છે, "કળાની પરાકાષ્ઠા અનાસક્ત ભાવમાં છે" એમ કળાનો આત્મા ઉચ્ચરે છે અને "પ્રેમની પરાકાષ્ઠા વત્સલરસમાં છે" એમ સૌંદર્યશાસ્ત્રી બોલે છે. એ યથાર્થ જ છે. જ્યાં જેટલી નૈસર્ગિકતા ત્યાં તેટલાં જ એ સહજ.

માનવબુદ્ધિએ; મનુષ્યને નૈસર્ગિકતાથી જેટલો વેગળો કર્યો છે, તેટલી જ એને ઉપરની ટાપટીપ, ભભકો અને રંગરાગની દુનિયા ગળે વળગી છે. વિકારીવિકલ્પો અને દેહમૂર્ચ્છાને લીધે તાં ખાનપાન અને રહન સહન એનાં પ્રસ્વેદ અને મળની દુઓ વધારી મૂકે છે.

વનમાં સ્વતંત્ર વિહરનારાં અને ઉડ્ડયન કરનારાં પશુ-પંખીઓમાં અદ્‌ભૂત સૌંદર્ય, રસિકતા અને કળાનો ખજાનો ભર્યો હોય છે, છતાં એ જાળવવા માટે એમને કશીય અટપટી ખટપટ કરવાની હોતી નથી.

એમ નિસર્ગના શિવ સુંદર અને સત્ય માર્ગમા શ્રમણને શરીરસત્કારની કશીય ભાંજગડ કરવી નથી પડતી, તોય એનું જળહળતુ શિવ, સુંદર અને સત્ય સ્વરૂપ વિશ્વપ્રેરક અને સર્વાકર્ષક રહી શકે છે

શત્રુ-મિત્ર; પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા
માન-અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ જો:
જીવત કે મરણે નહિ ન્યૂનાધિકતા,
ભવ-મોક્ષે પણ વર્તે શુદ્ધસ્વભાવ× જો ૧૦*અપૂર્વ

ભાવાર્થ —(ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો છે કે કેમ ? એની ખાતરી મળી ચૂકયા પછી, એ વિજયનુ જીવંત પરિણામ જે કંઈ હોવું જોઇએ તે આ છે :–)

× ઘણી પ્રતોમાં ' સ્વભાવ 'ને બદલે ' સમભાવ ' છે

* આ આખી કડીમાં સમભાવની પરાકાષ્ઠા જ બતાવવાની છે, એમ છતાં આ સહજ કાવ્યના રચયિતા પુરુષે, " શત્રુ અને મિત્ર પ્રત્યે " " સમદર્શિતા " શબ્દ વાપર્યો છે. " માન અપમાન તે જ સ્વભાવ " અર્થાત્ એ રીતે સમભાવ સૂચિત કર્યો છે. જીવિત કે મરણ વચ્ચે અન્યૂનાધિકતા અને ભવ તથા મોક્ષ વિષે " શુદ્ધ સ્વભાવ " પદ મૂકયું છે. એ યોજના ખૂબ રહસ્યમય

શત્રુ અને મિત્ર એવા વિરોધાત્મક શબ્દોનો સ્મૃતિકોશ બદલી જાય અને એથી શત્રુ અને મિત્ર બન્ને તરફ અમીદૃષ્ટિ એક શી પડે! માન અને અપમાનમાં પણ સહજ રીતે એવી જ સમતા કાયમ ટકે અર્થાત્ મનના ત્રાજવામાં એ બન્નેની કશીય અસર ન થાય, એ જ રીતે જીવવું અને મરવું એ બન્ને પૈકી

થઈ છે. તે વખતે એમણે એ બધાં પદો એવા વિચારપૂર્વક મૂકયાં હશે, એમ નિશ્ચયપણે કહેવાય નહિ. પરંતુ સ્ફુરણા એ પોતે જ એવી સહજ છે કે યથાર્થતા એની મેળે ખેંચી લાવે છે. શત્રુ અને મિત્ર તો વ્યકિત છે, એટલે ત્યાં સમદર્શિતા જ ઘટે છે. માન અને અપમાન એ પોતે પરિસ્થિતિ છે અને તેની સીધી અસર ભાવ ઉપર થાય છે માટે ત્યાં "તે જ સ્વભાવ જો" એ જ ઘટિત છે. જીવિત અને મરણ બન્ને વચ્ચેની ન્યૂનાધિકતાનો સંસ્કાર અનાદિ કાળથી રૂઢ છે, એટલે જ ત્યાં 'અન્યૂનાધિકતા' પદ "સમભાવ" ને સૂચવવા માટે મૂકાઈ ગયું છે તે યથાર્થ છે. એમ ઉપરની ત્રણે ઘટનાઓ સંસારની વચ્ચેની હતી એટલે 'સમભાવ' ઘટે છે, પણ ભવ અને મોક્ષ વચ્ચે સમભાવ કેમ ઘટે છે? કારણ કે ઉપરની ઘટનાઓ તો માત્ર ભ્રાન્તિથી ભિન્ન દેખાતી હતી. પણ આ બન્ને દશા તો સદાકાળથી પરસ્પર સ્વયં વિરોધી હતી, છે અને રહેશે; એટલે ત્યાં 'સમભાવ' સૂચવવા માટે 'શુદ્ધ સ્વભાવ' પદ બંધબેસતું થઈ શકે, અને તે જ પદ સહજ રીતે આવી ગયું છે. એવો સાધક સંસારમાં છે ત્યાં લગી એને મોક્ષનો અનુભવ નથી પણ શુદ્ધ સ્વભાવનો છે, એટલે એ એ જ અનુભવમાં ઝીલી શકે અને ઝીલે×

× એમાં સમભાવનું રહસ્ય સહેજે આવી જાય છે.

કોઇપણ દશા તરફ પણ ઓછો–અધિકો ભાવ ન આવે. એટલે કે એ બન્ને દશામાં પણ યથાર્થ સમાનતા ભાસે અને સંસાર તથા મોક્ષ એ બન્ને દશા પ્રત્યે પણ શુદ્ધ સ્વભાવ રહે ! અર્થાત્ સંસારમાં રહેવા છતાં નિર્લેપતાથી મોક્ષાનંદનો લહાવો લેવાની તૈયારી હોય એટલે એને ન તો સંસાર પ્રત્યે ઉકળાટ થાય કે ન તો મોક્ષનોય મોહ થાય !

અહો જિનેશ્વર !....!

એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે ?

વિવેચનો :– મોહસાગરનો કિનારો દેખી હવે સાધકની આંખડી થનગન થનગન નાચે છે. ભૂમિકા ત્રણ–શુદ્ધિ, સિદ્ધિ અને મુક્તિ–પૈકીની સિદ્ધિને ઉંબરે એની સાધનાનૌકા પહોંચી આવી છે. જે સાધક જે ભૂમિકાએ પહોંચવાનો હોય છે, તે પહેલાં જ એની એ ભૂમિકાને યોગ્ય દશા હોય છે ! આવા સાધકની શી દશા હોય છે ? તે સ્પષ્ટ કરતા કહે છે કે :–

"શત્રુ મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા,"

શત્રુ અને મિત્ર બન્ને તરફ સ્વભાવિક સમદર્શીપણું. આવું સમદર્શીપણું તો ત્યારે જ રહે કે, જ્યારે શત્રુ અને મિત્ર બન્નેમાં એને એક જ તત્ત્વ દેખાતું હોય ! કળિયાતાંના (સત્વરસ) પાણીને સાકરનું પાણી માની પીવું એ એક વાત છે અને કળિયાતાંના કટુરસમાં રહેલા રસપણાની જે વાસ્તવિક લિજ્જત છે, તેને એવા પ્રકારની વાસ્તવિક રસવૃત્તિથી ઓળખી સાચો રસોપભોગ કરવો એ બીજી વાત છે. કડવાસમાં પણ રસની મીઠાશ તો છે જ, ભલે પછી જીભ પોતાની હંમેશની જુદી

પડેલી ટેવને લીધે એ મીઠાશને ન અનુભવી શકે! કડવી ચીજમાં પણ રસની સ્વાભાવિક મીઠાશ ન હોત તો લિંબડો ઊંટને પ્યારો ન લાગત!!! જેમ ઇંદ્રિયોની ઉપરની ખાસિયતોને લીધે પદાર્થના સ્વાભાવિક રસની યથાર્થતા નથી અનુભવાતી એ જ રીતે વૃત્તિમાં રહેલી કષાયોની કાળાશને લીધે જગતમાં રહેલી શુકલતા નથી પેખાતી અને એથી વિભાવજન્ય પ્રવૃત્તિમાં આત્મા ગૂંથાઇ જાય છે.

ક્રોધ તદ્દન નાબૂદ થયા પછી તુરત જ પ્રીતિનાં રસઝરણાં અસ્ખલિત વહેવા માંડે છે અને સર્વત્ર ચેતનનુ વિલસતું તેજ નજરે પડે છે. જેમ "એકસ રેયઝ્" લેવાના યંત્રની રચના જ એવી છે કે જેમાં ચામડીના પડની પેલી પારનાં પ્રતિબંબ પડે છે, તે જ રીતે આવી દશામાં રહેલા સાધકનાં આંતરચક્ષુઓ ઉપરની ઉપાધિજન્ય ક્રિયાને ચીરી એની પાછળના મૂળ આત્માને નિહાળે છે. આથી એને જગતનાં કોઇપણ પ્રાણીની સારી કે માઠી કોઇપણ પ્રવૃત્તિ લેશમાત્ર અસમતા ઉપજાવવા સમર્થ થતી નથી

અહીં એ પ્રશ્ન થાય કે તો પછી એવા પ્રીતિઝરા પુરુષને શત્રુ હોય જ શાનો?

એ તો દેખીતું જ છે, કે એની દૃષ્ટિમાં હવે શત્રુતા ન હોય, એટલે એને શત્રુ ન જ હોય પણ આવી દશા થવા પહેલાં જે એનો શત્રુ થઈ ચૂકયો હોય એને લગતી આ વાત છે. જો કે એના પોતાના વિષે રહેલી નિઃશત્રુભાવનાની અસર મના કારણોએ થયેલા શત્રુહૃદયને વહેલામોડી પણ અવશ્ય

પહોંચે જ. પરંતુ જ્યાં લગી એ સામેની વ્યકિતને પૂરેપૂરી અસર ન પહોચી હોય ત્યા લગી એનું (સામાનુ) વર્તન; આવા ઉચ્ચ કોટિના બંધુતાપૂર્ણ સાધક પ્રત્યે પણ શત્રુતાભર્યું રહે એ બનવા યોગ્ય છે.

આવા કટોકટીને પ્રસંગે પણ એની સહજ સમતા ટકી રહે એટલું જ નહિ બલ્કે એ સહજ સમતાના સમબળે કરીને એના તરફ મિત્રવત્ અકૃત્રિમવર્તન રાખી શકે ત્યારે જાણવું કે એ દશા સમભાવની પરાકાષ્ઠાની છે.

આપણે ગત આઠમી કડીને છેડે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પ્રભુની દશાનુ ચિત્ર જોઇ ગયા, એની સાથે આ ભૂમિકા બરાબર બંધબેસતી છે. શત્રુભાવ ધરાવતા ગોશાલક પ્રત્યે અને ચરણ-ચુંબતા જ્ઞાની શિષ્ય, ગૌતમ પ્રત્યે એ પ્રભુની સમદર્શિતા ટકી હતી. એ એની સમતાની પરાકાષ્ઠાની મહોરછાપ છે.

શિષ્યલિપ્સા ન હોવા છતાં શિષ્યભાવે ગોશાલક રહે એમા એમણે (પ્રભુએ) એનુ (ગોશાલકનુ) શ્રેય જોયું પરંતુ શિષ્ય, પછી શત્રુ થાય, ગુરુકૃપાએ મેળવેલી શકિતનો દુરુપયોગ એ જ ઉપકારી ગુરુ સામે કરે. પોતાની નામના વધારવા ખાતર પરમકૃપાળુ ગુરુદેવની પ્રતિભા સામે ધૂળ ફેંકે—નિંદા કરે–અને ગુરુદેવના નિખાલસ આત્માને દભી દેખાડવા સુધીની રાક્ષસીવૃત્તિ સેવે; એમ છતાં એના પ્રત્યે પૂર્વવત્ ભાવ ટકી રહે, વર્તનથી કે વાણીથી જ નહિ પણ મનથી પણ એનું અહિત ન ચિંતવે; આ દશા ખરેખર વર્ણનાતીત છે! અકલ્પ્ય છે! તોય જેને એ સહજ છે, તેને એ સહજ છે. બલાત્કારે આવી દશા ન જ લાવી શકાય! ને બલાત્કારે આવી હોય તો ટકે પણ નહિ! બહુ ઉપસર્ગ

કરનાર પ્રત્યે અક્રોધ રાખી શકનાર પુરુષ પણ પોતાના અંગભૂત શિષ્યના આવા વર્તનને—"સંપૂર્ણ સિદ્ધિ ન પામ્યો હોય ત્યાં લગી" ન સાંખી શકે! શ્રમણ ભગવાનનો આત્મા; સિદ્ધિની ભૂમિકા વટાવી ગયો હતો, એટલે જ તેઓ ગોશાલકની બધી ક્રિયા પાછળ એનો આત્મા જ જોઇ શકતા હતા ગોશાલકની વૈરરંગીલી વૃત્તિ એનુ પૂર્વવૈર વાળવા આ બધું કરાવતી હતી પણ, અંદરનો એનો આત્મા તો એ બધું કરતાં કરતાંય કમ્પાતો હતો. આથી પરિણામે–આખરે– મૃત્યુ વેળાએ પણ ગોશાલકનો હૃદયપલ્ટો જરૂર થયો અને સંસ્કૃતિના ઇતિવૃત્ત માટે આ સુવર્ણસૂત્ર ખરી પડયું કે :—

"ન અપરાધ એકાકી, પાત્રે કદીય જન્મતો;
જન્મે તોય સખા! સાચો-સાચ એ જ ખરી પડે"

આર્ષદૃષ્ટાઓ વદે છે કે :—

"શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના નામે ઓળખાતા ખોળિયામાં રહેલા જીવે, પૂર્વભવે 'ગોશાલક' ના આત્મા સાથે એના પૂર્વજન્મમાં એ પ્રકારનુ વૈર બાંધ્યું હતું. વૈરનો બદલો પ્રીતિથી વાળ્યો અને નવા વૈરનાં કારણો ગયાં, એટલે લૂખા સાથે લૂખું કેમ ચોંટે? તુરત ખરી પડયું; એટલુ જ નહિ બલ્કે ભગવાનની અનંતતાનો ચેપ એને પણ લાગ્યો. ગ્રંથકાર કહે છે કે, અનેક જન્મોને અંતે પણ એનો આત્મા નિશ્ચયે મુકિતપ્રતિષ્ઠા પામશે.×

સમદર્શિતાનું ચિહ્ન જોયું, બીજું એ છે કે :—

× જુઓ શ્રી ભગવતીસૂત્ર શતક પંદરમો.

"માન અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ જો."

જેમ ક્રોધ ગળ્યા પછી, શત્રુ ા વિદારવી સહેલી છે, તેમ અભિમાન ઓગળ્યા પછી માન–અપમાન જિતવા સહેલાં છે, પણ ઉપરની દશા કરતાં આ દશા એક ડગલુ આગળની છે. બધા જીવો પ્રત્યે મિત્રભાવ રાખનાર વિશ્વપ્રેમીને પણ માનપમાનની વૈતરણી તરવી તો મુશ્કેલ થઈ પડે! અહી જે માનાપમાનની વાત છે. તે બહુ જ ઝીણી છે એક પળે આખી દુનિયા એકી અવાજે પોતાને 'પ્રભુ' માની હૈયાને ફૂલડે વધાવતી હોય. મહાપ્રભુનો સાક્ષાત્ અવતાર માનતી હોય, એવામા જ આખી દુનિયાનુ માનસ પલટી નાખે એવી શકિતધર કોઇ વ્યકિત આવીને પોતાની પ્રતિભાને ઝાંખી પાડી દે! એટલે પરિણામે બીજી જ પળે ધિક્કાર કે ફિટકારની–એ જ દુનિયાને મુખેથી ઝડી વરસાવા માડે. આ બન્ને દશાને સહી લેવી એ તો શલ્યની જેમ ખૂંચે એવા ખીલાપર ઘસઘસાટ ઊંઘી જવા જેવી વાત છે, પરંતુ એને સહી લેનાર વીરલા હજુય મળી આવે, પણ આગળનુ કે પાછળનુ રૂંવાડુંય ન ફરકે, ન તો એ વ્યકિત તરફ કે, ન તો દુનિયા તરફ! એવી સ્થિરતાના સ્તભે મળવા મર્ત્યલોકમાં તો અત્યંત, અત્યંત દુર્લભ!

જેના કાનમા કેવળ પરમાત્માની મધુરબંસી સિવાય કશું જ ન સભળાતુ હોય, સભળાતુ હોય તો જેની સ્મૃતિ પકડી શકતી ન હોય, પકડતી હોય તો ક્ષણથી વધુ એ ટકતું ન હોય. એ જ રીતે બધી ઇદ્રિયો પરમાત્માને રંગે રંગાઇ ગઈ હોય તે જ ત્યાં સમ રહી શકે, બીજાના ગજા નથી. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ, આદિ અંદરનાં કરણો પ્રભુમય બને, પણ એ પ્રભુમય

વિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયોમાં જ્યાં લગી ન ઊતરે ત્યાં લગી સાધના અધૂરી છે.

**"પ્રશંસાની આવે, જહિથી ખુશબો, એ મધુરવી,
તહીં ઊડે નિંદા, તણી જ બદબો, છે વસી રહી."**

આ નૈસર્ગિકવિજ્ઞાન જે સાધકને પ્રથમથી સહજ હોય તે પ્રશંસાનાં તથા નિંદાનાં સઘળાં અંગોને જિતી શકે. પ્રશંસાનો એક બોલ સાંભળવામાં ખોટી થયા કે નિંદાના સો બોલ સાંભળવા માટે ઊભા રાખવાની, એ જ ટેવાયેલી વૃત્તિ, તકો ઊભી કરે છે. ચક્રવર્તી સમોવડાનાં વંદન–નમસ્કાર ન જોવા માટે લોકકહેવત પ્રમાણે આંખ આડા કાન ધરી શકાય પણ સ્તુતિવચનો વખતે કાન આડું શું ધરવું? જો કે જે આંખ આડા કાન કરવાની તરકીબ જાણે છે, એ કાન આડાં પૂમડાં ધરવાની તરકીબ પણ સાધી જ લે છે, પણ એ કલાશિક્ષણ એથી વધુ આકરું તો છે જ. આ તો સ્વમાનનેય ઘૂંટીને પી જવા જેવી અત્યંત આત્મ-વિલોપનની ભૂમિકા છે.

પરંતુ સિદ્ધિને ઉંબરે આવેલાની દશા તો આથી પણ ઊંચી હોય છે. એ બતાવતાં ચરણો આગળ વધે છે ને કહે છે:–

"જીવિત કે મરણે, એ નહિ ન્યૂનાધિકતા,"

જીવિત અને મરણ, એ બન્નેની પાછળ અનંતજીવનનો જેને સાક્ષાત્કાર થયો એને એ બેય દશા સરખી લાગે. કોઇમાં ન ઓછપ લાગે, કે ન અધિકતા! કૂવાની રેંટમાળા ચાલે છે ત્યારે ગતિ હોય જ છે એક સ્થળે એ લોટકો ભરાય છે, બીજે બે ઠલવાય છે. પાણી તો છે જ અને પાત્ર પણ છે જ. જ્યાં

લગી ચક્ર ચાલે છે, ત્યાં લગી એમ જ બનવાનુ. જગતનું આવું દર્શન જેણે કર્યું છે એને મરણ અને જીવતર, એ માત્ર જીવનના મધ્યબિંદુને ઉદ્દેશીને ગતિ કરતાં બે સમાન ચક્રો સિવાય બીજું શુ લાગશે? આવા સાધકને વૃદ્ધાવસ્થા કે ક્ષીણ થયેલી કાયા, જીર્ણવસ્ત્ર જેવી નહિ લાગે! (કે જેથી "જીર્ણાનિ વસ્ત્રાણિ વિહાય" નવું સર્જવું પડે) પણ જીવનને હૂંફ આપતી સહચારિણી લાગશે! એથી એ ટકે તોય એનો આનંદ કાયમ રહેશે અને નહિ ટકે તોય એનો આનંદ અખંડ રહેશે. જો કે જગતને એ શરીર મહાઉપકારક નીવડયું હોય અને નીવડતુ હોય તેથી જગત એમ ઇચ્છે કે લંબાય તો સારુ અને એવા ઉપાય પણ યોજવા જગત કે એના ભકતો ઇચ્છે, પરંતુ એ પુરુષને પોતાને અકુદરતી એવી કશી ઇચ્છા જ સ્વપ્નેય ન થાય. કારણ કે ખરી વાત તો એ છે કે આટલે આવ્યા પછી એને માટે હવે મૃત્યુ પોતે જ ભવચક્રનો છેલ્લો આંટો છે પણ તોય—એ જીવિત મોહ છૂટી ગયા પછી અને આ જીવિતને અંતે મોક્ષ નિકટ જ વર્તે છે એમ સ્પષ્ટ નિશ્ચય હોવા છતાય—જેમ—જીવિતને ન વાંચ્છે તેમ મૃત્યુને પણ ન વાંચ્છે એથી જ કહે છે કે:—

"ભવ મોક્ષે પણ વર્તે શુદ્ધ સ્વભાવ જો;"

વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો મોક્ષ જેને માટે દોડતો આવ્યો, એને મોક્ષની લોલુપતા પણ શાની રહે? "**कषायमुक्तिः किल सैव मुक्तिः**" માં નર્યું સત્ય છે, કારણ કે કષાયમુકિત પછી; સ્વેચ્છાએ કશું જ કરવાપણું રહેતું નથી. પણ અહીં હજુ એ કિનારે નાવ પહોંચ્યું નથી, એટલે જ અંતર્યામી પાસે એ યાચના છે કે.—"તે ઉભયમાં શુદ્ધ સ્વભાવ વર્તે એવી મુજ

દશા હો !" શુદ્ધ સ્વભાવ વર્તે એટલે કેવળ આત્મભાવ વર્તે ! કારણ કે કાંઠે દેખાય અને શરતચૂક થાય તોય ડૂબવું પડે ! આવે વખતે તો ઊલટું વધુ ચેતતું રહેવાની જરૂર રહે છે. બહુ ઉપવાસ કરવા હજુય સહેલા, પણ પારણાને સમયે પદાર્થ થાળીમાં આવ્યા અને સહેજે ધીરજ ટકવી તથા અકરાતિયાપણાનો ચેપ સ્વાભાવિક રીતે મનમાંય ન લાગવા દેવો એ તો દુષ્કર, અતિદુષ્કર....

માટે જ કહે છે—"ભવ અને મોક્ષ એ બન્ને ત્રાજવાં સમાન રહે એવો શુદ્ધ સ્વભાવ રહેવો જોઈએ !" "ભવસાગર સબ સૂખ ગયા હૈ, ફિકર નહિ મુઝે તરનનકી" એટલું જ નહિ પણ તરવા છતાં, કિનારો દેખાવા છતાં, ન તો કિનારો જલદી મેળવી લેવાનો મોહ થાય કે, ન તો તરવામાં ઢીલ થાય અર્થાત્ કે આવે વખતે અનાસક્તિમય કેવળ આત્મભાવમાં તલ્લીન જ રહેવાય !

અહો ત્રિલોકનાથ એ દશા ક્યારે આવશે ?

: ઉપસંહાર .

નિર્ભયતાની પરાકાષ્ઠા પૂર્વક્ષણ સુધી પણ ભયનો અંકુર રહ્યો જ છે અને ભય છે ત્યાં લગી ભયનાં નિમિત્તભૂત હથિયારો સામે નિર્ભયતાની ઢાલ ધરી જ રાખવી રહી !

: ઉપોદ્ઘાત :

મૂળ આત્મા એક હતો. એની શાખ શ્રુતિ* અને શાસ્ત્ર

*"एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "एकोऽहंबहुस्याम्" श्रुति." आया" "જૈન ઠાણુંગ" સૂત્રાંક." ૧

બન્ને પૂરે છે. જે કામનાની વિવિધતાથી એ બહુરૂપી બની શકે એ જ કામનાના વિજયથી એ પોતાની એકરૂપતા પામે, એ સમજાય તેવું છે પણ જગત તો હમેશાં બહુરૂપી છે જ, અને રહેવાનું. કારણ કે એ એનો સ્વભાવ છે. એટલે એની બહુરૂપતામાં એકરૂપતાને કાયમ ટકાવવા માટે આત્માના એકત્વની ઝાંખી એવી દૃઢ થવી જોઇએ કે જે સર્વસંયોગો સામે બરાબર ટકી રહે....×

એવી પરમ સિદ્ધિની સાધના માટે ઉપર સૂક્ષ્મપ્રવૃત્તિની વાત થઇ. વળી અહીં ફરીને સ્થૂળપ્રવૃત્તિની યાદી આવે છે. આ કડીમા તો મુખ્યત્વે નિર્ગ્રંથની દિનચર્યાનો ઉલ્લેખ છે પણ એ દ્વારા નીડરતા, નૈતિક હિમ્મત અને પ્રેમ વચ્ચેનું રહસ્ય પ્રગટ થાય છે.... ...

એકાકી વિચરતો વળી સ્મશાનમાં,
વળી પર્વતમાં વાઘસિંહ સંયોગ જો;
અડોલ આસનને મનમાં નહિ ક્ષોભતા,
પરમ મિત્રનો જાણે પામ્યા યોગ જો (૧૧) અપૂર્વ,

જો કે જૈન દૃષ્ટિએ 'આત્મા એક'નો અર્થ જગતમાં એકજ આત્મા છે અને જીવો એના જ વિવિધ અંશ રૂપ છે, એ ભાવમાં નથી. જીવો જુદા જુદા અનંત છે, છતાં એ બધાનો સ્વભાવ એકજ છે, એ ભાવમાં છે.

× न सन्ति बाह्या मम केचनाऽर्थी,
भवामि तेषां न कदाचनाहम्
इत्थं विनिश्चित्य विमुच्य ॥ (દિ. જૈ. સા.)

અર્થ :—એકાકી અને તે પણ સ્મશાન જેવા ભીષણ સ્થાનમાં વિચરવું, વળી જ્યાં વાઘસિંહાદિના સંયોગનો વારંવાર સંભવ હોય, તેવાં પર્વતાદિસ્થાનોમાં રહી સાધના કરવી; એવા મહાભયંકર જીવો પાસે આવે તોય અડોલ આસને બેસી રહેવું. એટલું જ નહિ બલ્કે મનમાંય ક્ષોભ ન થવા દેવો અને જાણે પરમ સ્નેહી મિત્ર કાં ન આવી મળ્યા હોય! એવી પ્રેમળ સ્થિતિનો અનુભવ કરવો ! ! હે, જગદ્વલ્લભ !

—એવો અપૂર્વ અવસર હું ક્યારે પામીશ ?

વિવેચન :- કડીના પ્રથમ પ્રારંભમાં "એકાકી વિચરતો" વાંચતાં જ એકલા શા માટે વિચરવું ? એ પ્રશ્ન થાય એનો ઉત્તર એ છે કે જેમ અહીં "એકાકી" શબ્દ અતડાપણાના ભાવમાં નથી, તેમ સ્વચ્છંદથી કે કોઈ મનસ્વી તોરથી એકલા ભમ્યા કરવાના ભાવમા પણ નથી. અહીં 'એકાકી" શબ્દ એકાંતપણે સાધના કરવાના હેતુએ મૂકાયો છે.

જો એ અતડાપણાને ભાવે વિચરવા ઇચ્છે તો "**मित्ती मे सव्वभूएसु**" + એટલે કે સર્વ જીવો સાથેની મૈત્રીની સાંકળ સાંધી ન શકે અને સર્વ જીવો સાથે અદ્વૈતતા આરાધી ન શકે. વળી જો એ સ્વચ્છંદતાથી એકલા ફરવાનું પસંદ કરે તો પોતાની કામનાની જાળમાં એવો ફસાઈ જાય કે "**एगोऽवि पापाइं विवज्जयन्तो, सुहंसुहेणं विहरेज्जलोए**" × એટલે કે

+ આવશ્યકસૂત્રની ગાથા.

× દશવૈકાલિક અ૦ ૪-૯ તથા ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અ૦ ૩૨-૫

લોકમા વિહરવા છતાં પાપથી નિર્લેપ રહી સુખ મેળવવું જોઈએ! તે મેળવી શકે નહિ.

હવે બીજો પ્રશ્ન એ થાય કે એકાંતપણે સાધના કરવાનું કહેવામાં પ્રયોજન શું હશે?

આનો ઉત્તર તો સ્પષ્ટ જ છે કે :–

"ઉદાત્ત ધ્યેયની વફાદારી માટે એકાંત એ સર્વ શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

એકવાર લોકરૂઢવાતાવરણથી અને સ્થૂળસંગ માત્રથી નિરાળા થયા વિના મૌલિક વિચારની ભૂમિકા જ દુર્ગમ્ય છે. અને મૌલિક વિચાર ન જાગે ત્યાં લગી વિશ્વનુ મૌલિક વિજ્ઞાન સંભવે જ નહિ! તો પછી વીતરાગભાવની સ્થિતિ કેવી....?

આટલું સ્વીકારીને પણ એ દલીલ થઈ શકે કે, તોય સંગત્યાગી પુરુષ પણ એકાકી ન વિચરતાં. સમાન ભૂમિકાના કે સરખા ધ્યેયે વિહરતા સહચારીઓ સાથે વિચરે તો શું ખોટું?

આ દલીલ પાછળ કેટલુક તથ્ય છે ખરું, પીઢભૂમિકાનું ઘડતર બરાબર ન હોય, ત્યાં લગી એ સહચાર અનિવાર્ય પણ સંઘબંધારણમાં× ગણાયો છે. પરંતુ જેમ એ સહચાર સાધક છે, તેમ ઉત્કૃષ્ટકક્ષા માટે બાધક પણ છે જ, એ વાત ભૂલવી જોઇતી નથી. કારણ કે સહચારીઓના સંગનું સૂક્ષ્મમમત્વ અને મળતું અવલંબન અને સર્વાંગઅસંગતા અને સ્વાવલંબી સાધનામાં ઉડ્ડયન કરતાં રોકી રાખે છે એથી પાંખો મજબૂત

× જુઓ શ્રી આચારંગ સૂત્ર ૫—૪—૧.

થયા પછી વિહંગમ જેમ વ્યોમવિહારમાં પગરણ માંડે છે, એમ એવો સાધક એ માર્ગે પગરણ માંડી –એટલે કે "**एगन्तसुही मुणी वीयरागी**" અર્થાત્ "વિરકત ભાવમાં નિમગ્ન રહી એકાંતનુ સુખ સંવેદે છે!!!"+

હવે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે, આવું યથાર્થ એકાંત; એને વિશ્વવ્યાપક વિશુદ્ધપ્રેમથી છૂટો નથી પાડતું, પણ એવા અખંડ પ્રેમમાં જે જે બાધક કારણો છે, તે દૂર કરી ઊલટું પ્રેમસિંધુમા મળવાનો માર્ગ ખરેખર ખુલ્લો કરે છે! પ્રેમનું પ્રબળ બાધક કારણ ભય છે.× માટે જ કહે છે કે "વળી સ્મશાનમા"

...સ્મશાન એટલે મુડદાં બાળવાનું કે દફનાવાનું સ્થાન. આથી મસાણની આસપાસ વ્યંતર, ભૂત, જન, પ્રેતાદિના ભયની માન્યતા કાળજૂની છે. શું પ્રાચીનપ્રજા કે શું અર્વાચીન! શું આર્યધર્મ કે શું આર્યેતરધર્મ! શું દેશ કે શું વિદેશ! સર્વ સ્થળે બાળવયથી માંડીને આ માન્યતા મગજમાં જુદે જુદે પ્રકારે

+ ભગવાન મહાવીરના સંઘબંધારણમાં "એગચરિયા" નો નિષેધપણ છે, તેમ આ દૃષ્ટિએ વિધેયતા પણ છે જુઓઃ–
(ઉત. અ. ૩૨–૩૧)

× Fear is only congested love else how could love conquer fear"
"Heart Of Rama 4–18"

અર્થાત્—ભીતિ અતિરાગમાંથી જ ઉદ્‌ભવે છે, નહિ તો પ્રેમ, ભીતિ બીક–ને કેમ જિતી શકે?

વીંટળાઇ પડી હોય છે એ પ્રેતાત્માઓ તરફના પૂર્વભયના સંસ્કારો છેક જ ખરી ન જાય અને સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ બન્ને પ્રકારનાં શરીરોમા રહેલાં ચૈતન્યો સાથે પોતાની આત્મીયતા છે એવું ભાન નક્કર ન થાય ત્યા લગી ચોમેરથી પ્રેમની ખીલવટ ન થાય અને એ પ્રકારના માનસિક વિકલ્પો સાધનામા વારવાર અંતરાય નાખ્યા કરે, એટલે પ્રથમ એવા સ્થળોનો ઉલ્લેખ છે× આવા સ્થળોના ચિરસહવાસદ્વારા એ ભૂતાવળોના ભયથી ચિત્તને વિમુક્ત કરવું જોઈએ

હવે આગળ વધતા વદે છે કે :—

"વળી પર્વતમાં વાઘસિંહસંયોગ જો"

જીવતીજાગતી સ્થૂળ દૃષ્ટિમા વધુમાં વધુ નિર્જન પ્રદેશ તે પર્વત. એટલે અહીં 'પર્વતવિહાર" દેખાય છે પણ પર્વત જેમ નિર્જન પ્રદેશ છે, તેમ વધુ ભયંકર પણ છે માણુસ જેનાથી ડરે છે અને જે માણુસથી ડરે છે એવી પરસ્પર ભયવાળી પશુદુનિયા અહીં પુષ્કળ પ્રમાણમા હોય છે વાઘ, વરુ, સિંહ, રીછ, અજગર, સાપ, એ બધા પ્રાણીઓએ માનવીના મગજમાં કેવળ ભયંકરતાનુ જ સ્થાન નથી જમાવ્યુ ! એમને તો માનવી પોતાના કટ્ટર શત્રુ મા તો હોય છે માચડા પર ચડીને કે સુરક્ષિત સ્થળે રહીને જ્યા દેખે ત્યા, અનેક જનોનો અને સાધનોનો સાથ લઇ એમનો વધ કરવો, એ જાણે, માણુસે

× "सुसाणे सुण्णागारेवा रुक्खमूलेव एगओ"

આચારાંગ, ૯–૨–૩, તથા દશ ૫–૧ $\frac{૮૨}{૮૩}$

પોતાની વીરતાનું મહાક્ષેત્ર માન્યુ હોય એવી સ્થિતિ કરી નાખી છે. પરિણામે માનવી જાતમાં (૧) નિર્દયપણું (૨) ડરપોકપણું, એ બન્ને દુર્ગુણ એકી સાથે ખીલ્યા છે એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે કે. આવા માણસોનું મનોબળ તદ્દન શિથિલ હોય છે. મહા-નિર્દયશિકારી પણ એકાંતમાં જરા ખડખડાટથી પણ ડરતો હોય એવી એની ડરકુદશા હોય છે. માટે જ સાધક એવા સ્થળનો વાસ તો સવિશેષપણે પસંદ કરે ।× કારણ કે દયા અને અભયની પળેપળે જરૂર છે. મહાકવિ "Shakespeare"ના શબ્દોમાં જોઇએ તો :—

"We do pray for mercy and that same prayer doth teach us all to render the deeds of mercy."

અર્થાત્ :– આપણે પ્રાર્થનામાં દયા યાચીએ છીએ અને એ જ પ્રાર્થના આપણને દયાકૃત્યો દર્શાવવા માટે શિક્ષા–પ્રેરણા આપે છે . .....

પણ આવાં દયા અને અભય કંઇ બોલવા માત્રથી કે પર્વતપર્યટન કરવા માત્રથી ન મળે ! પર્વતનિવાસી પણ બીકણ જરૂર હોઇ શકે ! અને સિંહનો સંયોગ વારંવાર મળે તોય એવાં સાધનો એ રાખી શકે, કે જેથી સામાને કે પોતાને કોઇને ઇજાય ન પહોચે અને જો આ રીતે રહેતો હોય, તો જે ભૂમિકા અહીં કહેવા માગે છે, તે ન આવી શકે, જે ખુમારી લાવવા માગે છે તે ન પ્રગટી શકે ?

× "વિકરાળ વાઘ કે તેવું પ્રાણી દેખવામાં આવે તો બીને બીજો આશ્રય ન લેવો, પણ નિર્ભયતાથી ત્યાં જ વિહરવું."
શ્રી આચારાંગ સૂત્ર ૧૨—૩—૧૩.

એટલે જ આ કડીનું ત્રીજું ચરણ બોલે છે કે —

"અડોલ આસન ને મનમાં નહિ ક્ષોભતા,"

"અડોલ-આસન" અહી બે રીતે લાગુ પડે.– એક તો આસન વાળીને એ સાધક ધ્યાનસ્થ દશામાં હોય તો વાઘવરુ આદિ આવે એટલું જ નહિ બલ્કે જેમ મનુષ્ય પૂર્વાધ્યાસથી એમને શત્રુ માને છે, તેમ એ પણ આ બેઠેલા માનવીને પોતાનો શત્રુ ધારી રંજાડવા+ પ્રયત્ન કરે અથવા એમ જ બેઠો હોય તોય સામે આવી કે નજીક આવી ત્રાડ મારે, પંજો ઉપાડે કે કરડવા તૈયાર થાય, તોય તેવો સાધક લેશ માત્ર પણ ન ચળે, ન પ્રતિકાર કરે કે, ન બીજા કોઈની સહાય વાંછે કારણ કે એને એ ખાત્રી હોય કે, પોતે જેને મારવા નથી ઇચ્છતો, તે એને મારી શકે જ નહિ આવી દશામાં "દીર્ઘતપસ્વી મહાવીર અને ચંડકોશિક સર્પ"નું દૃશ્ય એકવાર ફરીને વિચારી જવું જોઇએ! ફૂંફાડામાત્રથી છાતીના અંકોડા છૂટી પડે, ત્રાડ પડે કે હૈયું ફાટી જાય, ત્યાં "અડોલ આસન' ન ટકે અને પરિણામ વિપરીત આવે એ દેખીતી વાત છે, માટે જ એની વધુ ચોખવટ કરતા કહે છે કે.–

+ અહી "રંજાડવા" પ્રયોગ એટલા માટે કર્યો છે કે, મનુષ્યને કોઇ પણ પ્રાણી મુખ્યત્વે કદી માંસ માટે મારતું નથી, તેમજ જાણી જોઇને માણસને મારવો જ એવા ઇરાદાથી પણ મારતું નથી, ઘણુંખરું એનાથી પોતાના મૃત્યુની બીક લાગતી હોઇને, પ્રાણ બચાવવા ખાતર એ એના ઉપર તરાપ મારવા કે એને કરડવા મથે છે ઘણીવાર એવી જાતનો પણ એ હુમલો કરે છે કે માણસનો જાન બચે અને પોતે પણ એના પ્રત્યાઘાતથી બચીને સરકી જાય....!

" ને મનમાં નહિ ક્ષોભતાં, "

અર્થાત્— કે માત્ર ન ડોલે કે વિરોધાત્મકવર્તન ન થાય એટલું જ બસ નથી, પણ પોતાના મનમાં એ નિમિત્તે જરા ક્ષોભ સુદ્ધાં ન થવો જોઇએ-અર્થાત્ વિરોધાત્મક વિચારો મગજમાં ન આવવા દેવા જોઇએ. ચિત્તની વિચારધારાનો—આત્મસામર્થ્યને ઊંચે માર્ગે જતો-વેગ પણ એવી પરિસ્થિતિમાં રોકાઈ ન રહેતાં અસ્ખલિતપણે વહેતો રહેવો જોઇએ.

આવી ભૂમિકાની સમીપ જઇને નિરંતર આત્મમસ્તીમાં રાજતા સ્વામી રામતીર્થ હિમાલયના પહાડ અને ખીણોમાં જે ગર્જના કરે છે તે આ છે :-

" I am empeior Rama whose throne is your own hearts " [Heart of Rama 8-26]

અર્થાત્—હું રાજરાજેશ્વર રામ છું. મારું સામ્રાજ્ય તમારાં હૃદયો ઉપર પ્રવર્તે છે.

અને પછી એ વિપુલ સામર્થ્યનો પ્રવાહ છોડતાં એ કહે છે :—

" O Himalayan snows ! your master orders you to keep fast to your purity and faithfulness to truth (light). never shall you send waters impregnated with dualism to the plains (Heart of Rama)

અર્થાત્— હે ! હિમાલયનાં શ્વેત શિખરો ! તમારો માલિક હુકમ કરે છે કે તમે તમારી પવિત્રતા જાળવી રાખજો. તથા સત્ય (પ્રકાશ) પ્રત્યેની તમારી વફાદારીને વળગી રહેજો. તમે ચેની ખીણો અને મેદાનો ઉપર દ્વિભાવી-ગંદાં નીર વહાવશો નહિ.

આ પરથી એની સંભાવ્યતાનો ખરો ખ્યાલ આવશે. પણ હજુય પદ્યકર્તાની ઊર્મિઓ આ ભૂમિકાથી આગળ ને આગળ ધપતાં કહે છે :—

" પરમ મિત્રનો જાણે પામ્યા યોગ જો. "

એટલે કે એવા સંયોગે આસન ન ચળે કે મનમાં ક્ષોભ ન થાય અને સામર્થ્ય ટકી રહે, એતો પરમક્ષમા કે પ્રતિભાનુ સ્વરૂપ થયું. પણ ખરી વાત તો એ છે કે, આત્મનિષ્ઠા, નૈતિક હિમ્મત, નિર્ભયતા અને ક્ષમા દ્વારા સાધેલા હૃદય-વિકાસની તેવા પ્રસગે વિધેયાત્મક દિશા ખુલી જઇને પરમ-મિત્રનો મેળાપ જાણે કા ન થતો હોય, તેમ હેતભર્યું હૈયું× મિત્રભાવના અમીરસથી ઉછળી પડવું જોઇએ ! અહીં ' પરમમિત્ર " પદ જાણી જોઇને લીધું છે, તે એવો ભાવ સૂચવે છે કે આ ભંયકર અને ઝેરી ગણાતિ સૃષ્ટિના મિત્રો, એની સાધનાના ઉત્કર્ષમા જે નિમિત્ત પૂરૂં પાડે છે, તે નિકટના માનવી મિત્રોમાથી પૂરૂં પડતું નથી. કારણ કે ત્યા મિત્રતાનું અમૃત પીવા જતાં એ મિત્રતાના ઓઠા નીચે બીજાં અનેક છૂપાં કાતીલ ઝેરોની પ્યાલીઓ નીકળી પડે છે. જ્યારે આ દૂર+ પડી

× ચડકોશિકના વિષમય ડંખના પ્રતિદાનમાં શ્રમણ મહા-વીરનુ હૈયું જેમ ઉછળ્યું હતું તેમ.

+ ઝેરી રૌદ્ર અને ભયાનક માનીને માનવી આ મિત્રોના સહવાસથી ઘણો છૂટો પડી ગયો છે, અને એ અંતર જેટલે અંશે વધ્યું છે, તેટલે અંશે–" Man is charitable he shall not harm but help others

ગયેલા મિત્રોમાં તો ઉપરના ઝેરનુ એક જ પ્યાલું પચી ગયુ, તો અદરથી અમૃતનો અખૂટ રસનિધિ સાંપડે છે અને પછી તો "રામ" ના હૃદયધ્વનિમાં કહીએ તો :—

'In reality there is nothing to be feared of, all round in all future, in all distance there is one self supreme existent and that is my own self of whom I shall be afraid"

(Heart of Rama).

અર્થાત—સારા બ્રહ્માંડમાં આજે, કે કોઈ કાળે. કે કોઈ અંતરે માત્ર મારો પોતાનો જીવાત્મા સર્વોપરિ છે અને એમ જ છે તો પછી તે જીવાત્મા સિવાય વાસ્તવિક રીતે બીજા કશાથી ડરવાપણું રહેતું નથી.

એવી અભય સ્થિતિ થઈ જાય છે.

હે, ભગવન્ .! —આ દેહે આવી દશા અનુભવવાની
—અપૂર્વ ઘડી ક્યારે આવશે........?

: ઉપસંહાર :

પ્રેમની પરિભાષાઓ અપાર છે પ્રેમની વ્યાખ્યાઓ અનંત છે. પ્રેમના સૂત્રો અણુઅણુમાં ભર્યાં છે, વાંચી વાંચીને થાકતા છેવટે તો "नेति नेति" એવો જ ઉચ્ચાર નીકળવાનો?

અર્થાત્-મનુષ્ય ઉદાર વૃત્તિનો છે તે કોઇને હાનિ નહિ હોચાડે! પણ સર્વને તે મદદ કરશે.

* —એવો પોતાનો અસલ ધર્મ ચૂકી ગયો છે.......

ખ્રિસ્તિપરિભાષામાં પ્રેમ એ પ્રભુ છે જૈન પરિભાષામાં પ્રેમ એ સ્વભાવ છે સર્વાત્મસાખ્યભાવ એનુ વાહન છે. અભય એ પ્રેમનો મુદ્રાલેખ છે.

એ માલિકતા માટે એકાંત પચાવવાનો અભ્યાસ પાડો. પૂર્વાધ્યાસોને સમૂળગા પલટી નાખો મસાણ એ મૃતકોનો વિસામો જ માત્ર નથી, મસાણ એતો ગોચર અને અગોચર દેહધારીઓની અનુસધાન ભૂમિ છે જીવન અને પુનર્જીવનનું મધ્યબિંદુ છે. ગ્રાહકને ત્યા ઘણું મળશે શોધકને ત્યાં ઘણું સાંપડશે. જે પ્રેમનુ સૌદર્ય ગોચરમાં છે તે જ પ્રેમનુ સૌદર્ય અગોચરમાં છે જે સોડમાં મૃત શરીર સૂતાં છે, તે જ સોડ સહુને અર્થે છે.

સિંહ અને વાઘ પણ પ્રેમનુ તત્ત્વજ્ઞાન સારી પેઠે જાણે છે. ન ભય પમાડો, ન ભય પામો. પ્રેમના કટોરા પાઓ અને પીઓ.......

ઉપોદ્‌ઘાત :

શ્રુતિમા એવું વચન જોઇ ગયા કે “ સંસારનો લેપ લાગતાં પહેલાં જીવને કામના વળગી હતી અને એ કામનાને પોષવા માટે એણે તપ કર્યું ; એટલે સસાર વધ્યો.” જે દોરીથી જે બંધાયો હોય એ જ દોરીનો વળ બદલતાં એ છૂટી શકે. એ નિયમની રૂએ જે સાધને જીવનો સસાર વધ્યો, એ જ સાધને એનો સંસાર ઘટાડવો રહ્યો ! એ અપેક્ષાએ આતરગ્રંથીને ભેદવા માટે તપ અનિવાર્ય બને છે. પણ એટલુ યાદ રાખવું ઘટે કે—

—ચારિત્રઘડતરમા સંયમ પછીનુ પગલુ તપ છે. સયમ વિહોણા તપમાં તેજસ્વિતા ન પ્રગટે, એવું તપ; કામના વિજયમા ખપ પણ ભાગ્યે જ લાગે !

એટલે હવે જેમ અસ્ખલિત વહેતી સરિતા, અખાત પછી સાગરમા આવે, તેમ પદ્યકર્તાની વાણી સંયમના અખાતને વટાવી તપના સાગરમા આવે છે.

પ્રમાદ, વિષય કષાયાદિ–પાપના પ્રવેશનુ બારણુ વાસીનેX હવે પૂર્વની વળગણાઓને વિશુદ્ધ કરવા માટે તપની ગુફામાં પેસે છે બબ્બે કસોટીમાં પસાર થયેલું કુંદન હવે ભડભડતી આગની ગોદમાં જઇ પડે છે
જુઓ :—

' ઘોર તપશ્ચર્યામાં (પણ) મનને તાપ નહિ,
સરસ અન્ને નહિ મનને પ્રસન્નભાવ જો;
રજકણ કે ઋદ્ધિ વૈમાનિકદેવની
સર્વે માન્યાં પુદ્ગલ એક સ્વભાવ જો. (૧૨) અપૂર્વ

અર્થ :- મહાકઠણ તપસ્યા થતી હોય છતાં મનમા લેશ પણ ઉકળાટ ન થાય. અત્યત મધુર અને રૂચિકર ખાનપાન મળવા છતાં, જીભનો સ્વાદ–વલવલાટ–ન વધે તેમ જ મન ઉપર રાજીપાનો વિષયસંસ્કાર પણ ન પડે, કારણ કે એ ભૂમિકા જ જ એવી છે કે જ્યા "એક રજકણ અને મહેદ્રોની અઢળક સમૃદ્ધિ બન્ને મૂળ સ્વભાવે એક જ જાતના પુદ્ગલ છે." એવી દૃઢ પ્રતીતિ થાય છે

X "अणासवे तवे चेव" અનાસ્રવ પછી તપ અથવા અનાસ્રવનુ ફળ તપ જુઓ :-
શ્રી ભગવતી સૂત્ર અથવા ઉત્ત. અ. ૨૯–૩૬

હે, દયાળુ દેવ! એવી ધન્ય ઘડી કયારે આવે કે એ દશ્ય હુ સાક્ષાત્ નિહાળુ!

વિવેચન અહીં તપસ્યાને "ઘોર" વિશેષણ લાગ્યુ છે. એનો અર્થ બિહામણી કે કઠણ થાય પણ એ કઠણ તપસ્યા અહીં લાંબા કાળના ઉપવાસો કરવાના અર્થમા નથી જો એવા અર્થમાં લઇએ તો તો કુભકર્ણ ઘોરતપસ્વી કહેવડાવવો જોઇએ, કારણકે છ છ માસ લગી આહાર વિના નિદ્રાના ઘેનમા એ પડી રહેતો. શાસ્ત્રપ્રમાણોની વાત ઘડીભર મૂઝવતી હોય તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પર આવીએ ત્રણેક વર્ષની આ વાત છે એક સમાચારપત્રમાં ૧૨ વર્ષથી ઊઘતી ચીકાગોની એક ત્રીશ વર્ષની વયવાળી સ્ત્રીની વિગત પ્રત્યક્ષ આવી હતી×

એટલે જ પદ્યકાર સ્પષ્ટ કરે છે કે .—

"ઘોર તપશ્ચર્યામાં (પણ) મનને તાપ નહિ,"

તપસ્વીને જ્યા લગી એમ લાગે કે હુ તપ કરી રહ્યો છુ કે મે તપ કર્યું છે, ત્યા લગી મન તપ્યા વિના રહે નહિ. સહેજ નિમિત્ત મળે કે આવેશ આવી જાય! મૂંગાવ્રતની કે ઉપવાસોની આવી તપસ્યા મૂઢતા કે ભૂખ–લાંઘણુના દોષોમાં જ પરિણમે એટલે ખરીવાત તો એ છે કે, વૃત્તિ ઉપર કામના જન્ય જે સસ્કારો હોય, તે (કામના જિતવાનો પ્રયોગ કરતાં) ખળભળે એથી કલેશ પણ થાય પરતુ "મનમાં લગીરે તાપ ન

× આ બાઇનુ નામ "મેગ્વીર પ્રોટેશિયા" જુઓ તા. ૧૮–૧૦–૧૯૩૬ સાપ્તાહિક મુંબઇ સમાચાર

થવા દેવો અથવા તાપ આવે કે, મૂળથી શમાવી દેવો–ઊંડો કાંટો કાઢી નાખવો–" એ જ ખરી તપસ્યા છે.

આ દૃષ્ટિએ ગીતા બોલે છે કે પ્રસન્ન અને સૌમ્ય ચિત્ત, શુદ્ધભાવ, આત્મસંયમ અને મૌનની મસ્તીનુ જતન એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ તપ છે. ..×

આવી તપોવૃત્તિ એકાએક લાવવા જતાં લાવી શકાતી નથી. ક્રમે ક્રમે એ સ્વભાવિક આવે છે પણ એવી સ્વભાવિકતાને લાવવા ખાતર શારીરિક અને વાચિક સંયમનો અભ્યાસ જરૂરી છે, એ વાત તો અગાઉ આવી ચૂકી છે.

પરંતુ, એવા સયમનુ પરિણામ શું આવે ? તેની ચોખવટ હવે કરે છે :—

"સરસ અન્ને નહિ મનને પ્રસન્ન ભાવ જો;"

મનગમતો ખોરાક દેખાતાં જ જીભમાં પાણી છૂટે અને આતુરતા વધે એવી સર્વસામાન્ય ઘટના સહુ કોઇને લાગુ ન પડે એ બનવા જોગ છે. ઘણીવાર કોઇ એક ભવ્ય આદર્શમાં ઊંડી રહેલા ચિત્તને, ઇન્દ્રિયોને થતા સ્થૂળ સ્પર્શની કે સ્વાદપટુતાની લાગણી ન સ્પર્શે એવુંય બને, પણ ઇંદ્રિયો પોતાની ચાલુ આદતોથી

× मनःप्रसादः सोम्यत्वं, मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावस शुद्धिरित्येतत्, तपो मानसमुच्यते ॥ गीता १७–१६

આજ દૃષ્ટિએ " तवसा परिसुसए " "તપથી કર્મ બળે છે." એમ જૈનસૂત્રો સાખ પૂરે છે જુઓ :—

(ઉત્ત૦ અ. ૩૦ મું.)

માનસિક સસ્કાર પાડયા વિના રહે જ નહિ. એટલે કા તો મન એમાં પરાણે સાધકના આત્માને ખેચી જાય, અથવા તો અવ્યકત એના પર ' આજે બહુ ઠીક પડયુ હો " એવી જાતના સસ્કારો મૂકી જાય. આ સસ્કારોનુ પરિણામ એ આવે કે :—

"विषयाविनिवर्तन्ते निरत्हारस्य देहिनः"

અર્થાત્—"વિષયોથી વેગળા રહેવા છતા, વિષયાસકિત એમ જ રહી જાય "

(ગીતા ૨—૫૯)

અને સ્વાદની સંપૂર્ણ જિત ન થાય ત્યા લગી વાસના-વિજયની સિદ્ધિ મૃગજળવત્ જ હોય !× માનસિક વિકારો, જેમ ઇદ્રિય વિકારો વધારે છે તેમ ઈંદ્રિયવિકારો મનોવિકાર વધારે છે એટલે જ "સરસ અન્ન મળવા છતા લગારે ચિત્તની સમતા ન ગુમાવવી," એ સર્વસામાન્યભૂમિકા નથી, અસાધારણ ભૂમિકા છે આ ભૂમિકામા પ્રસન્ન ભાવ જ ન હોય, એવુ કોઇ રખે સમજી લે ! ઊલટુ આ ભૂમિકામા પ્રસન્ન ભાવ તો સહેજે હોવો જોઇએ એટલે એવો સહજ પ્રસન્ન ભાવ કઇ સરસ અન્નથી ન જન્મ્યો ગણાય ! સરસ અન્ન મેળવવાની ઝખના ન હોવા છતા મળે તો એ સરસ અન્ન આવા સાધકને રીઝવી ન શકે, એમ કહેવાનુ અહીં મુખ્ય તાત્પર્ય છે. કારણ કે જેને સરસ અન્ન રીઝવી શકે, તેને નીરસ અન્ન નારાજ પણ કરે જ. પણ અહીં એ પ્રશ્ન જરૂર થાય કે :—

× મનુષ્ય જ્યા લગી જીભના રસોને જિતે નહિ, ત્યાં લગી બ્રહ્મચર્યનું પાલન અતિકઠિન છે

(વ્રતવિચાર પૃ૦ ૯૧-ગાંધીજી)

"ખોરાક જેવી મામૂલી વાત પરથી વિકાસની કસોટી કાઢવાની કેમ અહીં કહ્યુ ?"

એનો ઉત્તર એ છે કે :–

"જનનેન્દ્રિયના સ્થૂળ વિકારો વિષે તો પૂર્વે કહેવાઇ ગયું છે, એ સ્થૂળ વૃક્ષનુ ઊંડુ મૂળિયુ અહીં છે.× રક્ષણ, પોષણ અને સંવર્ધનમા આહારનુ સ્થાન પહેલું છે+ અને એ જ આહાર–જ્યારે ઇંદ્રિયગમ્ય કે બુદ્ધિગમ્ય જગતમાં સાધક હોય છે, ત્યાં લગી પોતાના સ્વાદમા લોભાવી શકે છે; જ્યારે વૈરાગ્ય-યુકત અભ્યાસથી ઇંદ્રિયગમ્ય અને બુદ્ધિગમ્ય જગતથી પર એવા ભાવનામય જગતમા સાધક વિચરે છે, ત્યારે જ રસ અને સ્વાદની વાસ્તવિકતાનો ખ્યાલ આવે છે.

જીવવા માટે 'ખોરાક એ ખાણું નથી એ તો ઔષધિ છે." આવી દશા સ્વભાવિક થાય એટલે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ, આંતરિક અને બાહ્ય* બન્ને તપને મેળ આપોઆપ જ મળી જાય.XX ઉપવાસથી શરીર ખૂબ હલકું થાય છે, અને વાણીના

× સ્વાદને મોટા મોટા મુનિવરો પણ નથી જિતી શકયા, એવું ગાંધીજીનુ માનવું છે.

+ बुभुक्षितः किं न करोति पापम्। ભૂખ્યો કયું પાપ ન કરે ? તે ન કહી શકાય........!

* જુઓ શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અધ્યયન ૩૦ મું.

XX જરા પણ સ્વાદ થયો કે શરીર ભ્રસ્ટ થયું અને ની જરૂરિયાત ઊભી થઇ. (વ્રતવિચાર પૃ૦ ૨૫–ગાંધીજી)

ઉપવાસથી મનને વેગ મળે છે ભગવાન મહાવીરની સાધનામાં દેખાતી સમૌન તપસ્યા આનુ જ્વલત ઉદાહરણ છે.*

જેમ લલિતકળામાં પરોવાયેલો કળાકારનો આત્મા; કળાતન્મયતાની ગાઢ ક્ષણોમાં દેહાધ્યાસ ભૂલી જાય, તેમ સિદ્ધિની કેળવણીમાં ગૂથાયેલો સાધકનો આત્મા; દિવસો સુધી ખાવાનુ સહેજે ભૂલી જાય એ ન સમજાય એવી કઈ ગહન વાત નથી અને આવી સ્થિતિમા ખોરાક એ એને મન ઔષધિ હોઇ, એ કશુય સ્વાદ ખાતર ન લે, એ દૃષ્ટિએ —જીવનશકિતની હળવી જરૂરિયાત પૂરતો ખોરાક લે તોય—એની ગણના દીર્ઘતપસ્વીમા થાય એમા કઇ આશ્ચર્ય નથી.

અહીં લગી તો વાસનાના વિજયને લગતી વાત થઈ. હવે કામનાની બીજી બાજુ—લાલસા—ની જિતનુ સ્વરૂપ બતાવે છે.

"જેમ સ્થૂળદેહ કે તેને લગતા સાંસારિક સબંધો પરત્વે વાસના મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, તેમ સ્થળ, પદાર્થો કે તેમને લગતાં પ્રલોભનોમા લાલસા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે ...."

---

* ભગવાન મહાવીર, સાધના કાળમાં દીર્ઘતપસ્વી ગણાતા એવો ઉલ્લેખ છે કે એમણે "સાડાબાર વર્ષ ને પંદર દહાડા" ની સાધનામા લાગલાગટ (અપવાદ બાદ કરતાં) પ્રાણ. મૌન સેવ્યું હતું અને એકાગ્ર ચિંતનની ધૂનમા વધુમા વધુ છ છ માસ સુધી નિરાહાર રહ્યા હતા. આજનુ શરીરવિજ્ઞાન પણ એને અશકય નથી કહી શકતું અમેરિકાના નિસર્ગ-ઉપચારના પરમભકત ડોકટરો લાબા ઉપવાસોથી દર્દ મટાડીને એ સ્વીકારતા થયા છે કે "સકારણ એવી લાબી તપસ્યા જીવનશકિતને બાધક થવાને બદલે ઊલટી સાધક નીવડે છે, અને સ્ફૂર્તિમય પ્રવાહ ચાલુ રહે છે."

અપ્સરાસમી વારાંગનાનો સંયોગ અને કામોત્તેજક ભોગ-વિલાસના રાગરંગમાં ભરજોબને કામવિકારને જિતનારો યોગી પણ અણિમાદિ× પૌદ્ગલિક સિદ્ધિઓમાં ગુલાંટ ખાઈ બેસે છે માટે જ કહે છે કે :—

'રજકણ કે ઋદ્ધિ વૈમાનાદિકદેવની,"

રજકણ હો અથવા વૈમાનિકદેવની સમૃદ્ધિ હો, પણ એવો નિર્ગ્રંથની દૃષ્ટિએ તો –

"સર્વે માન્યાં પુદ્ગલ એક સ્વભાવ જો,"

અર્થાત્—બન્ને પુદ્ગલ જ છે અને બધાં પુદ્ગલનો એક સરખો સ્વભાવ છે. +

અને વાત છે પણ એમ જ 'હીરો અને કાચનો કટકો' એ બે*મા થોડાઘણા રાસાયણિક કે ભૌતિક ફેરફારો સિવાય

× આઠ સિદ્ધિઓ આ પ્રમાણે છે – અણિમા, લઘિમા, મહિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય વશિત્વ, ઈશિત્વ, કામાવશાયિત્વ.

[જુઓ શ્રી પાતંજલયોગ

+ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ "ચૂનો" અને "કાર્બોનિક એસિડ" બન્નેમા હોય છે...

* નાદ, ઉષ્ણતા, પ્રકાશ, લોહચુંબક, વિદ્યુત્, ગરમ, ઠંડું, ગતિ, સ્થિતિ તથા રૂપરંગમાં ફેરફાર થાય તે દ્રવ્ય, સ્થૂળવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અને શબ્દ, અંધકાર, કાન્તિ છાયા, તાપ, વર્ણ, ગંધ, રસાદિની પરિવર્તનશીલતા એ જૈન દૃષ્ટિએ :—

(જુઓ ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૨૮–૧૧)

બીજું છે પણ શું ? હીરામાં જે ગુણ વધતા પ્રમાણમાં છે તે ગુણ અલ્પાંશે પણ કાચના કટકામાં છે જ અને જે ગુણ કાચના કટકામાં અધિકાંશે છે, તે જ ગુણ હીરામાં અલ્પાશે પણ છે જ પદાર્થ માત્રની આ જ સ્થિતિ છે એ જ હીરો ફરીથી એકદા કુદરતી પરિવર્તનને પામીને કદાચ કાચ કે પથ્થર બની જાય અને પથ્થર અને કાચને બીજા નૈસર્ગિક કે રસાયણિક સંયોગો મળતાં હીરો બની જાય !*

ઉપરનાં ચરણોમાં 'રજકણ સાથે વૈમાનિક ઋદ્ધિ' નુ અંતર બતાવવાનુ કારણ તો એ છે કે રજકણ એટલે દુનિયાની દૃષ્ટિએ મામૂલીથીય મામૂલી વસ્તુ અને વૈમાનિકદેવની ઋદ્ધિ એટલે અમૂલ્યથી પણ અમૂલ્ય વસ્તુ....×

પણ એ ઋદ્ધિ ગમે તેટલી મૂલ્યવાન હોય અને ધૂળનો નાનામા નાનો કણ ગમે તેટલો મામૂલી હોય તોય એ બન્ને

---

* અમુક પ્રકારની દરિયાઇ માછલીના પેટમાં કુદરતે એવી કરામત મૂકી છે કે સામાન્ય રજકણોમાંથી સાચા મોતીની રાસાયણિક બનાવટ એ સ્વયં કરી આપે છે એ મુશ્કેલીવાળી વાતને કોરે મેલીએ તો પણ જમીનમાં નીકળતા હીરાની ખાણો મૂળે તો પથ્થર છે. સોનુ ! તાંબાની નજીકનુ સર્જન છે

× ચાર કોટિના દેવોમાં વૈમાનિકદેવ સર્વોચ્ચ ગણાય છે અને એની સમૃદ્ધિ પારવગરની હોય છે. જુઓ શ્રી ઉત્ત. અધ્ય. ૩૬. કલ્પનાથી કહેવાય છે કે, એક હલકામાં હલકા દેવની મોજડીની કિંમતની તુલનામાં અમેરિકાની અઢળક સંપત્તિ પણ તુચ્છ છે.

ક્ષણેક્ષણે પરિવર્તન પામવાના સરખા સ્વભાવવાળાં છે+ એનું સૌંદર્ય ગમે તેટલું મોહક હોય તોય એ ચેતનને તૃપ્ત કરવા સર્વથા અસમર્થ ×

આવો એનો મૌલિક ગુણ જેણે જાણ્યો છે, એને એ કેમ રીઝવી શકે, કે કેમ ખીજવી શકે..?

ઊલટું દુનિયાના જે લોકો એમાં મૂંઝાતા હોય એને તો એ પડકારીને કહે છે કે :—

"પરવસ્તુમાં શ્યે મૂઝવો, એની દયા અમને રહી!"

હે, દીનાનાથ.......?

—એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે....?

: ઉપસંહાર :

અગીઆરમી અને બારમી બન્ને કડીઓનો સમાસરૂપે ઉપસંહાર ગીતાના જે શ્લોકમા આવી જાય છે, તે આ છે :–

+ સ્થૂળ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પરિમેયતા, જડત્વ, ગુરુત્વાકર્ષણ આદિ ધર્મો છે.

× દિશા ભૂલેલી દુનિયા, હીરા, સુવર્ણ, ચાંદી અને નગદી નાણાંનુ ગમે તેટલું મહત્ત્વ વધારી બેઠી હોય, પણ વાસ્તવિક રીતે એ માટીમાંથી જન્મેલા સિક્કાની કિંમત માટી કરતાં ઓછી છે, વધુ નથી એથી જ મીરાંનો ચૈતન્ય પિપાસુ આત્મા પોકારે છે કે :—

"તારા હીરલા માણેકને રાણા શુ રે કરુ?"
શુ કરુ હું રાણા શુ કરુ, તારા હીરલા માણેકને શુ રે કરું ?

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसिस्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ (गीता ६-१०)

એકાંત, અભય, સંયમ, આશા રહિતપણુ અને મૂર્છા રહિતપણું આ બધા યોગનાં ઉત્તમાંગો છે

આત્માનુ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ કલ્પીએ તો જે સત્યજ્ઞાન પછી અનંત આનંદનો આંક આવે છે, એ જ્ઞાન અને સ્થિતિ એ જ સહજતપ

જો જ્ઞાન અને આનંદ વચ્ચે તપની સ્થિતિ ન હોત તો એ આનંદમા કશી જ લિજ્જત ન હોત ...!

પરમાત્માના સત્ય, શિવ સુંદર અને સદાનંદ સ્વરૂપમાં રસિકતાનુ તત્ત્વ તપે જ ઉમેર્યું છે. પૌરસ્ત્યધર્મોના મહિમાનો વિશ્વવ્યાપી પટહ–તપ પરાકાષ્ઠાની વિજય પતાકાએ–વગડાવ્યો છે.

સ્વાદનો સંપૂર્ણ જય –

પરિગ્રહનો સંપૂર્ણ જય... એજ તપની પરાકાષ્ઠા

ગીતા અને શ્રીઆચારાંગ બન્નેની દૃષ્ટિમા "વિરક્તિ કાયમ રાખી નિયત–અનિવાર્ય રીતે આવી પડેલા–કર્મો કરવા છતાં ફળ ચાહે તે આવે તે પ્રત્યે લેશ પણ સારી કે માઠી આકાંક્ષા ન સેવવી એજ તપસાધના ... "

ધ્યેય તરફ દૃષ્ટિ રાખી, અવિરત પ્રણાલીએ અચળ એકાગ્રતાથી લાગી રહેવું તે તપ...

તપ વિના પ્રેમસિદ્ધિ નથી, તપ વિના રસસિદ્ધિ નથી, તપ વિના અનાસક્તભાવસિદ્ધિ નથી, તપ વિના સ્વભાવતેજસિદ્ધિ નથી...

: ઉપોદ્ઘાત :

ચારિત્ર એટલે પરભવથી પાછા ફરી સ્વભાવ તરફ ગમન કરવું તે, સત્ય સૂઝયા પછી, એ સત્યને આચારમાં મૂકવું એનું જ નામ ચારિત્રનું ઘડતર. એ ઘડતરની અવધિએ પહોંચતા મિથ્યાત્વ અને અવ્રતની કેટલી જબરદસ્ત ખાઈઓ અને કિલ્લાઓ વટવા પડે છે? પ્રમાદ, વિષય કષાયાદિ મહારિપુઓને જિતવા કેવો ભગીરથ પુરુષાર્થ કરવો પડે છે? અને એ પુરુષાર્થ-પૂર્ણ સફરમાં ક્ષણે ક્ષણે પ્રભુપરાયણતાનો ધ્રુવકાટો કેટલી તકેદારી સાથે જોતા રહેવું પડે છે? એ બીના ઠેઠ ત્રીજી કડીથી માંડીને બારમી સુધી વિવિધ રીતે આપણે જોઇ ગયા અહીં સુધી તો કેવળ યુદ્ધની જ વાત હતી. એટલે વિસામો–આરામ, વિનોદ–આમોદની તો વાત જ નહોતી.. . . .

"ક્ષણમાં વિજય તો ક્ષણમા પરાજય" આવી અનિશ્ચિત દશામાં વિસામો, આરામ, વિનોદ કે આમોદ હોય પણ કયાથી? હવે યુદ્ધની પરાકાષ્ઠા આવી રહી, એટલે વિજયનુ સ્થાયી ફળ વર્ણવે છે:–આવે વખતે ભવોભવથી ભટકીને પૂરી રીતે થાકી ગયેલો જીવમયૂર આત્મનંદનવનમાં પ્રમોદથી કેવો નાચી ઉઠે છે!

એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો,
આવું ત્યાં જયાં કરણ અપૂર્વ ભાવ જો;
શ્રેણિ ક્ષપકતણી કરીને આરૂઢતા,
અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવ જો. ૧૩ અપૂર્વ

અર્થ:—(પૂર્વે જે રીતે આંતરસંગ્રામનું સ્વરૂપ જોઇ ગયા એ રીતે ધર્મયુદ્ધમાં ચારિત્રમોહનો આખરી પરાજય થયા

પછી અપૂર્વ કરણભાવની ભૂમિકા સહેજે આવે અને ત્યાંથી+ ક્ષપકશ્રેણીની પરિણામ ધારાએ ક્રમે ક્રમે ચઢતાં આત્માના અનંત શુદ્ધસ્વભાવના એકનિષ્ઠ ચિંતનની લોકોત્તર શાન્તિ મળે છે.

હે હૃદયેશ્વર! એવી અહોભાગી ક્ષણો ક્યારે આવશે?

વિવેચન – સહરાના રણમાં જળને નામે જળનાં ઝાંઝવાં જેમ પથિકને વારવાર પજવે છે, તેમ ચારિત્રને નામે મોહ; સાધકને વારવાર મૂંઝવે છે જૈન આગમો એમ બોલે છે કે "સમ્યક્ત્વ–ખરુજ્ઞાન થયા પછી ચારિત્રના અભાવવાળાની સંખ્યા કરતા ચારિત્રમોહીઓની સંખ્યા હમેશાં વધુ રહે છે" આનું કારણ તો સ્પષ્ટ છે જીવને સ્વરૂપની ભૂખ તો છે જ, પણ એ એના વિના એટલો અકરાતિયો બની ગયો છે કે :—

મિથ્યાત્વ હોય ત્યાં લગી સદ્વ્રતપ્રેમ થાય જ નહિ. અવ્રતિની ગફલત થયા વગર રહે જ નહિ! પ્રમાદ ગયા વગર કષાયોથી નિવૃત્ત થવાય જ નહિ અને કષાયોથી નિવૃત્ત થયા વિના કર્મનો સર્વથા વિયોગ સંભવે જ નહિ! અને કર્મના આત્યંતિક વિયોગ વિના સ્વરૂપેન્દુ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે જ નહિ! ......"

"હસ્તલેખિત સાધના પત્ર પુસ્તક ૧૩ માંથી"

+ અહીં ક્ષપક અને ઉપશમ બે શ્રેણીઓ શરૂ થાય છે; પણ અહીં ક્ષપક શ્રેણી જ ઇચ્છી છે; કારણ કે ઉપશમ શ્રેણીએ ઊડેલો આત્મા એટલે ઉપર જઇને પણ પડે છે. જ્યારે ક્ષપક શ્રેણીમાં પતનનો લેશમાત્ર પણ ભય નથી.

(આ વિષે વધુ વિગત વિવેચનમાં જુઓ.)

આટલી ચોકખી વાત વિસરી જાય છે. એટલે એ જ દુન્યવી બાજીગરીનું સોગઠું જોતજોતામાં બની જાય છે.

એનું મહામૂલું વીર્ય :—

એને બ્રહ્મભુવનમાં જવાનું ભાતું છે, એને બદલે એ એને ચામડાં ચૂંથવામાં વેડફી નાખે છે.

એની તેજસ્વી બુદ્ધિ :—

બ્રહ્મચિંતન માટે છે. એને બદલે એ એનો તૃષ્ણાની વૈતરિણી વધારવામા દુરુપયોગ કરે છે

વળી એના પ્રાણનુ સત્ત્વ, મનની અસ્મિતા, ચિત્તની પ્રીતી અને શરીરની તપઃશકિતનો ઉપયોગ હિંસા અને મિથ્યાચારમાં પરિણમે છે...

એમ પડતાં આખડતાં પણ ગુમાનની ગાંઠડી ઉતારીને જેમ જેમ હળવો થતો જાય છે, તેમ તેમ આતરશત્રુથી ભેદાતી જાય છે. જ્યારે દૃઢ અપ્રમાદની ભૂમિકામાં આવે છે, ત્યારે એને "ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવ મરણે"ની બીક ટળી જાય છે. એટલે કહે છે કે :—

"એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો,
આવું ત્યાં જ્યાં કરણ અપૂર્ણ ભાવ જો"

અર્થાત:— "ચારિત્રમોહના પરાજય પછી જે કંઇ સિદ્ધિ મળે છે, તે અપૂર્વ ભાવકરણની છે..."

અપૂર્વ ભાવકરણ :—

એ જૈનતત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષાનો શબ્દ છે એનો સાદો અર્થ તો "જે ભાવ પૂર્વે ન જોયો હોય, એવો મૂર્તિમત–સક્રિય–દેખાય", એ છે.

પણ આ ભૂમિકાને આપણે દાર્શનિક પરિભાષાથી ઓળખીએ તો એ પરમવિજ્ઞાનની ભૂમિકા છે. ત્યાં સિદ્ધિની ભૂમિકા પર ચેતન પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.

ભગવાન બુદ્ધની સાધનાની ? પરાકાષ્ઠા છે કારણ કે જે નિર્વાણદશા, એનું અંતિમ લક્ષ્ય છે, એ જ આ નિર્વાણદશા છે× શ્રી અરવિંદની પરિભાષામાં કહીએ તો —

આધ્યાત્મિક સમતાની ચાર સ્થિતિઓ :—

(૧) નિષ્ક્રિય અને સક્રિય સમતા (૨) શાન્તિ (૩) સુખ અને (૪) આનંદ.

એમાંની આ ત્રીજી સ્થિતિ છે, અને શુદ્ધિ, સિદ્ધિ, તથા મુક્તિ, એમ ત્રણ અજોડ સાક્ષાત્કારોના જીવનનો ક્રમ લઈએ" તો આ સિદ્ધિ નામનો બીજો સાક્ષાત્કાર છે+

જૈનપરિભાષા પ્રમાણે એનો ઊંડો અર્થ લઈએ તો "સ્થિતિઘાત, રસઘાત, ગુણશ્રેણિ, ગુણસંક્રમ, અને અન્ય સ્થિતિ–

* "संखारानं खयंञत्वा अकतञ्ञूसि ब्राह्मण"— "સંસ્કારોનો ક્ષય એજ નિર્વાણ." धम्मपद ब्रह्मणवग्गो ?

+ "શ્રી અરવિંદ તત્ત્વજ્ઞાન–જ્ઞાનયોગનો અનુશીલન"માંથી પૃ. નં. ૪.

બંધ એ પાંચની પહેલીવાર નિષ્પત્તિ—પ્રાપ્ત—કરનાર જીવ એ" એ દશા છે.... . ×

જેમ બ્રાહ્મણતત્ત્વજ્ઞાન અને બૌદ્ધતત્ત્વજ્ઞાનમાં આત્માને અનુક્રમે કેવળ મુક્ત અને શૂન્ય ગણવામાં આવ્યો છે અને પ્રકૃતિ કે ચિત્તસંસ્કારોને લીધે જ આ બધી જગતજાળ દેખાય છે, એમ માનવામાં આવે છે; એમ જૈનતત્ત્વજ્ઞાન નથી માનતું. સંસારી આત્મા પોતે પણ એમાં આવરણને લીધે ભળેલો છે. એમ માને છે, અને એ આવરણના (ભિન્ન ભિન્ન પરિણામોની અપેક્ષાએ જન્મતા) આઠ ભેદોને આઠ પ્રકારનાં કર્મના નામથી ઓળખે તે ...*

એ રીતે જૈનતત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે આઠમા ગુણસ્થાનકની આ ભૂમિકા છે. એનું નામ "અનિયટિબાદર" ગુણસ્થાન છે. અહીં અપ્રમત્તતા આત્મજાગૃતિ-સહજ હોઇને કર્મનું તીક્ષ્ણ આવરણ ભેદાઇ જાય છે અને સામાન્ય આવરણને પેલેપાર રહેલો આત્માનો ઓજસ્વી દેદાર સાક્ષાત્ થાય છે.

—પણ આટલે દૂર આવ્યા પછી એક કૌતક-વિચિત્ર-ઘટના-બને છે. એ તો આપણે અગાઉ કહી ગયા છીએ કે "સાતમાથી બારમા ગુણસ્થાનક સુધીની બધી ભૂમિકાઓ આશા-નિરાશાના હિંચકા જેવી છે." આ ગુણસ્થાનકોનો સ્પર્શ, એક જ ભવશરીરમાં અનેકવાર સ્પર્શી જાય છે. આ બધી ભૂમિકાઓ

× જુઓ "જૈનાગમ શબ્દસંગ્રહ" પૃ. ૭૮ મું.

* વિશેષ વિગત માટે જુઓ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અ. ૩૩. મું. તથા આચાર્યકૃત "કમ્મપઇડી" આદિ ગ્રંથો.

માત્ર એકાગ્રચિત્તની વિચારધારાઓ સ્વરૂપે છે, એથી એની સ્થિતિ પણ મુહૂર્તની અંદર અંદરની હોય છે*

એક તરફ ઉચ્ચતાનુ આકર્ષણ સાધકને આંતરિક અને બાહ્ય કારણોથી એક સામટો ખેંચે છે, બીજી તરફ અધ્યાસોની અસર એને પોતા તરફ પકડી રાખે છે. જે સાધકે અમૂલાગ્ર-શુદ્ધિની ભૂમિકા પોતાની કરી લીધી હોય છે, તે અવશ્ય આ અધ્યાસોની જાળથી પોતાની તીવ્રશકિતના સામર્થ્યે કરીને છટકી જાય છે અન્યથા તેમજ રહી જાય છે. માટે જ પ્રભુને સાધક કહે છે કે :–

શ્રેણી ક્ષપક તણી કરીને આરૂઢતા,
અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવ જો.

'ક્ષપક શ્રેણીમા ઉત્તરોત્તર ચઢીને–અર્થાત્ કર્મના સમૂળગા નાશ કરવાની પરિપાટીને માર્ગે જઇને–અનંત શુદ્ધ સ્વભાવના

---

* अन्तोमुहुत्तमित्त, चित्तावथाणमेगं वत्थुम्मि
હસ્તલિખિત સાધનાપત્ર પુ. ૧૩ માંથી.

* જો કે આવો સાધક ઠેઠ સુધી પડીને પણ અનેરા કાળ સુધી એમ જ રહીને પણ–કોઇએક નિમિત્તે એની સ્મૃતિ કોઇએક ભવમાં તાજી થઈ ફરી સાધના શરૂ કર્યા વગર રહી શકતો જ નથી કારણ કે આટલે હદ સુધી ચડયા પછી પદભ્રષ્ટ થયેલો જીવ કંઈ સાધારણ હોતો નથી ! આ ભૂમિકાની આથી વિશેષ વિગત અહીં આપવી અપ્રાસંગિક છે.

(જિજ્ઞાસુ, હસ્તલેખીત સાધનાપત્ર પુ. ૧૩ માં પૃ. ૧૦૩૨ થી ૧૦૩૭ વચ્ચે—જોઇ લે.)

એકધારા ચિંતનનો આનંદ લૂંટું ! એવી દશા મારે તો જોઈએ.'

અહીં એક શંકા થવા યોગ્ય છે કે આટલે સુધી આવીને પણ ઉપશમ શ્રેણીમાં જવાથી પતન અવશ્ય થાય એનું શું કારણ? એનુ સમાધાન એ છે કે આવા સાધકની ચારિત્રશુદ્ધિના મૂળમાં જ ભૂલ હોય છે જેમ પાયા વગરનુ આલેશાન મંદિર ટકે નહિ તેમ મૂળની અશુદ્ધિ ઉપર ગમે તેવી ઉચ્ચ ભાવના પણ સ્થાયી રહી શકતી નથી. મૌલિક અશુદ્ધિ રહેવાનુ કારણ તો એ છે કે-'પ્રબળસત્તા પ્રબળસામર્થ્ય, પ્રબળકાળસ્થિતિ અને પ્રબળરસસંવેદનવાળો મોહરાજા જાણે ! તદ્દન નિર્બળ હોય એવો દેખાવ એની સામે કરી દે છે, એવી વેળાએ એવા સાધકનો આત્મા એના એ દંભનો શિકાર બની જાય છે, એટલે અપ્રમત્તતાનોવેગ ગુમાવી બેસે છે' પણ ક્ષપક શ્રેણીને લાયક થયેલો સાધક; મૂળે જ વિવેક સંપન્ન અને શ્રદ્ધાસંપન્ન હોય છે. એના જીવનમાં જૈન દૃષ્ટિએ જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સુંદર સહચાર હોય છે. યૌગિકદૃષ્ટિએ જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ એને ભક્તયોગનો સરસ સમન્વય હોય છે. એટલે જ એનુ દીર્ઘતપ, આત્માના અનહદ, ઉદાત્ત, અકલંક પરમ સ્વરૂપના અનાહત–મનન નિદિધ્યાસની ભૂમિકાનો પરિપાક આપે છે ! કે જે પરિપાક મળ્યા પછી અનંત–યુગની ભાવટ એકાએક ભાંગી જાય છે.

અહો ! એવી અલૌકિક દશા ક્યારે આવશે....?

ઉપસંહાર

વિજય પછીના ઉલ્લાસની ક્ષણ જ અનોખી હોય છે. વિજય પછી મળતો પ્રકાશ; કોઇ અકળ રહસ્યનો પડદો ઊપાડી

નવલદર્શન કરાવે છે પણ બધા સ્થૂળવિજયો આખરે હારમા પરિણમતા હોઇને અને એનુ સાધન પ્રાય પશુબળ હોઇને એ ઉલ્લાસ અતે વિષાદમા પલટી જાય છે પ્રકાશને સ્થાને એકાએક અધકાર પથરાઇને જીવનપથમા ભારે નિરાશા વ્યાપી રહે છે આતરણાગણના વિજયમા હારનો કદી સભવ નથી, એટલે એ ઉલ્લાસ અને પ્રકાશ સ્વ અને પર ઉભયના આત્યતિક દુ ખના નાશનુ કારણ બની, સૂક્ષ્મબળના પ્રભાવથી વિશ્વાનદના કુજમા જ દોરી જાય છે પણ એવો આતરવિજય ભારોભાર કિંમત માગે છે

ઉપોદ્ઘાત :

"અપૂર્વકરણ" ભાવની દશા પછી ચેતનાના પ્રકાશનો જે અનુભવ થાય છે, તેનુ આબેહૂબ બયાન યોગીશ્વર આનદ-ધનજી કરે છે :–

"આતમ અનુભવ રસિકકી, નવલી કોઉ રીત:
નાકે ન પકરે વાસના, કાન ગહે ન પ્રતીત"

સારાંશ કે આત્માનુભવ એ ઇંદ્રિયગોચર નથી. એ અનુ-ભવતો અતીન્દ્રિય છે અને એ અનુભવજન્ય રસિકતા પણ અતીન્દ્રિય છે, એથી જ ગત કડીનાં છેલ્લા ચરણોમા કહ્યુ કે બીજો સાક્ષાત્કાર એ ચિંતનનો જ વિષય છે અને તે પણ અનન્ય ચિંતનનો કારણ કે તે ચિંતનની પછવાડે આર્ત અને રૌદ્ર× ધ્યાન

× આર્ત અને રૌદ્ર અને તેમાય આર્ત ધ્યાન; વધુમા વધુ માત્ર છઠ્ઠા ગુણસ્થાન પર્યંત જ હોય છે પછીની ભૂમિકામાં ૭ માથી માત્ર ધર્મ ધ્યાન, આઠમાથી બારમા પર્યંત ધર્મધ્યાન તથા શુક્લ ધ્યાન અને ૧૩–૧૪ મા તો માત્ર શુક્લ ધ્યાન જ

નથી પણ ધર્મધ્યાન + અને શુક્લધ્યાનની જ સુંદર પીઠિકા — છે. એથી એવા ચિંતનનો વિષય અનાત્મભાવ કદી બની જ શકતો નથી, કેવળ અતિશય શુદ્ધ એવા આત્માની ત્યાં અપરોક્ષ અનુભૂતિ હોય છે.

"વસ્તુ વિચાર ધ્યાવતે, મન પાવે વિશ્રામ;
રસ સ્વાદત સુખ ઉપજે, અનુભવ યાકો નામ."

(બનારસીદાસજી)

અનુભવ એ કેવળ ચિંતનનો જ વિષય છે. જૈન દૃષ્ટિએ જીવની તદ્દન નજીકનો પર્યાય ભાવમન છે, એ એવા અનુભવનુ ગ્રાહક છે વેદાંતમાં ભાવ મનને સ્થાને "અંતઃકરણ" શબ્દ છે

હોય છે સર્વાંગ મોક્ષનું બંધારણ ઘડવું. એ શુક્લ ધ્યાનના હાથમાં છે. આ વિષે વિશેષ વિગત આગળ વધશે. .....

+ ધર્મ ધ્યાનના આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચય એવા ચાર ભેદો છે. વિસ્તાર માટે જુઓ ઠાણાંગ સૂત્ર.

— બારમા ગુણસ્થાનક સુધી શુક્લ ધ્યાનના બે પાયા પૈકી એકમાં માત્ર પ્રથકત્વ (વિતર્કસવિચાર) ભેદ ચિંતન હોય છે. શુક્લ ધ્યાનનો આ પ્રથમ પાયો છે અને એકત્વવિતર્ક અવિચાર, એ બીજો છે એમાં અભેદપ્રધાન અને સ્થિર ચિંતન હોય છે.

અગાઉ કહ્યા મુજબ ૮ મા ગુણસ્થાનકથી સ્પષ્ટ શ્રેણીઓ બે પડે છે. (૧) ઉપશમ. (૨) ક્ષપક તે પૈકી ઉપશમ-શ્રેણીવાળો વધુમાં વધુ ૮ માથી ૧૧ મા ગુણસ્થાનક સુધી (ચિંતન-દ્વારા) જઇ, પડી જાય છે પણ ક્ષપક શ્રેણીવાળો તો ૮-૯-૧૦ થી

અને બૌદ્ધ દર્શનમાં "ચિતિ સસ્કાર" શબ્દ છે, અથવા "**मणो-पुब्बंठामा धम्मा, मतोसेट्ठा मणोमाया**" એટલે કે જેને મોખરે હમેશાં મન રહે છે અથવા જેમા મુખ્યત્વે મન છે તેવા બધાં ધર્મો છે. પરતુ અહીં જે ભૂમિકાની વાત છે, ત્યા એનો વિલય થતો હોઇને એ અપેક્ષાએ બૌદ્ધ દર્શનની એ અતિમ નિર્વાણ ભૂમિકા છે. જૈન દૃષ્ટિ હજુ એથી ખૂબ આગળ ધપે છે, એટલે અપૂર્વ કરણુા અનુભવ પછી. નવમુ અને દશમુ ગુણુસ્થાનક વટીને એ ક્ષપકશ્રેણીએ ચઢતા અગિયારમુ છોડીને ઠેઠ બારમે પહોંચે છે – હવે ત્યા શુ બને છે તે કહે છે :–

(૧૧ મે ન જતાં બારમામા પહોંચી માત્ર અંતર્મુહૂર્ત કાળ ત્યાં રહી ઉપર તેરમે પહોંચી જાય છે. ......

– અહી આપણે ઘણીવાર છૂટક ત્રુટક રૂપે જે ગુણુસ્થાનોની (જીવસ્થાનકોની) વાત કરી ગયા છીએ તેમનુ પ્રથમથી જ માંડીને સંક્ષિપ્ત ચિત્ર જોઇ જઇએ

(૧) મિથ્યાદૃષ્ટિ (મિથ્યાદષ્ટિ નામ હોવા છતા આ ગુણુસ્થાન એટલા માટે કહેવાય છે કે, એવા સાધકની દૃષ્ટિમાં મિથ્યાત્વ હોવા છતાં વિચાર અને વિવેકનો પાયો ત્યા મડાય છે–સાધના ત્યાંથી જ શરૂ થાય છે–એ રીતે સંસારમા આ ભૂમિકાપર અનંત જીવો રહેલા હોઈ તરતમ ભાવે એ એકજ ગુણુસ્થાનની અનંત કક્ષાઓ હોય છે.)

(૨) સાસ્વાદન (આ ગુણુસ્થાન વિષે તો એવું છે કે સમકિતદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થયા પછી પતન થતાં માત્ર સમ્યક્ત્વનો થોડો સ્વાદ–થોડી અસર રહે ત્યા લગી આ ગુણુસ્થાન ગણાય.)

મોહ સ્વયભૂરમણ સમુદ્ર તરી કરી,
સ્થિતિ ત્યાં જ્યાં ક્ષીણ મોહ ગુણ સ્થાન જો;
અંત સમય ત્યાં પૂરણ સ્વરૂપ વીતરાગ થઈ;
પ્રગટાઉ નિજ કેવળજ્ઞાન નિધાન જો (૧૪) અપૂર્વ.

અર્થ - મોહરૂપી મહામહેરામણ તરીને પેલેપાર—"કે જ્યાં ક્ષીણ મોહ" નામના બારમા ગુણસ્થાનની ભૂમિકા વર્તે છે, ત્યાં—જઈ (અંતર્મુહૂર્ત કાળને) છેલ્લે સમયે વીતરાગ ભાવની પરાકાષ્ઠા

---

(૩) સમ્યક્‌મિથ્યાદૃષ્ટિઃ-મિથ્યાત્વમાથી નીકળીને સમ્યક્ દૃષ્ટિ પામતા પહેલાં જે મનોમથનની ભૂમિકા હોય છે તે

આ બીજા અને ત્રીજા બન્નેની સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી એક સમયની અને વધુમા વધુ અંતર્મુહૂર્તની જ મનાઈ છે, એ પરથી આ બન્ને ગુણસ્થાનોનો આધાર વિચારોની પરિસ્થિતિ પર છે એમ સહેજે સમજાશે

(૪) સમ્યક દૃષ્ટિ ગુણસ્થાન—જે ભૂમિકા પર સત્યની ઝાંખી થાય છે 'દર્શન મોહ વ્યતીત થઇ ઉપજ્યો બોધ જે" એ કડી અગાઉ આવી ગઇ તે જ આ ભૂમિકા મોહનીય કર્મના મુખ્ય બે ભેદ (૧) દર્શન મોહ (૨) ચારિત્ર મોહ. દર્શન મોહના સમ્યક્ મોહનીય, મિથ્યાત્વ મોહનીય, અને સમ્યક્ મિથ્યાત્વ મોહનીય એમ-ત્રણ પ્રકાર છે ચારિત્ર મોહના ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ એમ ચાર મુખ્ય કષાયો અને તે એક એક વર્ગના અનતાનુબધી, અપ્રત્યાખ્યાનીય, પ્રત્યાખ્યાનીય, સંજવલન એમ ચાર ચાર પ્રકારો હોય છે, એટલે કુલ્લે સોળ ષાયોના પ્રકારો તથા હાસ્ય રતિ, અરતિ ભય, શોક, જુગુપ્સા પ્ર

સ્વામીને આત્માના સંપૂર્ણ જ્ઞાન—એટલે કે કેવળજ્ઞાનરૂપી ખજાનોનો સાક્ષાત્કાર કરુ, એવી અલૌકિક પળો,

હે સર્વજ્ઞદેવ! ક્યારે આવશે....?

વિવેચન —દર્શન મોહનો એક સાગર ઓળંગ્યા પછી, અનંત તોફાનોવાળો બીજો ચારિત્રમોહરૂપી મહાસાગર આવ્યો હતો આ મહાસાગરને પદ્યકારે સ્વયંભૂરમણની ઉપમા આપી છે તે યથાર્થ જ છે જેમ લોક-વર્ણનમાં એ છેલ્લામા છેલ્લા અને સૌથી મહાન સમુદ્ર છે એમ આતરમંથનમા પણ એ છેક અંતિમ અને મહાસિંધુ છે ગત કડીમા એને મહારિપુની ઉપમા આપી

સ્રીવેદ, પુરુષવેદ, નપુંસકવેદ એમ નવ નોકષાયો (કષાયોને પુષ્ટિ આપનાર) ના પ્રકારો મળી—પચ્ચીસ ભેદો મળીને કુલ્લે (૨૮) આઠ્ઠાવીસ પ્રકારો થાય છે તેમાંની દર્શનમોહની ત્રણ પ્રકૃતિઓ ક્ષીણ થાય છે, આ સમકિત વખતે ત્રણ ભાવો વર્ણવેલા, છે, (૧) ક્ષાયિક (૨) ક્ષયોપશમ (૩) ઉપશમ. ક્ષાયિકમા ક્રમે ક્રમે મૂળથીજ કર્મ પ્રકૃતિનો ક્ષય અર્થાત્ આમૂલાગ્ર ખેવડી શુદ્ધિ હોય છે, ક્ષયોપશમમા ઉદયમાં આવેલ ચારઘનઘાતી કર્મોને. ક્ષય અને અનુદીર્ણ (સત્તામા રહેલાઓ)નુ ઉપશમન—દબાવું—હોય છે. ઉપશમમા ઉદયમા આવેલ મોહનીય પ્રકૃતિનો ક્ષય અને જે ઉદયમા આવવા તૈયાર થઈ હોય તેમને દબાવવાની ક્રિયા થાય છે વિકાસ પામ્યે જતા સાધકમા આ ત્રણે ભાવો સાતમા ગુણ-સ્થાનક સુધી હોય છે આઠમાથી સ્પષ્ટ રીતે બે શ્રેણી પડી જાય છે. (૧)—ઉપશમ (૨) ક્ષપક ઉપશમ શ્રેણીવાળાનું અવશ્ય પતન અને ક્ષપકવાળાનો અવશ્ય વિકાસ થાય છે જ.....

એના વિજયની વાત કરી હતી; અહીં તો હવે એ જિત ઉપર કળશ ચઢયો, કારણ કે આ ક્ષીણ મોહ ગુણસ્થાન–(સદંતર મોહના અભાવવાળી) દશા જ એવી છે કે જ્યાં સ્વાનુભવનો ચાંદલિયો સોળે કળાએ ખીલેલો સહેજે મળી ગયો, અથવા તો શ્રી યોગીશ્વર આનંદઘનજીના બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો:—

---

(૫) દેશવિરતિ ગુણસ્થાન·—સત્યની ઝાંખી થયા પછી એનુ અવતરણ જીવનમા થયા વગર રહેતું નથી અને તેથી તેવા સાધકને વૈરાગ્યભાવ સ્વયં સ્ફુરે છે, અહીં કષાયની અનંતાનુબંધી દશાનો નાશ થાય છે.

(૬) પ્રમત સંયતિ ગુણસ્થાન·—એ વૈરાગ્ય દઢ થાય એટલે સંપૂર્ણ સંયમ થાય છે, પણ પૂર્વધ્યાસોના ડોકિયાં વારંવાર થવાથી ભૂલો થયા કરે છે અને ભૂલોનો પશ્ચાત્તાપ પણ થયા કરે છે. અહીં કષાયની અપ્રત્યાખાની દશાનો નાશ થાય છે.

(૭ થી ૧૧)—સાતમાથી અગિયારમા ગુણસ્થાનકમાં નામો અનુક્રમે અપ્રમત્ત સંયતિ, નિવૃત્તિ, બાદર, અનિવૃત્તિબાદર સૂક્ષ્મસંપરાય અને ઉપશાંત મોહ આ બધાંની સ્થિતિ, જઘન્ય માત્ર સમયની અને વધુમાં વધુ અંતર્મુહૂર્તની છે. સાતમા ગુણસ્થાનકમાં પ્રત્યાખ્યાની દશાનો નાશ થાય છે. આઠમામાં સંજવલન કષાયવર્ગમાંનો ક્રોધ છેક જ નાબૂદ થાય છે અને અપ્રમત્તદશા પ્રગટ થવાથી એનો ઉપયોગ અંતરાવલોકનમાં જ થાય છે. પણ અહીં આતર યુદ્ધ વધે છે. જો આંતરિક અને બાહ્ય—વ્યવહાર અને નિશ્ચય—દ્રવ્ય અને ભાવ–એમ ઉભયમુખી શુદ્ધિ ન હોય તો ઉપર ચડીને પણ છેવટે પાછું જ પડવું પડે છે. કારણ કે આ દશામાં એક તરફથી પતનને ઉદ્બોધનારાં

સમતા રતનાગરકી જાઇ, અનુભવચંદ સુભાઇ:
કાલકૂટતજી ભાવમેં શ્રેણી આપ અમૃત લે આઈ.

(પદ ૩૦–૩ આનંદઘન બહુતેરી)

"રત્નાકરમાંથી જે સમતા મળી. તે સમતા અને અનુભવના સહચારથી આત્મમંથન કરતા જે ઝેર હતું તે તજી દઇને (ઉપશમભાવની શ્રેણી તજીને–ક્ષાયિક ભાવની શ્રેણીએ જતાં) આપો આપ અમૃત નીકળી પડ્યું."

એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય! કે વિવેક બુદ્ધિ પછી જાગેલી શ્રદ્ધાએ જ એને આ ભૂમિપર લાવી મૂકયો છે શ્રદ્ધાવિહોણો પુરુષાર્થ, ગમે તેવો પ્રબળ હોત તોય આખરે નિષ્ફળ નીવડત.

નિમિત્તો આકસ્મિક ધસી આવે છે, સ્વચ્છ દમા પોષાયેલું અહંભાન આખરે મોહના અંકુરને ફલાવીને મહાવૃક્ષ કરી ઠેઠ દર્શનમોહની મૂળ જગ્યાએ લાવી મૂકે છે પણ ક્ષપક શ્રેણીએ ચઢેલો અને સાવધાન સાધક, આઠમામા માનને તદ્દન ગાળી નાખે છે. નવમામાં માયાથી પણ મુકત થાય છે અને લાગલુ જ માયાથી પ્રગટ થનાર વેદભાન–એટલે સ્રીને પુરુષ અને પુરુષને સ્રી તરફ થતું ખેંચાણ કે નપુસકને બન્ને તરફ થતું ખેંચાણ–ટળે છે; એટલે દશમામાં કષાયના કારણભૂત. વિકારી હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા પણ ટળે છે અને પછી એવો સાધક સીધો બારમા ગુણસ્થાનકને સ્પર્શે છે. બારમા પછીની સ્થિતિ વિવેચનમાં હવે આવશે અને અગિયારમું ગુણસ્થાન તો માત્ર ઉપશમ શ્રેણીવાળા માટે જ છે.

(આ નોંધ શ્રી લેખિત ભગવતી સૂત્રના અનુવાદમાંથી લીધી છે)

આ ભૂમિકામાં મોહનીય કર્મનો સર્વથા નાશ થવાથી (પૃથક્ત્વ વિચાર રહિત અર્થાત્) એકત્વ વિતર્ક નિર્વિચાર નામનો શુક્લ ધ્યાનનો બીજો પાયો હોય છે.

એથી એ દર્શન એટલે કે ત્રીજો સાક્ષાત્કાર છેક જ અનોખો માલુમ પડે છે, અહીં સમતાની પરાકાષ્ઠા હોઇને :–

"અંતસમય ત્યાં પૂર્ણ-સ્વરૂપ વીતરાગ થઈ"

એ ગુણસ્થાનના નિદિધ્યાસથી આ દશામા રહેલો જીવ; મુક્તિની વરમાળા પામી જ ગયો સમજવો કેવળ બ્રહ્મચિંતનનો પ્રસાદ જન્મી સંસારવેલ વેગળી પડી જાય છે, એટલે કે.— અંતર્મુહૂર્ત સુધીની જ અહીં સ્થિતિ હોવાથી તેટલા જ કાળની છેલ્લી ક્ષણે વીતરાગ ભાવની પરાકાષ્ઠા સધાઇ જાય છે અને આંતરિક કરણોનુ તેજ, બાહ્ય કરણોનુ સમૂળગુ પરિવર્તન કરી

---

* જ્ઞાનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ ગોત્ર અને અંતરાય એમ આઠ કર્મો છે સર્વમા પ્રધાન કર્મ મોહનીય છે બીજો એનો વિસ્તાર છે વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ શ્રી ઉત્ત. અ. ૩૩ મુ

+ માત્ર મનોયોગથી એક દ્રવ્ય, એક અણુ અને એક પર્યાયનુ ચિન્તવન જેમા હોય તે પૃથક્ત્વવિચારરહિત એકત્વ વિતર્ક નિર્વિચાર એટલે કે પેલા પાયામાં જે અન્ય યોગ અને અન્ય પદાર્થનુ સંક્રમણ હતુ તે હવે બંધ પડી જાય છે. એને લીધે પ્રથમ મુખ્ય ચાર ઘાતી કર્મો મોહનીય, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાયનો આત્યંતિક ક્ષય થઈ કેવળજ્ઞાન-પ્રાપ્તિ થાય છે જે બીના આગળ ઉપર કહેવાશે.

નાખે છે એથી મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, શરીર, ઇંદ્રિયાદિ સર્વ સામગ્રસારાંશ કે પ્રકૃતિનાં બધા બળો આધિન થઇ જાય છે. પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિએ શ્રી અરવિંદના શબ્દોમાં કહીએ તો "બધાં કારણો પોતપોતાના મૂળધર્મને ધારણ કરી લે છે, એથી એવા વિજ્ઞાનના સૂર્યલોકમા રહેનાર પુરુષ વિશ્વમા કાર્ય કરી રહેલી વિરાટ શકિત ઓની ઉપર પ્રચંડ અસરો ઉત્પન્ન કરી તેમના કાર્ય દ્વારા સમસ્ત વિશ્વના ક્રમવિકાસ પર અચૂક અસર કરી શકે છે×" અને તત્કાળ :-

"પ્રગટાવવું નિજ કેવળજ્ઞાન નિધાન જો."

આત્મજ્ઞાનના અનહદ ભંડારની કૂંચી હાથ લાધે છે. સમસ્ત વિશ્વનુ મૌલિક વિજ્ઞાન હસ્તામલકવત્ બને છે સર્વાંગ ત્રિકાળદર્શન થાય છે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પ્રભુના નિર્વાણ પહેલા ગૌતમની આ કડીએ બરાબર કસોટી કરી લીધી હતી

ઇદ્રભૂતિ, જ્યારથી ગૌતમ થયા, ત્યારથી એ ભગવાનનું હૃદય બન્યા હતા ભગવાનના પ્રાણવાયુસંચારે એ હૃદય ધબકતું.

એ શત્રુ–મિત્ર પ્રત્યે સમદર્શિતા નિભાવી શકયા માનાપમનના મીઠા–કડવા ઘૂંટડા એકરસતાથી પી શકયા જીવિત

× યૌગિક સિદ્ધિઓ કરતા તદ્દન જુદા પ્રકારના અતિશયોવ્યતિકરો વીતરાગ પુરુષો માટે વર્ણવાયા છે. ત્યા આ આધ્યાત્મિક ભૂમિકા જ સમજવી એનુ મુખ્ય પરિણામ કોઈ સ્થૂળ જીવન પર નહિ, પરંતુ વિશ્વ પ્રકૃતિના જે નિગૂઢ નિયમો આજે માનવીના પ્રકૃતિને સૂક્ષ્મરીતે કાર્ય કરી રહ્યા છે તેના ઉપર આવે. આથી જ ગીતાદષ્ટિએ યુગપ્રધાન પુરુષો અને જૈન દષ્ટિએ તીર્થંકર પુરુષો વિશ્વહૃદયને અજબ પલટો કરી શકે છે.

અને મરણ બન્ને દશાને સરખી રીતે તોળી શકયા. પરંતુ ભગવાનની દેહવેલડીની આત્યંતિક વિરહવેળાએ, એના મેરુશો નિષ્કંપ આત્મા ડોલવા લાગ્યો. "પ્રભુનો આત્મહંસ શરીર પિંજરેથી ઉડી જશે, પછી મારા મોક્ષનું શું? આ સંસાર જરીએ નથી સાલતો પણ ભગવાનના સાક્ષાત્ શરીરનો વિયોગ સાલે છે. એ પાસે હોય એટલે બસ; પછી મોક્ષની કાંઇ પરવા નથી×" પ્રભુ આ મંથનને કળી ગયા અને કિરણો ફેંકયા :–" ઓ ભેલીડા! મહાવીર તારામાં છે અને તું બહાર દેખી રહ્યો છે! બધી સિદ્ધિઓને જિતવી સહેલી છે, પણ પ્રભુના સાકાર સ્વરૂપદર્શનની તલપ બૂઝવવી બહુ દોહ્યલી છે, પરંતુ પ્રિય ગૌતમ! એ તલપનેય ટળી ગયે જ છૂટકો છે, અપ્રમત્ત થા!!! ભગવાન કશુંય આપતા નથી; માત્ર પ્રેરણા દે છે. અંદર ડૂબી જા અને જો કેવળ સ્વરૂપે તને એ દેખાશે....!"

"ગ્રંથકારો કહે છે કે પ્રશસ્ત મોહના+ છેલ્લા આવરણને ભેદીને ગૌતમે મહીં ડોકિયું માર્યું અને કેવળજ્ઞાન થયું."

આ તરફ—વીર નિર્વાણ

અને આ તરફ ગૌતમને કેવળ જ્ઞાન!– દીપમાળાઓ

× મીરાંનું સાહજિક પદ.

+ અપ્રશસ્તમોહ કરતાં પ્રશસ્ત મોહના "બાણુવારણ" ખૂબ શક્તિ માગે છે. ઉપશમ શ્રેણીનો આત્મા અગિયારમે આવીને તળીએ બેસે છે, માટે "ચેતો! એમ જૈનશાસ્ત્રો વારવાર પોકારે છે. વીર પોકારે છે. ગૌતમે શકિત મેળવી હતી એટલે પાર ઉતર્યા.

– જ્ઞાન મૂળે એક હોવા છતાં સાધક દશાની ચડ ઉતર

ઘેર ઘેર પ્રગટી ઊઠી અને દીપોત્સવી પર્વનો મહિમા ભારત વર્ષની આર્યપ્રજાને આંગણે આંગણે ફેલાઇ ગયો !....!....!....

અહો ! એવી કદી નહિ જોયેલી, કે જાણેલી તક ક્યારે આવશે ?

. ઉપસંહાર :

બીજ બળી ગયા પછી વૃક્ષનો સંભવ નથી. તેમ મોહ સમૂળગો છૂટી ગયા પછી ભવવૃક્ષનો સંભવ નથી.

ભૂમિકાઓને લીધે એના પાચ ભેદો કલ્પાયેલા છે (૧) મતિજ્ઞાન (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન અને (૫) કેવળજ્ઞાન 'અ' મતિજ્ઞાનના આભિનિબોધિક, સંજ્ઞા, ચિંતા, સ્મૃતિ અને મતિ એવા ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ પ્રકારાંતરે પાંચ નામો આગમોમાં વર્ણવાયેલાં છે મતિજ્ઞાન એટલે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી અને મનથી થતો વિશેષ બોધ. 'બ' શ્રુતજ્ઞાન એટલે મતિજ્ઞાન પછી થતું જ્ઞાન; કે જેમાં શબ્દ અને અર્થ બન્નેનો સંબંધ દેખાઇ આવે છે. જેમકે 'જલ' શબ્દ સાંભળીને તે પાણીવાચક છે એવું જાણવું, અથવા "પાણી" દેખીને તેમાં "જલ વાકયનો ઉલ્લેખ સહેજે આવી જાય છે. આ રીતે સત્યના સાકાર સ્વરૂપે મહાપુરુષોની અદ્‌ભુત વાણીમાં પણ શ્રુતજ્ઞાન જન્માવવાની તાકાત હોવાથી એ અપેક્ષાએ એને પણ શ્રુત તરીકે ઓળખી શકાય. क અવધિજ્ઞાન એટલે મન ઇંદ્રિયોની સહાયતા વિના જ આત્માની યોગ્યતાને બળે જ થતું વધુમા વધુ લોકપ્રમાણ મૂર્ત દ્રવ્યોનું જ્ઞાન. ड—મનઃપર્યવજ્ઞાન એટલે બીજાના મનનું જ્ઞાન અને છેવટનુ સર્વ દ્રવ્ય, સર્વ ગુણો અને સર્વપર્યવોનું ત્રિકાલાબાધિત અખંડજ્ઞાન; એજ કેવળજ્ઞાન.

"रागोय दोसो विय कम्मबीयं × अ રાગ અને દ્વેષ એ બે કર્મોનાં બીજ છે; અને દ્વેષનો આવિર્ભાવ તો રાગ પછી જ હોઈ શકે. એટલે વીતરાગતા એજ પરમ અમૃત છે.

મૂળે આત્મા સ્વયજ્યોતિસુખધામ છે. પણ જે રીતે પ્રકાશ અને સ્થળ વચ્ચેનુ અંતર વધતું જાય તેમ તેમ ઉદ્યોત ધીરે ધીરે ઘટતો જઇ અંધકાર ભાસે છે, તે રીતે પરમાત્મદશા અને સંસારી જીવદશા વચ્ચેનુ અંતર વધતું જઈ, પ્રભુતાનાં કિરણો બહુ ઓછા દેખાવાથી અંધકાર ભાસે છે. આધ્યાત્મિક ભાષામાં આને "અજ્ઞાન" કહે છે. મોહથી એ જન્મે છે અને મોહ જતાં એ ટળે છે. મોહજન્ય સંસ્કારોને જૈન પરિભાષામાં વળગણા કહે છે એટલે એવી વળગણાથી આત્માની સહજ નૈષ્કર્મ્ય દશાને બદલે કર્મવ્યાસંગ વધે છે એટલે કે પ્રથમ ભાવકર્મ વળગે છે અને ભાવકર્મને લીધે વળી દ્રવ્યકર્મ વળગે છે.

અજ્ઞાન અને મોહના સદંતર અભાવ પછી સમતા—વીતરાગતા—ની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાય છે અને અવ્યાબાધ

ચોથા ગુણસ્થાનક પછીથી જ અવધિજ્ઞાનનો સંભવ છે.

અને સાતમા ગુણસ્થાનક પછીથી જ મનઃપર્યવ જ્ઞાનનો સંભવ છે........

અને તેરમા ગુણસ્થાનકે જ કેવળજ્ઞાનનો સભવ છે. કેવળજ્ઞાન થયા પછી ચારે જ્ઞાનરૂપી જુદી જુદી અપેક્ષાએ જન્મેલી સરણીઓ કેવળજ્ઞાનના સિંધુમા લીન થાય છે.

× अ ઉત૦ અ૦ ૩૨ મું ગાથાંક ૭ મો

કેવળ જ્ઞાન સર્વાંગે ઝળકી ઉઠે છે. તેમજ સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ એવા નિજસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

"નિજપદ જિનપદ એકતા, ભેદ ભાવ નહિ કાંઇ" એ કથન સફળ થાય છે (૧)

ઉપોદ્‌ઘાત :

[૧૫]

દુનિયાનાં પ્રત્યેક દર્શન, મત, પંથ, વાદ કે ધર્મને એક યા બીજા પ્રકારે પુનર્જન્મનો સ્વીકાર કરવો જ પડયો છે, પણ પુનર્જન્મના પ્રતિપાદન માટે જૈન આગમોમાં જે દલીલો મળે છે, તે સાવ નોખી ભાત પાડે છે અણિશુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિની કસોટીએ એ ચડી શકે છે. એનુ કારણ જૈન આગમોમાં સર્વત્ર પ્રતિબિંબિત થયેલો કર્મવાદ છે........

સૃષ્ટિના કર્તા કે પ્રેરકરૂપ ઇશ્વરને નકારવા છતાં–સાદી ભાષામા કહીએ તો ઇશ્વરને સંસાર વ્યવસ્થાની ભાંજગડમા કે સંસાર લીલામા ન પડવા દેવા છતાં–આસ્તિકતા અને પુરુષાર્થ એ બન્ને અંગોને એથી જ એક સરખો ન્યાય અપાવી શકે છે.

કર્મવાદમા એટલે ક્રિયા નહિ, પણ કર્મ એટલે ચૈતન્યના પ્રકાશરૂપ ભાવમન સાથે જોડાયેલું પૌદ્‌ગલિક બંધારણ–જડગોલક શરીર–મનાય છે. એ સૂક્ષ્મ શરીર, અનંત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓનુ

---

(૧) રાજપંથ પૃ૦ ૧૧૬

બનેલું હોય છે× અને તેથી એને કાર્મણ શરીર; તેમ જ એના જ બીજા પ્રકારને તેજસશરીર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે આ સૂક્ષ્મ શરીર દ્વારા જ સ્થૂળ શરીર સર્જાય છે.

કર્મ જાતે તો જડ છે, પણ ભાવમનના જોડાણને લીધે જીવમાં રાગદ્વેષવશાત્ કર્મ પુદ્ગલો પોતે જ (જીવમાં) આશ્રય પામે છે અને જેમ ઝેરમાં મારણશકિતનો ગુણ હોવાથી–ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પણ પ્રતિકારક બળ ન મળે તો–એ પોતાનો ભાવ સ્વયં ભજવે છે, તેમ કર્મ પણ પોતાની સાંસારિક અસર આત્માપર ઉપજાવે છે અને એ રીતે એ સૂક્ષ્મકર્મો સાંસારિક જીવની ક્રિયાદ્વારા પલટો પામતાં+ અંતકાળે જે સરવાળા રૂપે રહે છે, તે જ જાતની યોનિમાં–પોતે સજાતીય વાયુમંડળમાં એટલે કે વિવિધ ઉચ્ચનીચ યોનિમાં–ખેંચાય છે અને સાથે આસકત જીવને પણ ખેંચી જાય છે. આ રીતે જન્મ જન્માંતરની ઘટમાળ ચાલે છે....

× વર્ણ, ગંધ રસ, સ્પર્શાદિ એના ધર્મો હોવાથી જ એ એને ગમે છે અને એમાં એનું ખેચાણ થાય છે,

+ ક્ષણે ક્ષણે પલટાઇને કર્મ કેવી પ્રકૃતિ ધારણ કરે છે? એના કેવા પ્રકાર ભેદો પડે છે? કેટલો વખત એ ટકે છે? એનો કેટલો ક્ષેત્ર વિસ્તાર હોય છે? અને જીવપર કેવા ભાવો અસર કરે છે? એ વર્ણન, આ સ્થળે આપી શકાય તેમ નથી કારણ કે તે વિષય એટલો સૂક્ષ્મ છે કે એને સુવાચ્ય બનાવવા જતાં ગ્રંથગૌરવ થઇ પડે. વિશિષ્ટજિજ્ઞાસુએ એ કર્મ ઉપરના (આચાર્યકૃત) સ્વતંત્ર ગ્રંથો જ જોવા જોઇએ.

અહીં એ પ્રશ્ન થાય કે જો કર્મ મૂળે જડ સ્વરૂપ છે અને આત્મા મૂળે ચેતન સ્વરૂપે છે તો એ બન્નેનો સંબંધ કેમ ઘટે? એનો ઉત્તર તો અગાઉ અપાઇ ગયો છે. "જીવની પોતાની જ કામનાથી એ સબંધ બંધાય છે અને કામનાથી જ ટકે છે." તો હવે કામના જતાં એ સંબંધ છૂટવો પણ જોઇએ! એટલે પદ્યકાર આગળ વધતાં કહે છે કેઃ—

ચાર કર્મઘનઘાતી તે વ્યવચ્છેદ જ્યાં,
ભવના બીજતણો આત્યંતિક નાશ જો;
સર્વભાવજ્ઞાતા દ્રષ્ટા સહ શુદ્ધતા,
કૃત્યકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો (૧૫) અપૂર્વ

અર્થ.—(પ્રભુતાના ગાઢ આલિંગનથી વંચિત રાખનાર) ચાર ઘનઘાતી કર્મના જ્યા છૂટાછેડા થાય છે. તેમજ સસારના બીજનો જ્યાં કાયમી વિનાશ થાય છે એમ છતાં સર્વભાવોનું જ્ઞાન અને દર્શન, શુદ્ધિ સાથે જ્યાં અખંડ વર્તે છે એવી અનંતવીર્ય તથા અનત તેજથી દીપતી,

પર્યાપ્ત પ્રભુતા હું ક્યારે પામીશ......?

વિવેચન. કર્મના આઠ ભેદો વિષે સક્ષેપે કહી ગયા છીએ× અહીં એ આઠ પૈકીનાં માત્ર ચાર એકી સાથે છૂટી જાય છે. કારણ કે મોહ છૂટતા મોહનીય છૂટે છે. અને વીતરાગતાની

× અહીં આનદઘનબહુતેરી પર લખાયેલા વિવેચનમાથી કર્મ સંબંધીનુ લખાણ પ્રસંગ પૂરતું નીચે પ્રમાણે લીધું છે. તેથી કંઇક અંશે જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થશે. સંસાર તરફ લઈ જતી જે કર્માવલી હોય છે, એ જૈન દષ્ટિએ કર્મપ્રકૃતિ કહેવાય છે.

પરાકાષ્ઠા સધાય છે એટલે આપોઆપ આત્માપરમાત્મા વચ્ચેનો અંતરાય દૂર થાય છે અને એટલું થયા પછી બિડાયેલો પરમ-પ્રકાશનિધિ ખૂલી જાય છે. સારાંશ કે મોહનીય, અંતરાય, જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય એ ચારે કર્મો વિખરાય છે. આ ચાર કર્મોને ઘનઘાતી એટલા માટે કહેવાય છે કે આત્માના સહજાનંદ ઘનસ્વરૂપના વિઘાતક એ જ છે .....

એ જેવા પ્રકારે, જેવા પ્રદેશે, જેવા રસે, જેવા ક્ષેત્રે, જેવી સ્થિતિએ બંધાયા હોય છે, તેવા જ પ્રકારે, તેવા પ્રદેશે. તેવા રસે, તેવા ક્ષેત્રે અને તેવી સ્થિતિએ જ છૂટે છે બીજો એનાથી છૂટવાનો એકે ઉપાય નથી એવો કર્મકાનૂન એ સૃષ્ટિ-સનાતન અચળ કાનૂન છે (પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ યોગથી તથા સ્થિતિબંધ અને રસબંધ કષાયથી થાય છે—શ્રીમદ્)

કર્મ આવરણ રૂપે એક હોવા છતાં એના વિભિન્ન શકિતઓરૂપે મૂળ આઠ અને એના ઉત્તર ૧૭૬ ભેદો.

પ્રકરણકારો આ રીતે બતાવે છે :—

કર્મનુ નામ		પ્રકૃતિ
જ્ઞાનાવરણીય	ની	૫
દર્શનાવરણીય	,,	૯
વેદનીય	,,	૧૬
મોહનીય	,,	૨૮
આયુષ્ય	,,	૪
નામ	,,	૯૩
ગોત્ર	,,	૧૬
અંતરાય	,,	૫

વિશેષ સમજ માટે આગળનુ ટિપ્પણુ જુઓ.

આ બીના સમજાવવા માટે જૈનાચાર્યો પોતાના ગ્રંથોમાં ખૂદ ભગવાન મહાવીરની સાધનાશ્રેણીમા એવા પ્રસગો મૂકે છે :-

"દા ત મહાવીરના પૂર્વજન્મોમાં એક પ્રસગે એમણે પોતાના હાથ તળેના નોકર ઉપર ક્રોધ કરીને કાનમા સીસાનો રસ રેડાવ્યો હતો એના પરિણામે એમના કાનમાં ખીલા ઠોકાયા, અને છતાં એ ખીલા મારનાર પરત્વે જ્યારે નવું વૈર ન બધાયુ ત્યારે જ એ વૈર ખરી પડ્યુ"

અહીં એક શકા થાય છે કે. જો એમ જ એક એક વ્યકિતનુ ચડેલુ કર્મરૂપી દેવું એ જ રીતે ફરી ભોગવ્યા સિવાય છૂટકારો ન થતો હોય તો જેટલા ભવમા, જેટલી વ્યકિતઓ જોડેના જેટલા સબધોમા, જે કર્મ બધાયેલુ હોય, તેનું દેવુ ભરવા માટે તો બીજા તેટલા ભવ તેટલી વ્યકિતઓ અને તેટલા સબધો અનિવાર્ય ગણાય અને તો તો ભવનો પાર જ કેમ આવે ? (કારણ કે જીવે આ પૂર્વે અનતભવો કર્યા છે) એ શકાનું સમાધાન કરતાં જૈન આગમો કહે છે કે વ્યકિત, સબધ કે જન્મોની સંખ્યાનુ બધન ગૌણ છે.... .

" कडाण कम्माण न मोक्ख अत्थि "

નો મુખ્ય આશય તો એ એ કર્મના બીજ સાથે છે. જો એ બીજ મૂળથી બાળવા જેટલી શકિત કેન્દ્રિત થઇ ગઇ હોય તો એક ભવમાં પણ એ બળી શકે 'કોટિ વર્ષનું સ્વપ્ન પણ જાગૃત થતા સમાય તેમ વિભાવ અનાદિનો, જ્ઞાન થતા દૂર થાય

: કર્મસબંધી વિગત :

મૂળનાં નામો અનુક્રમે (૧) જ્ઞાનાવરણીય-આત્માના 'જ્ઞાન-

આ૦ ૧૧૪ શ્રીમદ્દ એક ભવમાં પ્રસંગો ભલે થોડા બને પણ એવા મજબૂત બને કે સાંગોપાંગ કસોટી કરી નાખે !

સ્વરૂપ સત્ પર સીધું આચ્છાદન કરનાર શકિત. (૨) દર્શનાવરણીય :– આત્માના અનુભવ સ્વરૂપ–ચિત્ત ચૈતન્ય પર સીધું આચ્છાદન કરનાર શકિત. (૩) વેદનીયઃ–આત્માના સહજાનંદ સ્વરૂપ પર આચ્છાદન કરનાર શકિત. આ આવરણમાં મનોમય કોષ જ મુખ્ય કામ કરતો હોય છે અને તેથી જ આત્માને, પોતે નિત્ય આનંદમય હોવા છતાં સુખ અને દુઃખની લાગણી જન્મે છે —

[વેદનીય વિષે શ્રીમદ્‌નો એવો અભિપ્રાય છે કે બીજાં ઉદયમાં આવેલાં કર્મોનું, આત્મા ગમે તેમ સમાધાન કરી શકે પણ વેદનીય કર્મમા તેમ થઇ શકે નહિ ને તે આત્મ પ્રદેશે વેદવું જ જોઇએ. તે વેદતા મુશ્કેલીનો અનુભવ થાય છે ત્યાં જો ભેદજ્ઞાન સંપૂર્ણ ન થયું હોય તો આત્મા દેહાકારે પરિણમે અને શાંતિનો ભંગ થાય]

(૪) મોહનીયઃ–આત્માના એ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને આવરી લેવાની અને સંસારાભિમુખ–પ્રકૃતિવશ–બનાવવાની મૂળ કરામત જે શકિતના હાથમાં છે, તેનું નામ જ મોહનીય એથી [મુખ્યત્વે આના ઉપર જ ચૈતન્યવિકાસ કે ચૈતન્યપાતનો મૂળ આધાર છે, (૫) આયુષ્ય,–જન્મ અને મરણને ઉત્પન્ન કરી ભ્રમણ કરાવવાની કળા ભલે મોહનીયના હાથમાં હોય ! પણ એને અમલમાં મૂકવી અને અકામ કે સકામ મૃત્યુ કરાવવામા, પૂર્ણ કાળ કે અલ્પ કાળ લગી દેહમાં જીવનને ધારણ કરવું. એ શકિત, આ આવરણના હાથમા છે. જે સાધકો ઉત્તમ કોટિવાળા હોય છે, એનું

સુવર્ણની જેમ જ માત્ર નહિ, કમળની જેમ પણ. માટે જ પદ્યકાર કહે છે કે-અહીં સુધી ક્રમે ક્રમે બેવડી શુદ્ધિથી આવી પહોંચેલા પુરુષને માટે જ :—

જીવન તો એ પૂર્ણ જ ટકાવી રાખે છે, પણ બીજા તો ઘણાયના હાથમા શકિત આપીને પણ જો એને ભાન થાય કે અપાત્રને હાથ ગઇ તો એ પાછી ખેચી લે છે. કેટલાકને તો માતાના ગર્ભમા મૂકીનેય પડાવી લેં છે, તો વળી કેટલાકને જન્મતાં જ ધરણીમાના ખોળામા પોઢાડી દે છે કેટલાકને બાળવયમા, કેટલાકને યુવાનીમા ને કેટલાકને વૃદ્ધ વય પછી જ પોતાના હાથમાં એ પકડે છે આને લોકો કાળ તરીકે ઓળખે છે અને કાળ કેટલાકને વાઘ જેવો ભયંકર લાગે છે, તો સશકતને તો એ હાથમા ખેલવાનુ રમકડુ બની રહે છે. કૈકને એ હસાવે છે ને કૈંકને રડાવે છે. પણ સશકતોને એણે કદી રડાવ્યા નથી, એટલું ચોક્કસ. આ જ આવરણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછી એ સિદ્ધ સાધકને જગતમાં ટકાવી, જગતને પાવન કરનારા કલ્યાણ સૂત્રો વરસાવવાની કૃપાનુ નિમિત્ત બને છે, એ પણ યાદ રાખવા જેવું છે. (૬) નામ-દેહને અંગે જે વ્યકિતભિન્નતાને જાળવી રાખે છે, તે શકિત આ પણ ભલે નામ માત્રનુ હોય તોય આવરણ તો છે જ. જ્યા સુધી કેવળ જ્ઞાન-સંપૂર્ણ જ્ઞાન-ન થાય ત્યાં સુધી તો અભિમાનને ટકાવવામાં આ આવરણનો પણ ફાળો કંઇ ઓછો હોતો નથી, પણ જ્યારે સંપૂર્ણ જ્ઞાન થઈ ઉપરની ભૂમિકામાં આત્મા સ્થિત થાય છે ત્યારે એ આવરણ પોતાનુ સ્થાન બદલી નાખી લોકોપકારકતામા પોતાનું અદ્ભૂત મૂલ્ય નોધાવે છે તીર્થંકરની સ્વરૂપસ્થિતિ ટકાવી સંઘ રચના કરી સાધકને અનુભવની

"ભવના બીજતણો આત્યંતિક નાશ જો;"
એ શકય છે

પોથીઓની જે મહામૂલી ગુપ્ત જ્ઞાનની ભેટ મળે છે, તે આ શકિતને આભારી જ છે, એમ કહ્યા સિવાય કેમ રહી શકાય? (૭) ગોત્ર-પ્રાણી માત્રમા "બીજા કરતાં હું ઉચ્ચ છુ" એવી જાતની જે લાગણી છૂપી છૂપી રહી સૃષ્ટિમા અભિન્નતાના સંવાદનમાં ઝીલતા ચેતનને વિસવાદિતામાં દ્વૈતમાં-ભિન્નતા તરફ ઘસડી જાય છે પછી એ વ્યવસ્થા નીતિ. ધર્મ દયા, દાન, પ્રણય, ઉપકાર એવાં એવા આકર્ષક નામો તળે હો ! કે અનીતિ, અવ્યવસ્થા, સાંપ્રદાયિકતા, મોહ સ્વાર્થ,-મૂઢતા-ના નામો તળે હો ! પણ એ આવરણને ગોત્રકર્મ કહેવાય છે જ્યારે મોહરૂપી સ્વયંભૂરમણ જેવો મહાસમુદ્ર તરીને સાધક પાર ઉતરે છે, ત્યારે પાછું આજ આવરણ ઊલટુ સહાયક બની જાય છે. આ પરથી એ નવીન સમજવાનુ સાધકને મળે છે કે, જે બંધનો હોય છે તે બંધનો માત્ર સાપેક્ષ છે. અપેક્ષા ઉડી ગયા પછી બંધનો ઊલટાં મુકિતનાં કરણો એટલે કે સાધનો બને છે. જૈનદૃષ્ટિએ કેવળજ્ઞાન પછી મુકિત કે સિદ્ધિના શિખરે આત્માને એ પેલાં ચાર બળી સીંદરીવત્ થયેલાં કર્મો જ નથી પહોચાડતાં તો બીજું કોણ પહોંચાડે છે? આત્માને જે ઉર્ધ્વગતિનો વેગ મળે છે તે એના પૂર્વશરીરગત પ્રવાહમાથી જ મળે છે (૮) અંતરાય-ઇચ્છાશકિત, કરણપ્રાપ્તિ એનો ઉપયોગ અને પુરુષાર્થ-શકિત પર જેનું. સીધું આવરણ છે; તે શકિતને અતરાય કહે છે. કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે આ આવરણ પણ મોહનીયનુ બ્ય આવરણ સંપૂર્ણ ક્ષીણ થતાંની સાથે જ, ક્ષીણતા પામે છે,

સારાંશ કે આવી રીતે સંસારના બીજનો મૂળથી જ કાયમ માટે-(સમુળગો) વિનાશ થવો જોઇએ.

જ્વલંત પ્રતાપ, અપ્રતિમપ્રતિભા, વિશ્વને આંજી નાખે એવું દિવ્યતેજ અને ક્ષુદ્ર જગતની દૃષ્ટિએ દેખાતી અણિમાલઘિમા જેવી મહાસિદ્ધિઓ તથા ચમત્કારો આ કોટિએ ગયેલા સાધકનુ ચરણ ચુંબતા હોય છે. પણ એને પોતાને એની લેશ પણ પરવાયે હોતી નથી અને પોતા પાસે એ છે એવીય એને અસર હોતી નથી કારણ કે એ ભૂમિકામાં એને થતો દિવ્યઆનદ એને સ્વ સ્વરૂપમાજ મસ્ત બનાવી ડોલાવે છે, જાણે ત્રણે ભુવનનું સામ્રાજ્ય એને ચરણે ઢળ્યુ હોય અને આખી સૃષ્ટિની લીલા જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેની સમસ્ત ચાવી એને પોતાને જ હાથ લાધી ગઇ હોય, એવી સ્થિતિનુ વેદન થવા માંડે છે. વેદાંત-દૃષ્ટિએ આ આનંદમય કોષની એટલે સપૂર્ણ ભૂમિકા છે. પણ જૈન દૃષ્ટિએ હજુ એ અપૂર્ણ છે

કારણ કે અવતારવાદવાળા સગુણબ્રહ્મ કે અદ્વૈતસ્વરૂપ નિર્ગુણ-બ્રહ્મ, એ બન્ને સ્થિતિને વટાવી અખિલ વિશ્વના સર્વ પદાર્થોમાં પોતાનુ જ્ઞાન કાળાદિના આવરણ સિવાય ત્રિકાલાબાધિત વ્યાપક રહે! એ ઉચ્ચ અને અડોલ ભૂમિકાએ જ-આત્માને ઉર્ધ્વ પહોચાડયા પછી જ એ (જૈનદૃષ્ટિ) પોતાની સાધનાની સિદ્ધિ કરી વિરમે છે, ત્યા સુધી વિરમતી નથી........ ..

(૧) ૧. મતિજ્ઞાનાવરણીય. ૨. શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય ૩. અવ-ધિજ્ઞાનાવરણીય ૪. મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણીય અને ૫ કેવળજ્ઞાના-વરણીય—એમ જ્ઞાનાવરણીયના પાંચ પેટા ભેદો છે.

(૨) ૧. નિદ્રા ૨. નિદ્રા નિદ્રા ૩. પ્રચલા (ઊઠતાંબેસતાં

જગતમાંહેની સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ કોઇપણ ઘટના હેતુ વગરની

ઊંઘવાની આદત) ૪. પ્રચલા પ્રચલા (ચાલતાંચાલતાં નિદ્રા લે અને ભાન હોય તેમ ગાઉના ગાઉ ચાલી નાખે) અને ૫. થિણદ્ધિ નિદ્રા (જે નિદ્રામાં પુષ્કળ બળ પ્રગટે છે અને પહેલાં જાગૃત અવસ્થામાં ચિંતવીરાખેલું કે બીજું કંઇ પણ અસાધારણ કામ કરવા છતાં કશુંજ ભાન નથી રહેતું અને વર્ષો સુધી સૂઇ રહેવાના દાખલા બને છે તે જાતની નિદ્રા) આવી નિદ્રાનો શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ દાખલો કુંભકર્ણનો છે. અને ઇતિહાસિદ્ધ હમણાં જ પ્રત્યક્ષ દાખલો અમેરિકન યુવતિ "મેગ્વીર પ્રોટેસિયા" નો છે જે વિષે અગાઉ વિવેચનમાં કહેવાઇ ગયું છે. ૬. ચક્ષુદર્શનાવરણીય. ૭. અચક્ષુદર્શનાવરણીય. ૮ અવધિદર્શનાવરણીય અને ૯ કેવળદર્શનાવરણીય એમ દર્શનાવરણીયના નવ પેટા ભેદો છે.

(૩) વેદનીયના બે પ્રકાર છે ૧ સાતાવેદનીય (જે ભોગવતાં સુખ જન્મે) ૨ અસાતાવેદનીય (જે ભોગવતાં દુ:ખ જન્મે) એ બન્નેના વિશેષે કરીને સોળ ભેદો ગણાય છે.

(૪) મોહનીયના પેટા ભેદો અગાઉ કહેવાઇ ગયા છે ૨૮ અઠાવાસ.

(૫) નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવનું આયુષ્ય એમ આયુકર્મના ચાર પેટા ભેદો છે.

(૬) શુભનામ અને અશુભનામ એવા નામ કર્મના બે ઉપરાંત ઉપપેટા ભેદો ૯૩ ત્રાણું થઇ શકે છે.

(૭) ઉચ્ચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્ર એમ ગોત્ર કર્મના ટા ભેદ બે છે, પણ આઠ પ્રકારનો મદ કરવાથી નીચ ગોત્ર

કે અકસ્માત નથી+ એની પાછળ કાર્યકારણની પરંપરા જોડાયેલી છે આ દૃષ્ટિ યથાર્થ સમજાય ત્યારે (જેમ યથાર્થ જ્ઞાનને અભાવે કર્મને જન્માવે છે ને વધારે છે તેમ) કર્મને કર્મથી દબાવીને ટાળી પણ શકે જ. ગીતા દૃષ્ટિએ આનું જ નામ નિયત કર્મ છે= એવી ક્રિયામાં આસક્તિ ન હોઇ શકે ! આસક્તિ ન હોય ત્યાં કર્મ કરવા છતા બંધન ન થાય× આ જ નૈષ્કર્મ્યદશા પામવાનો એક અને અજોડ માર્ગ છે– એજ ક્રમે સંસારનું બીજ બળે બીજો એકે ક્રમ નથી, એ આપણે અત્યાર સુધીની વિવેચનામાં વિસ્તારથી જોઇ ગયા. હવે આગળ જોઇએ ..

"સર્વભાવ જ્ઞાતા દૃષ્ટા સહ શુદ્ધતા."

કેવળજ્ઞાન થયા પછી સર્વ પર્યાયસહિત સર્વ દ્રવ્યોનું

અને એવા આઠ પ્રકારના ગુણો મળવા છતાં મદ ન થવાથી ઉચ્ચ ગોત્ર મળે છે માટે તે બન્નેના ઉપપેટા ભેદો આઠઆઠ મળી સોળ થાય છે.

(૮) અંતરાયના સંક્ષેપે પાંચ પેટા ભેદ છે. (૧) દાનાંતરાય (૨) લાભાંતરાય (૩) ભોગાંતરાય (૪) ઉપભોગાંતરાય અને (૫) વીર્યાંતરાય... ...

\+ नासतो विद्यते भावो, नाऽभावो विद्यते सतः
ગીતા અ૦ ૨–૧૬.

= "नियतं सङ्गरहितम्" (ગીતા અ૦ ૧૮–૨૩)

× "जे आसवा तेपरिसवा" (શ્રી આચારાંગ)

– "तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा." ઇશાવાસ્યોપનિષદ્–૧–

અખંડ રીતે જ્ઞાન આ ભૂમિકાથી જ શરૂ થાય છે અને તે કાયમ ટકે છે.+ પદ્યકાર 'સર્વ ભાવ' શબ્દ લે છે, એમાં રહસ્ય છે. જેમ વૈજ્ઞાનિક માત્ર "ગુરુત્વાકર્ષણ" ના એક જ સિદ્ધાંતની શોધમાં સમસ્ત વિશ્વ સંકળાયેલું જુએ છે, તેમ એવો પુરુષ આત્મશોધની પૂર્ણતામાં સમસ્ત વિશ્વને પ્રતિબિંબિત થયેલું નિહાળે છે. આ જ દૃષ્ટિએ શ્રી આચારાંગ બોલે છે **"जोएगं जाणाइ से सव्वं जाणाइ"** ૩-૪-૨

અર્થાત્—જેણે આત્મા જાણ્યો તેણે બધું ય જાણ્યું જે નિયમ એકને લાગુ પડે છે, તે જ બધાને લાગુ પડે જ છે×

+ આપણે અગાઉ મતિજ્ઞાન, શ્રુતિજ્ઞાનનુ લક્ષણ જોઈ ગયા, ત્યાં પર્યાયોનો સંપૂર્ણ બોધ શકય નથી કારણ કે એ જ્ઞાનમાં ઇંદ્રિયો અને મનની સહાયતા મુખ્યત્વે હોય છે અને ઇંદ્રિયો અને મનનો સ્વભાવ ખંડાત્મક હોઈ, અખંડ સ્વરૂપે એ દ્રવ્યોનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે નહિં. અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાય જ્ઞાન ક્રમશઃ ઊંચા હોવા છતાંય મર્યાદિત જ છે આની વિસ્તૃત સમાલોચના——

—જુઓ શ્રી આચારાંગ પૃ. ૧૦૧ થી ૧૦૪

× (સ્થૂળ) વિજ્ઞાન (પણ) પોતાની સર્વ શાખાઓમા જે એક મોટી વાત બતાવે છે, તે નિયમની સર્વ વ્યાપકતા છે. ખગોળ શાસ્ત્રી ગમે ત્યાં તે શોધી શકે છે, પછી તે સફરજનના પડવામાં હોય કે ગ્રહોની સૂર્યપ્રદક્ષિણામા હોય ! એ તો એક જ નિયમનું એમાં કાર્યાનુસરણ જુએ છે.

(હેન્રી જ્યોર્જ)

જે નિયમ આત્માને લાગુ પડે તે નિયમ વિશ્વને જરૂર લાગુ પડે પણ વિશ્વને લાગુ પડે તે નિયમ આત્માને લાગુ પડે અને ન પણ પડે એની વ્યાપ્તિ સમજવી

આ દૃષ્ટિએ જોતાં સ્થૂળ વૈજ્ઞાનિક નિયમની શોધ; આત્મ-વિજ્ઞાનમાં અતર્ગત થાય, પણ આત્મવિજ્ઞાનની શોધ સ્થૂળ વૈજ્ઞાનિક નિયમોની શોધમા અંતર્ગત ન થાય! એના કારણમા 'સહ શુદ્ધતા' પદ અહીં મૂકાયુ છે સ્થૂળ વૈજ્ઞાનિક નિયમની શોધ, તો આત્માની નિર્મળતાવિહોણો સાધક પણ કરી શકે, પરતુ આત્મવિજ્ઞાન તો શુદ્ધ થયા વિના સાંપડે જ નહિ "આંતરિક વિશુદ્ધિ" એ એની પહેલી શરત છે અને એ છેવટ પર્યંત રહે છે આત્મ-વિજ્ઞાનનો બીજો મુદ્દો એ છે કે ત્યા "જાણવું અને અનુભવવું" એ બે જુદા જુદા નથી, એકરૂપ છે એટલે જ એવો ત્રિકાળદર્શી પરમપુરુષ વિશ્વહૃદયનાં જ્ઞાન અને દર્શન–યુગપત્–એકીસાથે–પામે છે વસ્તુતઃ કાળના વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય એવા ભેદો નથી, કારણ કે એ ભેદો તો સાપેક્ષ છે એમનુ ક્ષેત્ર પરિમિત છે અને આ દશા તો નિરપેક્ષ છે અને એનુ ક્ષેત્ર પણ અપરિમિત છે એટલે ત્યાં કાળ દ્રવ્ય અખંડ છે– ખડિત નથી, સળંગ છે,×

અહી એ શંકા ન થવી ઘટે કે જો એમ જ હોય તો દ્રવ્ય માત્ર સત્ છે અને 'ઉત્પતિ, સ્થિતિ અને લય" એ એનુ

÷ જુઓ ભગવતી શતક બીજાનો ઉદ્દેશક નવમો અને એનાં ટિપ્પણો.

× दिक्कालानवच्छिन्नं ब्रह्म આત્મજ્ઞાનમા ક્ષેત્ર અને કાળના ખડ નથી.

લક્ષણ છે તે કેમ ઘટી શકે ?+ કારણ કે (દા. ત.) ભાવને જાણ્યો અને જોયો, એ વાકયમાં 'જાણ્યો' એ પ્રયોગ જે સમયને લાગુ પડયો ત્યાં ઉત્પાદ થયો અને "જોયો" એ પ્રયોગ જે સમયને લાગુ પડયો ત્યાં વ્યય થયો પણ એ બન્ને વચ્ચે જે જ્ઞાનમય ઉપયોગ રહ્યો તે તો સ્થિર જ છે. આ રીતે પૂર્વ જ્ઞાત પર્યાયના ભાસનનો વ્યય, અભિનવ જ્ઞેય પર્યાયના ભાસનનો ઉત્પાદ તથા જ્ઞાનપણાનું ધ્રુવત્વ એ ત્રણે ઘટી ગયા પણ એટલું યાદ રાખવું જોઇએ કે અહી "જાણવું" અને "જોવું" એ બન્ને સમયવ્યવહારની દૃષ્ટિએ જુદાં જુદાં લેવાં પડે છે, છતાં વસ્તુતઃ ભિન્ન ભિન્ન નથી. એક જ વસ્તુની બે બાજુઓ છે અને ત્રિકાળજ્ઞાની એ બન્નેને એકી સાથે જાણે દેખે છે. અહીં જાણવા દેખવાની ક્રિયા ઇંદ્રિયજન્ય નથી એટલે સમય ક્ષેત્રનો વ્યવહાર પણ બાધિત નથી. સારાંશ કે એ જાણવા દેખવાનો અર્થ અહી ભાવને ઓળખે છે, ભોગવે છે, એવો બતાવવા માટે જ પદ્યકાર કહે છે કે :—

"...કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો..."

અહી કૃતકૃત્યતા, પ્રભુતા, અનત વીર્ય અને અનંત પ્રકાશ હોય છે. અર્થાત્ હવે કશુ કરવાપણું રહેતું નથી. કારણ કે પ્રભુ—એટલે કે સંપૂર્ણ પરમાત્મસ્વરૂપ—સાથેની એકતા અનુભવાય છે. ×

+ उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकं यत् तत् सत् શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર.

× સાલોકય, સામીપ્ય, સાદૃશ્ય અને સાયુજય એમ ચાર

વીર્ય-અને પ્રકાશ બન્ને અનંતતા ધરે છે: શ્રી અરવિંદના સંક્ષિપ્ત શબ્દોમાં કહીએ તો :—

"અહીં પૂર્ણતાનાં મૂળ છએ તત્ત્વો પ્રગટ થાય છે :— પૂર્ણસમતા, પૂર્ણશકિત, પૂર્ણવિજ્ઞાન, પૂણકાર્ય, પૂર્ણભકિત અ પૂર્ણાનંદ......."

અહો પરમાત્મન્ !

એવી અપૂર્વ દશા કયારે આવશે....?

: ઉપસંહાર :

ભાવ કર્મનો કર્ત્તા જીવ છે. જે જેનો કર્ત્તા હોય તે તેનો ભોકતા હોય જ દ્રવ્યકર્મનુ કર્ત્તા ભાવ કર્મ છે દ્રવ્ય કર્મથી સંસારરતિ જાગે છે. સંસાર–રતિ અને આત્મજ્ઞાન બન્ને પરસ્પર વિરોધી છે. આત્મજ્ઞાન; ભાવને જ સ્પર્શે છે જો કે ભાવ વિના દ્રવ્યની હસ્તી નથી. પણ ભાવસંવેદનની સૃષ્ટિમા જે રસ હોય છે, તે રસમા કદી વિરસતા સંભવતી નથી જે ખૂબસુરતી હોય છે તે ખૂબસૂરતીમાં કદી બદસૂરતી સ્થાન લેતી નથી જે પ્રકાશ હોય છે, તેમાં કદી તિમિર પેસી શકતું નથી જે વીર્ય હોય છે

પ્રકારની મુકિત; દાર્શનિક પરિભાષામા વર્ણવાયેલી છે તેમાંની અહી સર્વોત્તમ મુકિત બતાવે છે :–

કર્ત્તા ભોક્તા કર્મનો, વિભાવ વર્ત્તે જયાંય,
વૃત્તિ વહી નિજભાવમાં, થયો અકર્ત્તા ત્યાંય.
(આત્મસિદ્ધિ ૧૨૧ શ્રીમદ્)

તેમાં કદી વિકાર સ્પર્શી શકતો નથી. આ રીતે દ્રવ્ય કર્મ વિનાનું ભાવ ટકતું નથી, એટલે ભાવ કર્મ ટળી આખરે આત્મા, ભવ-કર્તાને બદલે ભાવજ્ઞાયક બને છે

સંસારરતિની સૃષ્ટિમાં એથી સાવ ઉલટું છે, માટે જ એ સંસારતિનુ બીજ બાળી કૃત્યકૃત્ય થવું રહ્યું . . .!

: ઉપોદ્ઘાત :

પદ્યરચયિતાની કલ્પના ઠેઠ તેરમા ગુણસ્થાને ઉડીને આવી પડી છે. ગતકડી અને આ કડી બન્નેમા એ ભૂમિકાનો જ ધ્વનિ છે. કાળની દૃષ્ટિએ જોતાં ચૌદે ગુણ સ્થાનોમાં ૧–૪–૫–૬ અને ૧૩ એ પાંચ જ અતિ મહત્વનાં છે. કારણ કે તેટલાં જ દીર્ઘ-સ્થિતિવાળાં છે, બાકીના પૈકી કોઇ પણ અંતર્મુહૂર્તકાળથી× અધિક મુદ્દતવાળા નથી પરંતુ એ પાંચમાં પણ ખરેખરું મૂલ્યવાન તો તેરમું છે. એ વિષે આપણે પંદરમી ટૂંકમાં જોયુ અને સોળમી ટૂકમાં વિશેષ જોઇશું.

વેદનીયાદિ ચારકર્મ વર્ત્તે જહાં,
બળી સીંદરીવત આકૃતિ માત્ર જો;
તે દેહાયુષ આધિન જેની સ્થિતિ છે,
આયુષ પૂર્ણે મટીએ દૈહિક પાત્ર જો, (૧૬) અપૂર્વ.

અર્થ :—જે ભૂમિકામાં બાકીનાં–વેદનીય વગેરે–વેદનીય નામ–ગોત્ર અને આયુષ્ય–ચાર કર્મો પણ બળેલી સીંદરીની માફક (રાખ થઇ ગયેલ હોવા છતાં) માત્ર આકાર રૂપે રહે છે અને

* બેઘડીની અંદરનો (એટલે કે બેઘડી–૪૮ મિનિટથી ઓછો) સમય

તે જ ભવશરીરનુ જેટલુ આયુષ્ય હોય એટલું જ પૂરું કરવા માટે જ કાયા ટકી રહી હોવાથી આયુષ્ય પૂર્ણ થાય કે તુરત જ શરીર મેળવવાની લાયકાત મટી જાય છે. અર્થાત્ અપુનર્જન્મ દશા સ્વયંસિદ્ધ થાય છે....

હે નાથ..!

એવી ઉત્કટભૂમિકાએ હું કયારે પહોંચીશ ?

વિવેચન – મોહનીય, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય એ ચાર આત્મસ્વરૂપઘાતક કર્મોના બંધ છૂટી ગયા પછી વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર એ ચાર કર્મો બાકી રહે છે

અહીં એ પ્રશ્ન જરૂર થાય કે મૂળે કર્મ તો એકરૂપ છે, છતાં જુદા જુદા કાર્ય પ્રદેશની દૃષ્ટિએ એના આઠ મુખ્ય અને બીજા એકસો–છોંતેર સુધીના ગૌણભેદો યોજાય એ વાત તો સમજી શકાય તેમ છે, પણ બધાનુ સરમુખત્યાર મોહનીય કર્મ ખસ્યા પછી જેમ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય ખસી ગયા તેમ વેદનીયાદિ ચાર કેમ ન ખસ્યા ? એનો ઉત્તર એ છે કે જેમ હાથ પર ચકડાવીને જોરથી બાંધેલુ રાઢવું છોડયા પછી પણ લોહી ન ભરાય ત્યાં સુધી એના આંકા તો જરૂર રહેવાના, તેમ મોહનીયનુ મૂળબંધન ગયા પછી પણ એના આંકા રહે તે સ્વાભાવિક છે પણ જેમ રાઢવુ છૂટયા પછી પીડા થતી નથી; તેમ મોહનીયનું બંધન છૂટયા પછી હવે આત્મા પીડાતો નથી એટલું જ નહિ બલ્કે આંકાનો ડાઘ પણ આખરે ભૂંસાય જ છે તેમ આ બાકી રહેલા ચાર કર્મો પણ (આખરે) અવશ્ય વિલય પામે જ છે માટે જ પદ્યકાર આગળ બોલે છે કે —

"બળી સીંદરીવત આકૃતિ માત્ર જો"

એટલે કે જેમ સીંદરી બળીને રાખ થઇ ગયા પછી, જ્યાં લગી પવન ન લાગે કે કોઇ એ ઢગલાને ભેળો કરી એનો આકાર ન બદલે ત્યા લગી મૂળ આકારમાં કાયમ રહે છે, તેમ આ કર્મો પણ દેહયોગ છેક જ નિર્મૂળ ન થાય ત્યાં લગી કાયમ રહે છે.

અહીં એક બીજી શંકા થાય છે તો પછી મોહનીય બળ્યા પછી જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય એ પણ ત્રણ કર્મો બળી સીંદરી માફક આકારરૂપે જેમ વેદનીયાદિ ચાર કર્મો રહ્યાં તેમ શા માટે ન રહ્યાં? એનું સમાધાન પંદરમી ટૂંકનુ ટિપ્પણ વાંચવાથી થઇ જશે કારણ કે એ ત્રણેનો આત્મા સાથે જેટલો સીધો સંબંધ છે તેટલો આ ચારને નથી, એટલુંજ નહિ બલ્કે આ ચારેનો સંબંધ મુખ્યત્વે દેહ સાથે અને પરંપરાએ જીવ સાથે છે. જેમ સીંદરી બળી ગયા પછી એ સીંદરીની રાખ કદી બંધને બાંધી શકતી નથી અને ઊલટી બીજી રીતે એકાદ નવીન દૃષ્ટિએ ઉપયોગમાં ખપ લાગે છે, તેમ હવે જે વેદનીયકર્મ, દુઃખસુખની લાગણી વારંવાર જન્માવતું તે જ વેદનીયકર્મ માત્ર સમભાવનુ વેદન કરાવે છે અને જે નામ તથા ગોત્ર, દેહભાન તથા દેહાભિમાનને પોષવાના નિમિત્ત બનતાં તે હવે આત્મભાનકારક અને પ્રભુતાદર્શક બને છે. જે આયુષ્યકર્મ દેહમૂર્છાવર્ધક બનતું તે જ આયુષ્યકર્મ હવે કેવળ લોકોપકારક બની રહે છે, એનું સૂચવવા માટે પદ્યકાર કહે છે .—

"...તે દેહાયુષ આધિન જેની સ્થિતિ છે."

એટલે જ દેહરૂપી આ છેલ્લું વસ્ત્ર પૂર્ણ થાય ત્યાં લગી

જ એ ચારે કર્મ રહે; પછી તો કબીરજી કહે છે તેમ "જયોં ફી ત્યાં ધરદીની–ચદરિયા" એમ સ્થિતિ પૂરી થઇ જાય છે, અને છુટી જાય છે. આ જ સ્થિતિને યોગીશ્વર આનંદઘન ઘણા સુદર શબ્દોમાં અને સ્પષ્ટ રીતે રજુ કરે છે.—

"પૂનમ શશી સમ ચેતન જાણિયે, ચંદ્રાતપ સમ ભાણ,
બાદલભર જિમ દલથિતિ અણિયે પ્રકૃતિ અનાવૃત જાણ"

(પદાંક પદ ૨)

અગાઉ કહ્યુ તેમ ચેતન તો ત્યા પૂર્ણેન્દુ જેવો પ્રકાશી રહ્યો હોય છે અને એનાં શીળાં વિજ્ઞાનમય કિરણો ફેંકી રહ્યો હોય છે...

"દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત"

(શ્રીમદ્દની પ્રગટ પુસ્તીકામાથી. આ૦ ૧૪૨)

"દેહ છતાંય વિદેહની, અદ્દભૂત ભૂમિકાનો આંકરે" +

(સાધના પોથીમાથી)

એવી દશા હોઇને ત્યા જે કઇ ક્રિયા થાય છે, તે ક્રિયા અનાસકતભાવે થાય છે, એટલે જેમ માટીનો લોદો ભીતને અફાળવાથી ન ચોંટતાં પાછો પડે છે, તેમ તેવું કર્મ જીવને ચોંટયા વગર જ ખરી પડે છે–એ કર્મ પુદ્દગલ પ્રદેશોની સ્થિતિ,

---

* બ્રાહ્મણગ્રથોનું સર્વોત્તમ અને લોકપ્રસિદ્ધ સચેતન ચિત્ર—જનકવિદેહીની—સાથે સરખાવો.

+ આ ક્રિયાને ઐર્યાપથિકી ક્રિયા કહેવામાં આવે છે. ઐર્યાપથિકી ક્રિયાથી જન્મેલુ કર્મ; એક ક્ષણે લાગે છે, બીજી ક્ષણ ટકે છે કે તુરત ત્રીજી ક્ષણે છૂટી પડે છે.

ભરેલાં વાદળ જેવી એટલે કે તુરત ખરી પડે તેવી હોઇને એ દ્વારા આત્માને કાયમી આવરણ ઊભું થતું નથી.

ચારિત્ર પણ યથાખ્યાત હોય છે. +એટલે કે દ્રવ્યક્ષેત્ર પ્રતિબંધ વિણ, વિચારે ઉદયપ્રયોગ." જે જાતનો ઉદય તે જ પ્રમાણે કશાય ક્ષેત્ર કે કાળના પ્રતિબંધ વગર એ મસ્ત દશામાં વિચરે છે. એટલે એના એક જ અમીભર્યા દૃષ્ટિપાતમાં જગત નિહાલ થઇ જાય છે. એના એકજ અવાજ દ્વારા અજબ ચેતન રેડાય છે.

+ ચારિત્ર એટલે આત્મરમણતા. સાચા જ્ઞાનના ચમકાર પછી એનો આરંભ ગણાય છે ભૂમિકાભેદે અને પાંચ વર્ગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે.

(૧) સામાયિક ચારિત્ર–દેશવિરતિ નામના પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકમાં.

(૨) છેદોપસ્થાનીય ચારિત્ર–સ્ખલન થાય કે તુરત મૂળથી શુદ્ધિ કરીને ફરી ચારિત્ર સ્થાપવાની તાલાવેલીવાળું ચારિત્ર.

(૩) પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્ર—તપવિશિષ્ટપરિહારવિશુદ્ધ. સારાંશ કે તપની ભઠ્ઠીમાં વૃત્તિઓને બાળીને વિશુદ્ધ કરવાની ક્રિયાથી યુક્ત ચારિત્ર. આ ત્રણે ચારિત્રો પાંચમાથી નવમા ગુણસ્થાનક પર્યંત હોય છે.

(૪) સૂક્ષ્મસંપરાય–આ ચારિત્ર માત્ર દશમા ગુણસ્થાનકે હોય છે, અને પછી—

(૫) યથાખ્યાત ચારિત્ર–ઠેઠ તેરમા ગુણસ્થાનક પર્યંત ય છે.

આ તેરમાં ગુણસ્થાનકમા રહેલા પરમ પુરુષોમાં સામાન્ય અને વિશેષ એ બે કોટી હોય છે તીર્થંકરોને વિશેષ કોટીના ગણીશુ× અને એ સિવાયના પુરુષોને સામાન્ય કોટીના કહીશું.

તીર્થંકરો વિશેષકોટિના એકલા માટે કે તેઓ પોતે એકલા ઊડતા નથી પોતાની પાખમા આખા જગતને લઇને ઊડે છે. "વિશ્વમુકિતમા આત્મમુકિત" એ એમની જીવનચર્યાનો મુદ્રાલેખ હોય છે થભી ગયેલા કે વિકૃત થયેલા પ્રગતિવહેનને તેઓ સાચો અને નક્કર વેગ આપે છે, ધર્મના પાયાથી માંડીને નિર્ભેળશુદ્ધિ કરે છે અને અધર્મના જોરને નબળુ પાડે છે. સૂક્ષ્મ-શકિતઓની પ્રબળતાથી રાક્ષસી-પશુબળોને હ ફાવી જગત સમક્ષ ચમત્કારી આદર્શ ખડો કરે છે એમના શુભ નિમિત્તે કૈક શ્રેયાર્થીઓના કલ્યાણકર-પ્રગટપ્રત્યક્ષરૂપે-મોક્ષમાર્ગનુ ઉદ્ઘાટન થાય છે. તેઓ જીવન-વિકાસનો વ્યવસ્થિતક્રમ અને એ માર્ગે જવાનાં સાધનો બતાવે છે. પ્રત્યેક ક્ષેત્રમા લોકોત્તર ક્રાન્તિ કરે છે એટલુ જ નહિ બલ્કે પોતાની પાછળ વારસામા પણ ચેતનવતી તાલીમબદ્ધ સિદ્ધિસંઘની સેના અને નર્યા અનુભવનુ સાહિત્યધન મૂકી જાય છે*

× જૈનઆગમોમાં સૌથી પહેલુ નમન "નમો અરિહ તાણ તિત્થયરાણ" એમને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવે છે. સિદ્ધ પદ એના કરતાં આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ ઉચ્ચકોટિનુ હોવા છતાં, એનુ સ્થાન બીજું અને આનું પહેલું છે, કારણ એ છે કે અરિહંતપદને પહેલુ સ્થાન આપી જૈનદર્શન એમ બતાવે છે કે.—"આત્મોદ્ધાર અને વિશ્વોદ્ધાર"નો સહચાર જે જીવનમા છે તે જીવન પરમ-પૂર્ણ છે.

* પણ આવા પુરુષો "મહાસાગરના મોતી" જેવા

આવા વિશ્વવંદ્ય પુરુષોનાં આયુષ્ય પણ દીર્ઘ હોય છે એને દેહબંધારણ+ પણ દૃઢ અને પ્રમાણસર હોય છે.

આ સિવાયના આ ભૂમિકામાં રહેલા સામાન્ય કોટીના તીર્થંકરેતર× પુરુષો પણ અવ્યક્ત રીતે જગદુપકારક તો છે જ. કારણ કે તેઓ પણ પોતાનાં અમૃતઆંદોલનો દ્વારા સંસારના દાહક વાયુમાં શાન્તિનો સંચાર અને ચારિત્રની સુવાસ ભરીને ખળભળતા જગતને તાજગી આપ્યા કરે છે; પણ આવા શુભ

વિરલ જ પાકે છે. જૈનઆગમો બોલે છે કે છ આરા જેવા નિરવધિકાળમાં માત્ર 'ચોવીશ તીર્થંકરો' જ પાકે છે અને અનંત ભવના ભગીરથપરિશ્રમ અને અપારશ્રદ્ધાના બળે કરીને આ પદ તેઓ સાધી શકે છે. તીર્થંકર નામકર્મ, નક્કી થયા પછી પણ શુભાશુભ કર્મના ભોગોપભોગ માટે નરક કે સ્વર્ગ-ગતિમાં લાંબાકાળ સુધી રહીને એમને પોતાનાં સાચા જ્ઞાનની અને સમતાની કસોટી આપવી પડે છે. એવી અનેક પરીક્ષાઓ પછી જ તે "લોકનાથ" "વિશ્વપત્તિ" એવી અત્યુત્તમ પદવીઓને મેળવવા માનવજીવનમાં આવી ફરી ક્રમપૂર્વક પોતાની જીવન ચર્યાથી જાતે ચડી, બીજાને ઊંચે ચડાવે છે તીર્થંકરનામકર્મ-બંધારણના મૂળમાં બે અંગ સજ્જડ હોય છે, તો જ તે બંધાય છે. (૧) વિશ્વવાત્સલ્ય અને (૨) સર્વધર્મસમન્વય

+ જૈનશાસ્ત્રોમાં "વજ્રઋષભનારાચસંઘયણ" નામ આપી સુંદર અને ખડતલ શરીરબાંધો સૂચવ્યો છે અને "સંઠાણ" શબ્દથી આકાર સૂચવ્યો છે.......

× સામાન્ય કેવલી તરીકે જૈનઆગમોમાં એમને ઉલ્લેખ્યા છે.

પુરુષો તરફથી મળતી સામગ્રી સક્રિય સર્વવ્યાપક સ્વરૂપ નથી પામી શકતી... ....

આ બન્ને પ્રકારના પુરુષોને—

"...આયુષ્ય પૂર્ણે મટિયે ઐહિકપાત્ર જો.."

તેરમા ગુણસ્થાને પોતાનુ આયુષ્ય પૂરું થયા પછી ફરી જન્મવાનું રહેતું નથી. તેઓ અપુનર્ભવદશા પામી જાય છે :—

"જે જે કારણ બંધનાં, તેહ બંધનો પંથ,

તે કારણ છેદક દશા, મોક્ષ પંથ ભવ અંત." આ. ૯૯

ગીતાના શબ્દોમાં કહીએ તો :—

मामुपेत्य पुनर्जन्म, दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाऽऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥

(ગીતા ૮–૧૫)

ભાવાર્થ :—"પરમાત્મપદને પામેલા એ મહાજનોને વિનશ્વર અને દુઃખપૂર્ણ એવા સંસાર સબંધી જન્મમરણના ચક્રમાં જોડાવું પડતું નથી.

હે પ્રભુ...! આવો અવસર ક્યારે આવે—?

ઉપસંહાર :

દેહ જેમ મળમૂત્રનું ભાજન છે, તેમ આત્માના અમીનુ પણ ભાજન છે. જેમ હાડ; માંસ તથા રુધિર ભરેલું અને ચામડે મઢેલુ

વિકારનું ધામ છે, એમ સસ્કાર અને સદ્‌ગુણોનું પણ ધામ છે દેહને નિંદવાથી કે દેહઘાત કરવાથી દોષો ઘટતા નથી. ઊલટા વધે ખરા! દેહને છોડવાથી દેહ ન છુટે* પણ દેહના મૂળ કારણોથી છુટવાથી દેહ આપોઆપ છૂટે! આપોઆપ દેહ ન છૂટે ત્યાં લગી દેહની સ્વભાવિક ક્રિયાઓ, જેવી કે વિહાર કે વિરામ, વાણી-ઉચ્ચાર કે મૌન, આહાર કે નિરાહાર ઇત્યાદિ થયા કરે એમાં કશું બાધક નથી,+

---

* આપઘાત કરનાર કે શત્રુ માની પરને હણનાર કિંવા શોખ કે સ્વાર્થ ખાતર બીજાને સંહારનાર વંસ્તુસ્થિતિથી છૂટી શકતો નથી. વારંવાર જન્મી આખરે જે જાતનો અપરાધ કર્યો હોય કે વધ કર્યો હોય તે પૂરેપૂરો ભરપાઇ કરે, ત્યારે જ એનો છૂટકો થાય! (જુઓ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ૩૬ મું પૃષ્ટ ૩૬૪)

+ દિગબર આમ્નાયમાં એક એવી પરંપરા પણ પ્રચલિત છે કે "કેવળ" થયા પછી કોળીએ લેવાતો આહાર અને બીજી હાજતો છૂટી જાય છે. વાણીમા પણ "ૐ" પ્રણવમંત્ર સિવાય બીજો કશો ઉચ્ચાર હોતો નથી. આ કથન જે આચાર્યોના પ્રમાણ ટાંકી પૂરવાર કરવામા આવે છે, તે આચાર્યો જે અપેક્ષાએ એવું વધા છે, તે દૃષ્ટિએ એ કથન સમજવામાં આવે ત્યારે-એટલે કે શ્વેતાબર અને દિગંબર સંસ્કૃતિના મૂળ પાયા તરફ દૃષ્ટિ રાખવામા આવે ત્યારે-બન્નેની યથાર્થતા જણાઇ રહે છે. દિગંબરસંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ક્રિયા માત્ર વિભાવ છે. પછી એ શુભ હો, અશુભ હો કે સત્ હો! જ્ઞાન એક જ સ્વભાવ છે. શ્વેતાંબર-સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ જ્ઞાનનું ફળ જ ક્રિયા છે. એટલે ક્રિયાવિહોણું જ્ઞાન, પોપટિયું જ્ઞાન છે આ રીતે એ બન્ને સાવ પરસ્પર

કારણુ કે ક્રિયા કરવા છતાં આત્માની રસવૃત્તિ આત્મામાં છે, પુદ્ગલમાં નહિ! એટલે જ આખરે કર્મ ખરે છે અને દૈહિક-પાત્રતા મટે છે

ઉપોદ્‌ઘાત

પરગામ જતાં પ્રીતિપાત્ર જનો પાસે વિદાય લેતી વેળાની સ્થિતિ અને પરલોક જતી વેળા લેવાતી વિદાયની સ્થિતિ વચ્ચે જેમ અંતર હોય છે, તેમ આત્મહંસલો પોતાની કાયાને પરલોક જતી વેળા છોડે છે તે કરતા પરમધામ જતી વેળા છોડે છે તે વેળાની સ્થિતિ તદ્દન નિરાળી હોય તે ગળે ઉતરે તેવી વાત તો છે જ, પણ એ નિરાળાપણુ કેવા પ્રકારનુ હોય છે, અને શાથી હોય છે? તે જાણવાની આકાક્ષા તો જરૂર રહે. એ આકાંક્ષા પૂરી કરવા માટે હવે પદ્યકાર પડદો ખોલે છે.—

મન, વચન, કાયા ને કર્મની વર્ગણા,
છૂટે જહાં સકળ પુદ્‌ગળ સંબંધ જો;
એવું અયોગી ગુણસ્થાનક જ્યાં વર્તતુ,
મહાભાગ્ય સુખદાયકપૂર્ણ અબંધ જો. (૧૭) અપૂર્વ

વિરોધી દેખાય છે ખરાં, પણ ખરી રીતે તો એ બન્ને જે એકેક બાજુ તરફ વધુ ઢળે છે તે બન્ને બાજુનો સમન્વય થતાં એક નદીના બે પ્રવાહરૂપ થોડે જ દૂર જતા બરાબર મળી રહે છે. જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્ને ગુપ્ત કે પ્રગટ એક યા બીજા સ્વરૂપે નિરંતર રહે છે જ્યાં સ્વરૂપજ્ઞાન છે, ત્યા સ્વરૂપરમણતારૂપ ચારિત્ર પણ છે જ.

અર્થ :—મન, વચન, કાયા અને કર્મની નાનીમોટી તમામ સજાતીય સામગ્રી છૂટી થઇ જવાથી પુદ્ગલ મિત્રોનો લગવાડ બંધ થઇ જાય છે. એટલે કે જડ અને ચેતન બન્ને પોતપોતાના અસલ સ્વરૂપમાં આવી જાય છે એવું સાવ સ્વતંત્ર, કલ્યાણકર અને સહજ સુખદાતા અયોગી–જડચેતનના જોડાણ વગરનુ–ગુણસ્થાન મેળવવાનો અધિકારી હું કયારે બનુ ?

વિવેચન :— તેરમા ગુણસ્થાનમાં રહેલા સયોગી– સામાન્ય કેવલી કે સયોગી તીર્થંકર કેવલીના આયુષ્યને પૂરું થવાને માત્ર અંતર્મુહૂર્તકાળ+ બાકી (બે ઘડીથી પણ ઓછીવાર બાકી) રહે છે× ત્યારે એ પુરુષનો ઉપયોગ શુકલ ધ્યાનના ત્રીજા પાયા પર કેન્દ્રિત થાય છે.

– યોગ એટલે મન, વચન અને કાયાનો વ્યાપાર. એ જ્યાં લગી હોય ત્યાં લગી સયોગીદશા ગણાય.

+ શ્રીમદનો એવોય અભિપ્રાય છે કે "અંતર્મુહૂર્ત" એટલે કે આઠ સમયથી વધુ અને બે ઘડીથી ઓછો કાળ.

× એ નિયમ તો દેહધારી માત્રને લાગુ પડે છે કે જ્યારે આયુષ્ય છૂટવાને અંતર્મુહૂર્તની વાર રહે છે, ત્યારે જે ગતિ અને જે યોનિમાં જવાનુ હોય તે ગતિ તથા તે યોનિને યોગ્ય એનો કર્મજથ્થો ગોઠવાઇ જાય છે. આ ગોઠવણી એટલે પૂર્વ-ભવના અને આ ભવનાં કર્મોનું સરવૈયુ જૈનપરિભાષામાં આને લેશ્યા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે એ કર્મજથ્થો જ એવા જીવને પરલોકમાં પોતાની સજાતીય ગતિ અને યોનિમાં ખેંચી ય છે.

પ્રથમ તો ત્યાં એ કેવલિ સમુદ્દ્ઘાત= કરે છે. અર્થાત્ કે

= સમુદ્દ્ઘાત–સમ્+ઉદ્ઘાત, એટલે પરસ્પર એકમેકરૂપે–ઉઘાડ, એ એનો ટૂંકો અર્થ છે. એ પરથી વિશેષાર્થ એ નીકળે છે કે જીવ જ્યારે પોતાના સર્વ પ્રદેશોનો વિસ્તાર કરી એકી સાથે પ્રબળપણે અમુક પ્રકારના કર્મ પુદ્ગલોને એકીવારક, ઉદીરણા નામના કરણ વડે આકર્ષી–ભોગવીને ઝાટકી નાખવાની ક્રિયા કરે છે, ત્યારે તેને સમુદ્દ્ઘાત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આયુષ્ય સિવાયનાં ત્રણે અઘાતિ (વેદનીય, નામ, ગોત્ર) કર્મથી કેવલિ સમુદ્દ્ઘાત થાય છે અને કામ પતી ગયા પછી તે જ કર્મપુદ્ગલોને વિખૂટાં પાડી દે છે.

સમુદ્દ્ઘાત વખતે જીવ પણ સમુદ્દ્ઘાત રૂપે હોય છે, કારણ કે તે વખતે એનુ જ્ઞાન અને એ દશા બન્ને પરસ્પર ઓતપ્રોત હોય છે. (અહીં એટલું યાદ રાખવું કે કેવલિસમુદ્દ્ઘાત સિવાયની બીજી છ સમુદ્દ્ઘાતોમા આઠ રુચક પ્રદેશો ઓતપ્રોત હોતા નથી) આવું ઓતપ્રોતપણુ વધુમાં વધુ અસંખ્યાત સમયરૂપ–અંતર્મુહૂર્ત કાળ લગી ટકી શકે છે. તે દરમ્યાન કર્મ ખરી જાય છે અને પછી એ જીવ પોતાના વિસ્તરેલા પ્રદેશો પુનઃ સંકોચી લઇ વળી ચાલુ સ્થિતિમાં આવી જાય છે. જીવના પ્રદેશો અસંખ્યાત જ છે, પણ આ અપેક્ષાએ એમનો વિસ્તાર કરી આખા લોકને ખૂંદી વળે છે. સમુદ્દ્ઘાતના પ્રકાર સાત છે (૧) વેદના સમુદ્દ્ઘાત (૨) કષાય સમુદ્દ્ઘાત (૩) મારણાંતિક સમુદ્દ્ઘાત (૪) વૈ[ય સમુદ્દ્ઘાત (૫) તૈજસ્ સમુદ્દ્ઘાત (૬) આહારક સમુદ્દ્ઘાત (૭) કેવલિસમુદ્દ્ઘાત. આ સાતે સમુદ્દ્ઘાતોનું વિવરણ આપવાની ઇચ્છાને

પોતાના અસંખ્યાત પ્રદેશ× રૂપ આત્મકિરણોની ઝળહળતી જ્યોતિને "સર્ચલાઇટ"ના રૂપમાં ફેંકી ફેલાવીને આખા જગતને સ્પર્શી લે છે. આખા જગતને સ્પર્શવાનુ કારણ તો અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે કે જે એણે કર્મની મૂડી લીધી હતી તે જગતની

ગ્રંથગૌરવને ભયે રોકી છે–જાણવા ઇચ્છનાર "પન્નવણા" સૂત્રનુ ૩૬ મું પદ અને એની ટીકા જુએ. અથવા શ્રી ભગવતી બીજા શતકના બીજા ઉદ્દેશકની વિશાળ નોંધ જુએ આ લખાણ પણ ત્યાંથી જ લીધું છે

× કર્મ એટલે આત્માની સાથે સંબંધિતપુદ્‌ગલો આ પુદ્‌ગલો તો એવાં સૂક્ષ્મ છે કે એમના પરમાણુઓના અનત સમુદાયો એટલે કે સ્કંધો) હોવા છતાં ચક્ષુગમ્ય થઇ શકતા નથી, એટલુ જ નહિ બલ્કે કાર્મણશરીરરૂપે તે સસારી જીવ માત્ર સાથે સદા અને સર્વ સ્થિતિમાં (આઠ રુચક પ્રદેશ–સિવાય) જોડાયેલાં જ છે. જેમ કર્મને અણુઓ છે તેમ આત્માને પણ પ્રદેશો (અણુઓને બદલે "પ્રદેશ" શબ્દ એટલા માટે કે અણુઓ દ્રવ્યથી છૂટાં પડે છે. પ્રદેશો છૂટા પડતા જ નથી પડતા દેખાય ત્યા પણ દ્રવ્ય સાથેનો સબધ તો અખંડ હોય) છે, તેમ આત્માના અમૂર્ત છે અને તેથી એ પ્રદેશોમાં એક વિશિષ્ટતા છે, તે એ કે જેમ જડ અણુઓ વીખરાઇ જઇ તદ્દન જૂદા પડે છે, તેમ આત્માના પ્રદેશો છૂટા પડતા જ નથી જેમ એ પ્રદેશોનો આત્મા સાથેનો સબંધ અકૃત્રિમ અનશ્વર છે, તેમ તેઓમા સકોચશકિતને પ્રભાવે તે નાનામાં નાની કીડીના શરીરમાં પણ સમાઇ શકે છે, અને [illegible]કાસશકિતને પ્રભાવે અખિલ વિશ્વમાં પણ વ્યાપી શકે છે.

હતી, માટે ફરી એને ચરણે ધરવી જ જોઇએ. જીવ પાસે રહેલાં કર્મોમાં કોઈ ભાગ એવો નથી કે જેણે એક પણ ગતિ, એક પણ યોનિ કે એક પણ પરમાણુને સંબંધ બાંધ્યા વિના છૂટો રાખ્યો! × અને જો આ ગામતરું થોડા કાળ માટેનું હોય તો તો લેણું દેવું બાકી રહે તોય ચાલે પણ આ તો છે કાયમનું. માટે જ કહે છે કે :–

"મન વચન કાયા કર્મની ને વર્ગણા.'

પહેલાં તો વેદનીય, નામ અને ગોત્ર એ ત્રણે કર્મની પાંખોને પહોળી કરી પુદ્દગલ– માત્રને અડકીને બાદર (સ્થૂળ)

અહીં શાસ્ત્રકારોએ "દીવા" નુ સ્થૂળ દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. (જો કે આ દૃષ્ટાંત સાંગોપાગ ઘટી શકે નહિ કારણ કે દીવાનો પ્રકાશ તો રૂપી છે, જ્યારે આત્મપ્રકાશ અરૂપી છે. પરંતુ આ દૃષ્ટાંતનો એકાદ અંશ પણ બુદ્ધિસમાધાન માટે શ્રદ્ધાળુ તર્કવાનને પર્યાપ્ત થશે તેમ ધારીને લઇએ છીએ) જેમ એક દીવો બળતો હોય ત્યારે એનો પ્રકાશ આખા ઓરડાને અજવાળતો હોય, પરંતુ એના ઉપર ભાજન ઢાકવામા આવે તો એ જ પ્રકાશ એટલા સ્થાનમાં (ભાજનની નીચેના ભાગમા) જ વ્યાપે છે તેમ આત્માના પ્રદેશો શરીરની જાડાઇ, લંબાઈ, પહોળાઇ પ્રમાણે વ્યાપે છે અને એ જ અપેક્ષાએ આખા લોકોને વ્યાપી શકે છે.

× જુઓ શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યકૃત જ્ઞાનાવર્ણવનું ભાવના પ્રકરણ.

– પુદ્દગલ એટલે રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શયુક્ત દ્રવ્ય કે જેનુ સ્વરૂપ અગાઉ વિવેચનમા અપાઇ ગયું છે, એના ચાર ભેદ છે (૧) સ્કંધ (૨) દેશ (૩) પ્રદેશ અને (૪) પરમાણુ. જુઓ ઉ. ૩૬–૧૦

યોગોને એકદમ ક્રમપૂર્વક સૂક્ષ્મ બનાવી નાખે છે અને મનોયોગ તથા વચનયોગ પર વિજય મેળવે છે. તેમજ સૂક્ષ્મ કાયાયોગ પર સ્થિર થાય છે આ સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ" નામના શુકલ ધ્યાનના ત્રીજા પાયામાં બીજી એક વિશેષતા એ છે કે, સામાન્ય રીતે ધ્યાતા અને ધ્યાન એ પૃથક્ પૃથક્ હોય છે, પણ અહીં ધ્યાતા અને ધ્યાન ઉભય એકરૂપ બને છે.

એ રીતે આખરે કાયા અને કર્મનો સમુદાય માત્ર છૂટે છે અને કર્મ છૂટયાં એટલે પુદ્‌ગલ સંબંધ સહેજે છૂટયો જ સમજવો. કારણ કે કર્મપુદ્‌ગલોની નિસબત આત્મા સાથે હતી, એથી જ પુદ્‌ગલોનુ ખેંચાણ હતું. એ ખેંચાણ હવે ગયું એટલે એ 'યોગ" રૂંધાઇ જાય છે, ત્યારે એ ચૌદમાં અયોગી ગુણસ્થાનકમાં આત્મા—

"મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો."

—બને છે. અર્થાત્ કે સંપૂર્ણ રીતે સ્વાધીન બને છે, નિર્બંધ બને છે.

—અહો નીરોગી પ્રભુ ...!

એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે....?

ઉપસંહાર

એક, બે, ત્રણ એમ જે રીતે ચડવાનો ક્રમ છે, તે રીતે તરવાનો પણ, ત્રણ, બે, એક એવો ક્રમ છે. વિકાસસીડીનાં

પગથિયાં ચડવા એટલે પતનની સીડીના પગથિયાં ઉતરવાં એમ હોઇને પ્રથમ મન, પછી વચન, પછી કાયા અને કર્મનો લોચો એમ ક્રમે ક્રમે× ચાર, ત્રણ, બે, એક એમ સંસારની સીડીથી ઉતરાઈ ગયું એટલે જડસંગ માત્ર છુટી ગયો. આત્મસ્વતંત્રતાની વિજય-પતાકા ફરકવા લાગી અને એ મેરુ પર્વતની ટોચ સુધી આવેલા આત્મા એ–

"મેરુ ગિરિશૃંગ રંગીલુ, ફરકતુ પેલુ પતાકરે"+

...વાળું દ્રશ્ય નિહાળ્યું.

× પુનર્જન્મ વખતે પણ આ જ ક્રમ હોય છે. અતિ વિકાસવાળા દેહધરીને જ મન મળે છે, એથી ઓછા વિકાસવાળા પ્રાણીને વચન મળે છે, એથી ઓછાવાળાને તો માત્ર કાયા જ મળે છે અને તે કાયા કર્મવર્ગણાને લઇને મળે છે. કર્મવર્ગણાનો સબંધ જેમ જીવ પ્રદેશ સાથે છે, તેમ પુદ્ગલ સાથે પણ છે. તેથી જ સસારરેંટ ચાલે છે, ભરાય છે અને ઠલવાઇને વળી ભરાય છે. એમ જ્યા લગી જીવખેડૂત રાગમય હોય ત્યાં લગી ચાલ્યા કરે છે. એવો રાગ છૂટવો એ એક એક રજકણ લઇને મેરૂ ઉભો કરવા કરતા પણ મુસીબતનુ કાર્ય છે, માટે જ કબીર થાકીને કહે છે કે :—

"મન મરે, માયા મરે, મર મર ગયે શરીર,
આશા તૃષ્ણા ના મરે, કહે ગયે દાસ કબીર"

+ સાધના પુસ્તકમાથી

: ઉપોદ્ઘાત :

કર્મથી જ જન્મમરણ છે, એટલે કર્મ છૂટ્યા પછી એ છૂટી જાય એ વાત તો ચક્ષુગમ્ય ન હોય તો ય તર્કગમ્ય તો છે જ. પણ કર્મનો અને આત્માનો સબંધ થયા પછી અને કર્મ તથા આત્મા "સમુદ્ઘાતાદિ" ક્રિયામાં ઓતપ્રોત થવાના કારણો મળ્યા પછી આત્મા અને કર્મ બન્ને કાયમ માટે કેમ છૂટી શકે એ પ્રશ્ન રહે જ. પરંતુ જૈનાચાર્યોએ એનું સમાધાન કરી જ નાખ્યું છે કે કોઇપણ સંયોગોમા આત્મા ગમે તેટલો જડમાં ઓતપ્રોત બને તોય એના આઠ રુચક પ્રદેશો તો સદાય નિર્બંધ રહે જ છે (×) કારણ કે —

જડ ચેતનનો ભિન્ન છે, કેવળ પ્રગટ સ્વભાવ;
એકપણું પામે નહિ, ત્રણે કાળ દ્વય ભાવ. આ ૫૭

એ આઠ રુચક પ્રદેશની નિર્બંધતા જ આત્માને પોતાના સ્વતંત્રરાજ્યને માર્ગે ઊડવાની પ્રેરણા–ભલે કવચિત જ સાંભળે અથવા ન સાંભળે તોય–આપ્યા જ કરે છે બીજી ચાહ્ય તેટલી વ્યકિતગત સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય સ્વતંત્રતા આપવામા આવે તોય "આ નહિ—આ નહિ" આ પર્યાપ્ત નથી— "આ પ્રર્યાપ્ત નથી–આ પર્યાપ્ત નથી" એ ભૂખ તો રહે છે જ

(×) મૂળ સૂત્રોમાં આવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મારી જાણમાં પણ ટીકાકારોના અભિપ્રાયો અને ગુરુપરંપરાએ સાંભળેલી ાત પરથી વિચારી એ મૂળસૂત્રોને વફાદાર લાગવાથી લીધો છે.

એ એની આત્મમુક્તિની ઝંખનાની અમર પ્રતીતિ છે 'કેવળ સિવાયની કોઇ પણ સમુદ્ઘાત વખતે પણ એ રુચક પ્રદેશો બંધાતા જ નથી અને કેવળ સમુદ્ઘાત વખતે તો આત્માના સર્વ પ્રદેશો ખુલ્લા હોવાથી કર્મને કાયમને માટે નોખા કરી નાખે છે એટલે ફરી બંધાવાનુ રહેતું જ નથી એ વાતને હવે પદ્યકાર ચોખ્ખી કરતા કહે છે કે –

એક પરમાણુ માત્રની મળે ન સ્પર્શતા,
પૂર્ણ, કલંકરહિત અડોલ સ્વરૂપ જો:
શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ અનન્યમય.
અગુરુલઘુ અમૂર્ત સહજ પદ રૂપ જો. (૧૫) અપૂર્વ.

અર્થ :-(હવે તો) પુદ્ગલના એક પણ પરમાણુનુ આભડવું નથી રહ્યુ. એટલે કશીય મેળવણી કે ડાઘ વગરનુ સંપૂર્ણ સ્વરૂપ થઇ ગયું છે, આથી આત્મા, પરમ વિશુદ્ધ, નિરંજન, ચૈતન્યમૂર્તિ, અજોડ, અગુરુલઘુ, અમૂર્ત એવા પોતાના સહજ પદપર અચળ સ્થિરતા પામે છે.

અહો ત્રિલોકેશ! એવી અંતિમ પળો ક્યારે આવશે?

વિવેચન : કેવળ સમુદ્ઘાત દ્વારા વેદનીયાદિ ત્રણ કર્મોને ખંખેરી લીધા પછી યોગોને રૂંધી નાખ્યા; ત્યાં લગી કહેવાઇ ગયું. હવે આયુષ્ય છુટવાની અંતિમ ક્ષણોએ શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા પણ બંધ પડી ગઇ, એટલે આત્માથી અન્ય એકપણ વસ્તુ ન રહી, અર્થાત્ કે –

"એક પરમાણુ માત્રની મળે ન સ્પર્શતા."

અને એ તો દેખીતું જ છે, કે વિજાતીય એનુ પૌદ્-

ગલિકદ્રવ્ય, પોતાના સજાતીય ભાઇબંધ કર્મ વિના ક્ષણવાર પણ ટકે જ ક્યાં ? આમ થવાથી આત્મા સાવ ચોખ્ખો થઈ ગયો. પોતાના આત્મત્વની પરાકાષ્ઠા સાધી લીધી. પદાર્થ માત્રના વિયોગસંયોગમાં એ એક વૈજ્ઞાનિક નિયમ છે કે જ્યારે એ યોગ સાધે ત્યારે એ સધાતી વખતે ગાઢ ક્ષણ પર્યંત નિશ્ચેષ્ટ રહે છે. તે જ રીતે યોગથી વિખૂટો પડે ત્યારે પણ ગાઢ ક્ષણ પર્યંત અચલ–એકાગ્ર–સહેજે થઇ જાય છે, એ એકાગ્રતાની ગાઢ ક્ષણ જે સંવેદન કરાવે છે. તે ભિન્જલની ઉપમા મળી શકતી નથી. એ જ નિયમ પ્રમાણે આત્મા અહીં પાંચ હ્રસ્વ (अ, इ, उ, ऋ, ऌ.) સ્વર ઉચ્ચારણકાળ પર્યંત× નિષ્કંપ+ બની જાય છે સંસારના અને સિદ્ધિસ્થાન બન્નેની વચ્ચે રહેતી આ અચળ ભૂમિકા વારંવાર ચિંતવવા યોગ્ય છે–ફરી ફરી અવધારવા યોગ્ય છે. અહીં શુકલધ્યાનનો ચોથો " સમુચ્છિન્ન ક્રિયાનિવૃત્તિ " (૦) ભેદ હોય છે અને ત્યાં

× કાળપ્રમાણ દેખાડવા માટે અહીં જે પાંચ હ્રસ્વ સ્વરોચ્ચારણની ઉપમા આપી, તેની પાછળ ગર્ભિતહેતુ એ છે કે એ આદિ અને મૂળ સ્વરો છે.

+ આ અવસ્થાને શાસ્ત્રમાં " શૈલેશી અવસ્થા " કહી છે. " શૈલ " એટલે પર્વત અને ઇશ એટલે સર્વોપરી. જેમ પર્વતમાં સર્વોપરી મેરુ પર્વત અડોલ છે, કે જે કોઇપણ વાયુના ઝપાટાથી કદી ડગતો નથી તેમ આત્મા પણ સંસારના કોઇપણ વાયરાથી અહીં લેશ પણ ડગતો નથી. (જુઓ દશ. અ. ૪–૨૪)

(૦) અર્થાત્ કેવળ નિષ્ક્રિય; સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ ધ્યાનમાં સૂક્ષ્મ શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા હતી પણ અહીં તેય ટળી ગઇ.

આત્મા સર્વાંગીપૂર્ણતા પામે છે. શરત્પૂર્ણિમાનો સુધાંશુ પોતાનો ઉજળો પાલવ ઢાળી અમૃતથી નવડાવે ત્યારે દુનિયા નાતી જાય અને હૃદય નાચતું જાય પણ તોય થોડો ડાઘ તો એ પૂર્ણેન્દુમાં રહેલો જ હોય ! એમ આત્મા તેરમા ગુણસ્થાનકમાં રહીને પોતાના અતિ ઉદાર અને ઉજ્વળ સ્વરૂપથી ત્રણે ભુવનને વત્સલતામય લોચન ઝરણાથી નવડાવે તોય દેહને લઈને અલ્પ લાંછન તો રહ્યુ જ હોય, પણ અહીં તો એ ટળીને—

સંપૂર્ણ નિષ્કલંક, કેવળ ચૈતન્યમૂર્તિ, નિરાકાર નિરંજન અને અગુરુલઘુ× એવા પોતાના શાશ્વત પદને બેધડક પામી જાય છે. કારણ કે :—

છૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહિ કર્તા એ કર્મ;
નહિ ભોકતા એ તેહનો, એજ ધર્મનો મર્મ.

(આત્મસિદ્ધિ ૧૧૫).

× જેમ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વીર્ય અને ઉપયોગ એ જીવનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે, તેમ "અગુરુલઘુ" નામનો ગુણ પણ એમાં છે. આત્મા ભારી, હળવો થાય છે, તે કર્મને લીધે પણ એનો મૂળ ગુણ અગુરુલઘુ છે "અગુરુલઘુ" એટલે આત્મા નથી ભારી કે હળવો. વૈજ્ઞાનિકોએ આત્માનુ વજન નક્કી કર્યું છે. તે આત્માનુ નહિ પણ પરભવ જતા જીવ સાથે રહેલા તૈજસ અને કાર્મણ શરીરનુ છે ! આત્મા અરૂપી હોય તે મોટો પણ નથી અને નાનો પણ નથી. નાનુ અને મોટું એ વ્યવહાર (એ) પુદ્ગલાસ્તિકાયને જ લાગુ પડે છે. બીજાં લોકમાં રહેલાં

: ઉપસંહાર :

બાકી રહેલાં વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને છેવટે આયુષ્ય એમ ચારે કર્મો ટળ્યા એટલે આત્માને પોતાનુ નિત્ય અને નિર્લેપ સ્વરૂપ સાંપડ્યુ

કોઈ સંયોગોથી નહિ જેની ઉત્પત્તિ થાય,
નાશ ન તેનો કોઈમાં, તેથી નિત્ય સદાય- (૬૬)
સર્વ અવસ્થાને વિષે, ન્યારો સદા જણાય,
પ્રગટ રૂપ ચૈતન્ય મય, એ એંધાણ સદાય. (૫૪)
ભાસ્યુ નિજસ્વરૂપ તે, શુદ્ધ ચેતનારૂપ;
અજર અમર અવિનાશીને, દેહાતીત સ્વરૂપ. (૧૨૦)

— એટલે —

પ્રથમ દેહદૃષ્ટિ હતી, તેથી ભાસ્યો દેહ,
હવે દૃષ્ટિ થઇ આત્મમાં, ગયો દેહથી નેહ.

રાજપદ્ય પૃ. ૬૨

—પછી પૂર્ણસ્વરુપમાં એક પણ પરમાણું આશ્રય કેમ પામે ? આ ભૂમિકામાં આત્મા કેવળ ક્રિયારહિત અડોલ બનીને-અર્થાત્ પેલા મેરૂ પર્વતના શિખર પરની ધજાને આંબીને-ધનુષમાંથી છૂટેલા તીરની જેમ પોતાના સ્વસ્થ ધામ તરફ ઊડયો ગયો, ગયો અને એ ગયો-કેવું એ અંતિમ મંગલ દર્શન!!!

(આકાશાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય) દ્રવ્યો અરૂપી છે. અરૂપી હોવાને લીધે જ આત્મા નિરાકાર છે, અખંડ છે, નિષ્કલંક છે અને ઉપયોગને લીધે જ તે કેવળ ચૈતન્ય મૂર્તિ છે.

જુઓ ભગવતી શતક પહેલામાં પ્રશ્નોત્તર ૨૮૩ મો.

ઉપોદ્‌ઘાત

તૈજસ અને કાર્મણ શરીર હોય છે, ત્યા લગી જીવને પુનર્ભવ કરવા પડે છે એ વાત આપણે જાણી, વળી એ પુન જન્મમાં જીવ સાથે જોડાયેલુ એ સૂક્ષ્મશરીર જ સ્વઅનુકૂળ યોનિ, ગતિમા પરાણે જીવને ખેચી જાય છે અને "कर्मानुगो गच्छति जिव एक:" જીવને કર્મની પાછળ પાછળ જવુ જ પડે છે, એ વાત પણ જાણી અહીં એક નવીન વાત એ સમજવાની કે પુનર્ભવમા જતી વખત એ કર્મવશે કરીને જીવ એકાત સમશ્રેણીમા ભાગ્યે જ રહી શકે છે, ઘણુંખરું એની વિષમગતિ હોય છે. જ્યારે વિષમશ્રેણી કરે છે ત્યારે વધુમા વધુ એની બે ક્ષણ વચ્ચે જ પસાર થાય છે અને ત્યાં લગી તે નિરાહરી રહે છે,+ પણ સ્વભાવદશા પામ્યા પછી સ્વધામના જવા તો એને માટે નિશ્ચયે, સમ શ્રેણી જ છે એટલે કે છેલ્લા ઔદારિક,× તૈજસ અને કાર્મણ

+ "एकं द्वौ चाऽनाहारक." જુઓ શ્રી તત્ત્વર્થાધિગમ સૂત્ર ૨–૩૧

× ઔદારિક શરીર એટલે હાડ, માસ અને રુધિરવાળુ શરીર. અગાઉ પાંચ શરીરો કહેવાઇ ગયા તેમાંનુ આ એક જ હાડમાંસ અને રુધિરવાળું શરીર છે. અને તે ગર્ભમા જ બધાય છે. આવું શરીર, પશુ અને મનુષ્યને હોય છે. તેમા પણ મનુષ્યનું મગજબંધારણ સપૂર્ણ હોઇને મનુષ્ય જ મોક્ષાધિકારી મનાયો છે. સારાશ કે મગજબંધારણ પૂરેપૂરું હોય તો જ બધા કરણો ખીલી શકે અને બધા કરણો ખીલે તો જ આત્મશકિતનો પ્રભાવ

એ ત્રણે શરીરો પોતપોતાનો મૂળપુદ્દ્ગલધર્મ પામ્યા પછી અને આત્મા પોતાનો મૂળ આત્મધર્મ પામ્યા પછી ગાઢ ક્ષણ લગી સ્થિર થઈ પછી ઊડી જાય છે. હવે એ ઊડીને કયાં જાય છે તે બતાવતાં પદ્યકાર કહે છે :—

"પૂર્વ પ્રયોગાદિકારણના યોગથી,
ઉર્ધ્વગમન સિદ્ધાલયપ્રાપ્ત સુસ્થિત જો;
સાદિ અનંત, અનંતસમાધિ સુખમાં,
અનત દર્શન, જ્ઞાન અનત સહિત જો.(૧૯) અપૂર્વ

અર્થ.—(કર્મ છેક છૂટી ગયા પછી પણ તે દ્વારા આવેલા પૂર્વ વેગને લીધે (શરીર છૂટી જાય કે તુરત) જીવ (પોતાના સ્વાભાવિક વલણ પ્રમાણે) ઊંચે જઈને સિદ્ધિસ્થાન

સર્વાંગે—ઝીલીને મુકત બનાવી શકે—મનુષ્ય થયા પછી તો સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો, વેશે ગૃહસ્થ હો કે સંન્યાસી હો, વર્ણે બ્રાહ્મણ હો કે શુદ્ર હો, ધર્મે આર્ય હો કે આર્યેતર હો! પણ એનામાં ખરું પુરુષત્વ, ખરી સાધુતા અને સત્યલક્ષીનગદઆત્મ-ધર્મ હોય તો તે અવશ્ય મોક્ષ પામે જ.

જુઓ ગીતા અધ્યયન ૯—૩૨ તથા ૧૫—૫.
,, શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અ. ૩૬—૪૯.
,, શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અ. ૧૦—૭.

મૂળે તો સર્વ જીવ છે સિદ્ધસમ, જે સમજે તે થાય:
(પણ) સદ્દગુરુઆજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણ માંય
(આત્મસિદ્ધિ ૧૩૫)

મેળવે છે અને જેને આદિ હોવા છતાં અંત નથી એવા અનંત-સમાધિસુખમાં અનંતજ્ઞાન તથા અનંતદર્શન સહિત જાણુ સ્થિર થાય છે.

—એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે ..?

વિવેચન :– મૂળ "પૂર્વ પ્રયોગાદિ" કહેવાનુ પ્રયોજન તો એ છે કે "પૂર્વ પ્રયોગથી, સંગના અભાવથી, બંધન તૂટવાથી અને તે પ્રકારના જીવના ગતિપરિણામથી એટલે કે એવા ચાર કારણોથી "× મુક્ત જીવ ઊંચે જાય છે

કર્મ નાશ પામ્યું, પુદ્ગલસંબંધ ગયો અને કર્મનાશમાં મદદ કરનાર કેટલાક ભાવોય નાશ પામ્યા= પછી એક સમયમાં ત્રણ ઘટના બની :– (૧) શરીરનો વિયોગ, (૨) સિદ્ધગતિ તરફ જીવનનું પ્રયાણ અને (૩) લોકને છેડે જઈને થયેલી એની સ્થિરતા. શ્રીમદ્ વદે છે :—

'દેહાદિ સંયોગનો, આત્યંતિક વિયોગ;
સિદ્ધ—મોક્ષ શાશ્વત પદે, નિજ અનંત સુખભોગ "
(આત્મસિદ્ધિ ૯૧)

× पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वद्बन्धछेदात्तथागति परिणामाच्च तद्गतिः तत्त्वार्थधिगम सूत्र अ. १०–६

= જો કે પદ્યકારે એ વાત કહી નથી તો પણ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રના નાયક શ્રી "ઉમાસ્વાતિ" વદે છે કે 'ઔપશમિક, ક્ષયૌપશમિક, ઔદયિક અને ભવ્યત્વ" એ ભાવો પણ નષ્ટ થાય જ છે, કે જે મોક્ષ માર્ગમા સહાયક થયા હતા. જુઓ તત્ત્વાર્થ અ ૧૦–૪.

જેમ બાણથી તીર છૂટયા પછી એને પૂર્વ વેગ મળે છે તેમ શરીરનો વિયોગ થયા પછી શરીરનો વેગ આત્માને મળે એ સમજી શકાય છે, પણ તોય પ્રશ્ન એ રહે છે કે વેગ મળવા છતાં એ વેગથી ઊંચે જ ગમન કરે છે એનું શું કારણ? એનો ઉત્તર એ છે કે "ઉર્ધ્વગતિ" એ જ આત્માનો સહજ સ્વભાવ છે; તે નીચ કે આડોઅવળો જાય છે તેનુ કારણ તો કર્મની પ્રબળતા છે શાસ્ત્રકારો લેપવાળા તુબડાનુ દૃષ્ટાંત આપી એમ સમજાવે છે કે જેમ જળમાં તરવાનો એનો સ્વભાવ છે, પણ લેપને લીધે નીચે રહે છે+ છતાં લેપ છૂટયો કે તુરત ઉપર જ આવી રહે છે તેમજ કર્મસંગી અને કર્મમુકત જીવનું સમજવું.

હજુ પ્રશ્ન એ રહે છે કે પદ્યકર્તાએ

"ઉર્ધ્વગમન: સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત સુસ્થિત જોઃ"

એમ કહ્યુ તો "સિદ્ધાલય" શું? કયાં? અને આત્માની ત્યાં જ સ્થિરતા શા માટે? એથી ઉપર કે નહિ? આનો ઉત્તર શાસ્ત્રો નીચે મુજબ વાળે છે.—

સંપૂર્ણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી આત્મા જ્યાં સ્થિરતા પામે છે, તેને "સિદ્ધિાલય" કહેવામાં આવે છે.× તે સ્થાન લોકને છેડે આવેલુ છે= એથી ઉપર આત્મગતિ ન થવાનુ કારણ

+ શ્રી ભગવતીસૂત્ર સ્કંધ ૧ લો સૂત્રાંક ૨૮૩ મો.

× "સિદ્ધોનુ આલય" એ "સિદ્ધાલય." આ સ્થાન માટે આ સિવાય બીજા અગિયાર પર્યાયશબ્દો આવે છે

= જૈનદૃષ્ટિએ જગતના લોક અને અલોક એવા વિભાગો છે જ્યાં લગી જીવ અને અજીવ બન્ને છે, ત્યા લગી લોક

એ છે કે એથી ઉપર જવા માટે ગતિમાં સહાયક થનારું "ધર્માસ્તિકાય" તત્ત્વ અલોકમા છે નહિ.–

એટલે જ મેરુગિરિની ટોચ પર જઈ વિજયધ્વજને "આંબીને અંબર થંભવું અંતિમ એ જ વિરામરે+" ગીતા પણ એ જ ધ્વનિ ઉચ્ચારે છે કે —

"यं प्राप्य न निवर्तते, तद्‌धाम परमं मम"

(ગીતા અ ૮–૨૧)

કહેવાય છે પણ જ્યા અજીવ તત્ત્વમાનુ માત્ર એક આકાશ જ હોય છે તેને અલોક કહેવાય છે (જુઓ શ્રી ઉત્ત અ ૩૬–૨) અને આ સિદ્ધાલય ઠેઠ લોકને છેડે આવ્યુ છે (એ વર્ણન માટે જુઓ ઉત્ત. અ. ૩૬–૫૫ થી ૬૪)

– જીવાસ્તિકાય અને -પુદ્‌ગલાસ્તિકાય બન્ને ગતિશીલ છે. પરંતુ પદાર્થ ગતિશીલ કે સ્થિતિશીલ હોય તોય એની ગતિ કે સ્થિતિમાં સહાયક તત્ત્વ હોવુ જ જોઇએ એ વૈજ્ઞાનિક નિયમને માન્ય રાખી જૈનદર્શને ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એમ બે દ્રવ્યો અનુક્રમે સ્વીકાર્યા છે, તેમાંનુ પહેલું ગતિસહાયક લક્ષણવાળું છે અને બીજું સ્થિતિસહાયક લક્ષણવાળું છે. આ સિવાય લોકમા પણ આકાશાસ્તિકાય નામનુ એક દ્રવ્ય છે બધાંય દ્રવ્યોનુ એ ભાજન છે અને બધાને અવકાશ આપવો એ એનુ લક્ષણ છે કાળદ્રવ્યને માત્ર શ્વેતાંબરઆમ્નાય માને છે અને એનું ક્ષેત્ર માત્ર અઢી દ્વીપ છે જુઓ ઉત્ત. અ ૨૮–૬ થી ૧૩).

+ "સાધના સપ્તાહ પુસ્તક" માથી જૈનસૂત્રોમાંની એક સૂક્ષ્મ વિજ્ઞાનની બીના અહીં કહેવી જોઇએ કે "સિદ્ધસ્થાન"

ત્યાંથી ફરી પાછું ફરવાપણું રહેતું જ નથી.

હવે તે સ્થાન પામ્યા પછી આત્મદશા શી હોય છે? તે બતાવવા માટે પદ્યકાર કહે છે કે :—

"સાદિ અનંત અનંત સમાધિ સુખમાં"

અહીં કેવળ પુનર્ભવની ઘટમાળ છૂટી જાય છે, એટલે આત્માની સ્વભાવવેદકતા પણ છૂટી જાય છે એમ ન સમજવું ત્યા દુઃખનો અભાવ હોય છે પણ સુખનો અભાવ હોતો નથી. એટલે કે દુઃખસુખની ક્ષણજીવી લાગણીઓથી પર એવું સહજસુખ ત્યા કાયમ રહે છે જો કે આ સુખ "સાદિ" એટલે તદ્દન નવા પ્રકારનુ છે એ દૃષ્ટિએ તેની આદિ જરૂર થઈ, પણ એમ છતા એનો અંત નિશ્ચયે નથી, નથી જ.

અહીં એક શકા જરૂર થાય કે તો તો "જે નથી એ એ કદી નથી અને જે છે તે હમેશાં છે" એ અબાધિત કાનૂનને બાધા પહોંચે છે, પણ આ શંકા વજૂદવાળી નથી, કારણ કે અહીં જે સુખનુ સાદિપણું કલ્પ્યું છે, તે માત્ર પર્યાયાર્થિક નયની

પામીને પોતાની મૂળશરીરની ઊંચાઈ પહોળાઇના ૨/૩ જેટલા અવકાશમા એ આત્મા પોતાના પ્રદેશ સહિત રહે છે અને એ સિદ્ધિસ્થાનમાં અનત જીવો હોવા છતા તેમના પ્રદેશો પરસ્પર (જેમ એક દીવાના તેજને બીજા દીવાનું તેજ બાધક થતું નથી તેમ) બાધક થતા નથી. મૂળ શરીર જેટલી જગ્યા રોકે તેનો ૨/૩ ભાગ કહેવાનુ કારણ એ કે શરીરમા ૧/૩ ભાગ (મુખ, કાન, પેટ વગેરેમા ખાલી હોય છે. (જુઓ ઉ. ૨૯–૭૪)

અપેક્ષાએ. નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ તો સત્તામાં એવું સુખ જીવ માત્રમાં છે જ, છે, પરતુ કર્મના વ્યાસંગને લીધે તે સુખના સહજ ભાવને જીવ નથી વેદી શકતો, તે કર્મવ્યાસગ છૂટતાં વેદી શકે છે. કારણુ કે હવે એની સ્વરૂપ સમાધિ+ અનંત બની છે, એટલે એ સુખ પણ અનત બની ગયુ છે

આ સ્વરૂપસમાધિના અનંત સુખનુ(×) સંવેદન શાથી થાય છે? એ ચોખવટ કરતા પદ્યકાર ઉચ્ચરે છે કે .–

+ સાધનાકાળની સમાધિમા અને સિદ્ધિકાળની સમાધિમાં એટલો જ ફેર કે સાધનકાળની સમાધિ દેહબધન અને કર્મસંગ હોવાને કારણે મર્યાદિત મુદત થતા જ છૂટી જાય છે. પરંતુ હવે એ સમાધિભંગનાં કારણો 'સર્વાંગસિદ્ધિ' પામ્યા પછી નાશ પામ્યાં, એટલે હવે એ સમાધિ ખડિત થતી જ નથી અને "સત્યમુદા પતિ સગમાં રગ અભંગ આરામ રે."

(×) અહીં એક મહત્ત્વની બાબત પર ધ્યાન ખેંચવું જરૂરી છે, તે એ કે મત, પંથો અને પૂર્વમીમાંસાએ સ્વર્ગ પર્યંતનાં અને ઇતરદર્શનોએ દુઃખાભાવરૂપ મોક્ષ પર્યંતનાં કલ્પના અને પોતપોતાની કક્ષા અને પરિભાષા પ્રમાણે ઉપાયો રજુ કર્યાં. જો કે વેદાંતે આત્માને તો વિભુ માન્યો પણ એણે દુઃખાભાવ ઉપરાંત એનાં સહજાનંદ સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપ્યો. ગીતાજીએ આગળ વધીને "यं प्राप्यनन्निवर्तंते तद्धाम, परमं मम" કહ્યું. પણ એ ધામ કયા? અને ત્યાં આત્મા કઇ દશામાં સહજ સુખ વેદે છે? તે ચોખવટ તો અહીં જૈનસૂત્રોદૃષ્ટિથી જ થઇ.

એ ભૂમિકામાં જવા છતાં ઉત્પન્ન થયેલાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનો અંત આવતો નથી અર્થાત્,

"અનંત દર્શન અનત જ્ઞાન સહિત જો"

એ ભૂમિકામાં અનતજ્ઞાન અને અનંતદર્શન છે જ+ બસ અહી,

"જિનપદ નિજપદ એકતા, ભેદભાવ નહિ કાંઇ"

(રાજપદ્ય પૃ. ૧૧૬)

"વ્યવહરાસે દેવ જિન, નિહચેસે હૈ આપ"

(રાજપદ્ય પૃ ૯)

—આજ સર્વાંતિમ ભૂમિકા!

—એની તાલાવેલી પળેપળે અમોતમો સૌને હો...!!!

: ઉપસંહાર :

અલખેલા યોગીશ્વર આનંદઘનજી સમતા પટરાણીના મુખમાંથી એ શબ્દો બોલાવે છે કે.

'પરઘર ભમતાં સ્વાદ કિયો લહે, તનધન યૌવનહાણ

(આનદઘન બહુ પદ ૫૬-૩)

મમતામા જવું એ પરઘર-કર્માધીન દશા એ પરદેશ.

—અને—

સમતામા સ્થિર થવું એ નિજઘર-આત્મસ્વતત્રતા એ સ્વદેશ.

આ રીતે મમતા છૂટી, માયા છૂટી, કાયા છૂટી અને શિવ, અચલ, અરોગી, અનંત, અવ્યાબાધ, અપુનરાવૃત્તિવાળું સ્વઘર સાંપડયું.

આત્માની પોતાના પ્રદેશો સહિત હસ્તી, સ્વભાવ, જ્ઞાન, સ્વભાવવેદન એટલે કે સચ્ચિદાનંદદશાનો "સ્વરૂપ સ્વદેશ" મળી ગયો.+

અહો કેવી એ અનુપમ પળ ! ! !

બોલો·

"સહજાનંદી સ્વરૂપી,

અવિનાશી હું આત્મ સ્વરૂપ !

※

ઉપોદ્દઘાત

સિદ્ધિનાં સોપાનોનું ક્રમવાર વર્ણન વાંચ્યા પછી પાઠકને એક પ્રશ્ન સ્વભાવિક જ થાય કે આ કથન અપરોક્ષાનુભૂતિથી

+ મત અને પંથોની ઝરણીઓ ધર્મની મહાસરિતામાં ભળે છે. ધર્મો ષડ્દર્શનના અખાતમા ભળે છે. દર્શનો સત્યના સાગરમાં મળે છે અને આખરે સહુ સચ્ચિદાનદના મહાસાગરમાં મળીને મૂળથી માંડીને અંત સુધીની એવી તો અખંડ આત્મીયતા સાધી લે છે, કે એ અવધિશિખાપર જગતનાં સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ સકળ સ્વરૂપો એક જ સ્વરૂપના ચિત્રવિચિત્ર આવિષ્કારો બની રહે છે જથુષ્ટ્રનું બહિસ્ત, હજરતનું જન્નત અને પૂર્વમીમાંસાનાં સ્વર્ગ ત્યા જૂદાં નથી. ઇશુનો પ્રેમસ્વરૂપ પ્રભુ અને

કહેવાયું છે કે આપ્તજનોનાં વચન પરથી? આનો ઉત્તર નિખાલસ હૃદયે પદ્યકાર પોતે જ વાળે છે કે :—

*　　　*

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહિ પણ તે શ્રી ભગવાન જો
તેહ સ્વરૂપને અન્યવાણી તે શું કહે ?
અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો. (૨૦) અપૂર્વ

અર્થ :- સર્વજ્ઞ ભગવાન પણ જે પદને માત્ર વેદી શકે છે, કહી શકતા નથી તેવા અકથ્ય સ્વરૂપને બીજાની વાણી તો કેમ જ કહી શકે? ખરી રીતે એ જ્ઞાન; અનુભવનો જ વિષય છે.

વિવેચન : વાણી એ અંતઃકરણના ભાવોને વ્યકત કરવાનુ એક સાધન ખરું પણ શબ્દસ્વરૂપ ધર્યા પછી એ પુદ્ગલ હોઇને એનું સ્વરૂપ પલટાઈ જાય છે એટલે જ ગમે તેવા પ્રેરક ભાવોથી વાણી નીકળી હોય તોયે પાઠકનો આત્મા; પ્રેરણા ઝીલી શકે તેટલો તૈયાર ન હોય તો એને સાધક થતી નથી. આ રીતે શબ્દાત્મક વાણી એ પુદ્ગલલક્ષણ છે અને જ્ઞાન એ ચૈતન્યલક્ષણ છે. એટલે જ કહે છે કે :-

પરમપદનો અનુભવ જો કે સર્વજ્ઞ પુરુષને પ્રત્યક્ષ છે,

યોગનો ઇશ્વર જૂદો નથી. બુદ્ધનું નિર્વાણ અને નૈયાયિક વૈશેષિકની મુક્તિ જુદાં નથી વેદાંતનું 'एकमेवाद्वितियं ब्रह्म" અને તત્ત્વજ્ઞાનનો "एगे आया" ભિન્ન નથી ત્યાં એકનું તત્ત્વજ્ઞાન જ નહિ પણ વિશ્વમાત્રનું જ્ઞાન અંતર્લીન થાય છે.

એમ છતાં પ્રભુ! એ અનુભવને વાણીમાં ઉતારી શકતા નથી.

કારણ કે ચૈતન્યનો અનુભવ પુદ્ગલમાં કેમ ઉતરી શકે? છતાં એ પરમપુરુષના શ્રીમુખથી થતા ઉપદેશમાં અને ઈતરના ઉપદેશમાં અનુભવની ખામીને લીધે જેટલી પ્રેરણા એ નિમિત્તે જાગે છે, તેટલી પ્રેરણા અન્યવાણીના નિમિત્તે નથી જાગતી. કારણ કે અનુભવના જે ઓળા ઉતરે છે, જે સર્જન જન્મે છે, તે અનુભવવિહીનની વાણીમાથી નથી નીતરતા. માટે જ પદ્યકાર કહે છે કે જ્યા આવી જ સ્થિતિ છે, ત્યાં એવા સ્વસવેદ્ય સ્વરૂપને મારા જેવાની વાણી તો શ્યે વદી શકે? કારણ કે તે જ્ઞાન, કેવળ અનુભવગોચર છે! અહીં પ્રશ્ન થાય કે જ્ઞાન માત્ર અનુભવગમ્ય છે તો "તે જ્ઞાન" એમ વિશેષ ભાર મૂકવાનુ શું કારણ! ઉત્તર એ છે કે આત્મજ્ઞાન એક માત્ર અનુભવગમ્ય છે આત્મજ્ઞાન સિવાયનાં પરોક્ષ જ્ઞાન સંબંધમા તો વસ્તુપ્રત્યક્ષ ન હોય તોય હેતુ દૃષ્ટાંતાદિથી વસ્તુનો બોધ થાય છે. કારણ કે એ પરોક્ષજ્ઞાન ઘણુંખરું ચક્ષુગમ્ય કે બુદ્ધિગમ્ય હોય છે×

: ઉપસંહાર .

અધ્યાત્મજ્ઞાન માત્ર આત્મપ્રત્યક્ષ છે. કેવળજ્ઞાની પણ એ

× જૈનદૃષ્ટિએ માત્ર "આત્મજ્ઞાન" ને જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહ્યુ છે અને તેમાંય સર્વોચ્ચપદ કેવળજ્ઞાનને આપ્યું છે. મતિશ્રુત જ્ઞાનને એ પરોક્ષ માને છે એટલે કે નૈયાયિક, વૈશેષિકાદિ દર્શનશાસ્ત્રો માને છે તેમ આંખોથી દેખાતાંને જ એ પ્રત્યક્ષ નથી માનતું, કારણ કે દર્શનશાસ્ત્રોની પરિભાષાથી જૈનદૃષ્ટિની પરિભાષા ઊંડે ઊંડે જાય છે.

જ્ઞાનને અતિનિકટમાં રહેતા સાધકનેય અનુભવાવી શકતા નથી, તેમ અનુભવદર્શન, વાણીમાં લાવી પણ શકતા નથી. "મૂંગાના મીઠા સોણલા સમું" એ મૂંગા આત્માનુ સુખસંવેદન છે. ત્યાં (મારા જેવા) અન્યને–બીજાને–તો.... .'અપૂર્વ અવસર એવો કયારે આવશે?' એવી યાચના જ કરવાની રહી!

: ઉપોદ્‌ઘાત :

હવે પદ્યકાર સામે એક ગભીર પ્રશ્ન થાય છે કે જો આ જ સ્થિતિ છે, તો આ પદ્યરચનાનો હેતુ શો? એના ઉત્તરમાં એ પોતે જ કહે છે.

એહ પરમપદપ્રાપ્તિનુ ધર્યું ધ્યાન મેં
ગજા વગર ને હાલ મનોરથરૂપ જો;
તો પણ નિશ્ચય રાજચદ્ર મનને રહ્યો,
પ્રભુ આજ્ઞાએ થાશુ તે જ સ્વરૂપ જો. (૨૧) અપૂર્વ.

અર્થ:–આ તો માત્ર એવા પરમપદને મેળવવાની મારી મુરાદ પ્રભુને ચરણે ચિંતનદ્વારા મૂકી છે અત્યારે મારું ગજું નથી પણ મારા મનમાં એવી નિષ્ઠા દૃઢ થઇ છે કે જો પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે ચલાશે તો આખરે એ સ્વરૂપ મળશે જ મળશે.

જીવ બોલે છેઃ–એ પદ પામી ગયાનો મારો દાવો નથી. દાવો હોત તો, નાથ! તારે ચરણે યાચના કરવાની જરૂર જ ાની હોત? "વારુ!!! માની લે કે હું તને એ આપી દઉં તો??

"પ્રભુધ્વનિ આવે છે."

પરમાત્મન્! આપે જ અગાઉ કહ્યુ છે કે "હું આપી ન શકું" કારણ કે એ આપી અપાય તેવી વસ્તુ નથી"* છતાં આપો તોય એ જીરવવા જેટલી હાલ મારામાં લાયકાત નથી.

"જીવ બોલે છે."

ખરી વાત તો એ છે કે જે "જે જેનુ ચિંતન કરે છે તે તે રૂપ બને છે"+ એ ન્યાયે આપના પરમપદના ચિંતનથી હું પણ તે રૂપ બનવા ઇચ્છું છુ. શકિત વિના માત્ર ચિંતનથી વસ્તુપ્રાપ્તિ કેમ થાય? આ ટૂંકનુ બીજુ ચરણ એનો ઉત્તર વાળે છે કે જો ખરેખરી લગની હોય, તો એ લગનીની ભસ્મમાંથી ખરી ક્રિયાશકિત આપોઆપ જન્મે જ છે પરંતુ એવી લગની–નિત્યવસ્તુની વફાદારી, દૃઢ સંકલ્પ માગે છે માટે જ પદ્યકાર કહે છે કે :—

"તો પણ નિશ્ચય રાજચંદ્ર મનને રહ્યો."

અર્થાત્ એ વજ્રસંકલ્પ મન સાથે દૃઢ કર્યો છે. પરંતુ મનોવૃત્તિ તો અવળે માર્ગે પણ કાં ન દોરી જાય? કારણ કે જીવને અનાદિ કાળથી સ્વચ્છંદનો નાદ લાગ્યો છે. માટે જ છેલ્લે એ દ્વાર ખોલી નાખે છે કે .—

"પ્રભુ–આજ્ઞાએ થાશુ તે જ સ્વરૂપ જો"

ટિપ્પણુ—*જુઓ શ્રી આચારાંગ ૫–૨–૧૧

\+ **वीतराग ! तद्ध्यानाद् वीतरागो भवेद्भवी** (જૈનાચાર્ય)

દર્પણુ હાથમાં લેતા જેમ મુખાકૃતિનુ ભાન થાય છે; તેમ સિદ્ધ કે જિનેશ્વરસ્વરૂપના ચિન્તનરૂપ દર્પણુથી આત્મસ્વરૂપનું ભાન થાય છે. (મોક્ષમાળા પાઠ ૧૩ મો)

પ્રભુઆજ્ઞા વિના પરમપદ—આત્મસ્વરૂપ—પમાય જ નહિ! એટલું જ નહિ પણ એના અવલંબન વિના ડગલુંય ભરવું એ કેવળ અધોગતિ વહોરી ભવાટવીમાં ભટકવા જેટલું મહા જોખમી છે.

અહીં પ્રશ્ન એ થાય કે પ્રભુ તો નિરંજન, નિરાકાર, નિર્લેપી અને સ્વસ્વરૂપનિમગ્ન છે એ શી રીતે આજ્ઞા કરે?

એનો ઉત્તર એક વિભાગમાં તો એ છે કે:—જિનદેવ પોતે અમુક કાળે, અમુક ક્ષેત્રે; સદેહે વર્તતા હોવાનો સંભવ છે જ, અને તેઓ નિર્લેપી તથા સ્વસ્વરૂપમગ્ન હોઈને આખરે તો નિરંજન, નિરાકાર બને છે પણ તે પહેલાં પોતાની અમરવાણીનું દાન કરે છે. છતા એવા પુરુષનો જ્યાં અભાવ હોય ત્યાં એમને માર્ગે ચાલનારા સંતપુરુષો અને વીતરાગ માર્ગના પ્રેરક સચ્છાસ્રો તો શોધકને કોઈ પણ કાળે અને કોઈ પણ ક્ષેત્રે મળી જ રહેવાનાં.

: ઉપસંહાર :

વિચાર અને વિવેક વિના જિજ્ઞાસા અશક્ય છે.

જીવનમાં અદ્‌ભૂતતા, નવીનતા, અને દિવ્યદૃષ્ટિ પ્રેરે તે વિચાર.

સત્યાસત્યનું પૃથક્કરણ—છણાવટ—તે વિવેક.

જિજ્ઞાસા સિવાય શ્રદ્ધા અશક્ય છે

સત્પુરુષોનો અનુભવ, આગમનાં વચન અને પોતાની વિવેક બુદ્ધિ, એ ત્રણના સમન્વય પછી સત્પ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થ [illegible]ાનો અટલ નિશ્ચય જાગે તે શ્રદ્ધા. શ્રદ્ધા વિના સત્પુરુષોની [illegible]જ્ઞારાધના અશક્ય છે. સત્પુરુષ એટલે નિઃસ્પૃહતા નિખાલસતા

અને સત્યની સાક્ષાત્ મૂર્તિ, નિસ્પૃહતા, નિખાલસપણું અને સત્યની તાલાવેલી એ જ સત્પુરુષની આજ્ઞા.

આજ્ઞારાધના વિના વજ્રસંકલ્પભર્યું સદ્વર્તન અશકય છે. મુસીબતો અને પ્રલોભનોને સમતાપૂર્વક જિતવા તે જ વજ્રસં-કલ્પભર્યું સદ્વર્તન

વજ્રસંકલ્પમય સદ્વર્તન વિના ધ્યાન અશકય છે. ધ્યાન એટલે એકાગ્ર આત્મચિંતન.

ધ્યાન વિના સિદ્ધિ નથી.

સિદ્ધિ એટલે વીતરાગ ભાવની પરાકાષ્ઠા.

: અંતિમ ઉપસંહાર

મહાપુરુષોનો પંથ એટલે અંદરની અને બહારની ગાંઠથી છૂટવાનો માર્ગ. એ માટે સૌથી પ્રથમ શરત તો એ, કે બધા સંબંધોમાંહેનુ તીક્ષ્ણ બંધન છેદી નાખવુ જોઇએ. પણ એ શરત સાંગોપાંગ પાળવા માટે પહેલી આટલી લાયકાત હોવી ઘટે:—

(૧) ભાવમાત્રથી ઉદાસીનતા.

(૨) દેહ; એ સંયમ માટે છે વિલાસ માટે નહિ, એવો ખરો વિવેક

આવી ઉદાસીનતા અને ખરા વિવેકમાંથી સ્વયં ચૈતન્ય-જ્ઞાન ઉપજે. ચૈતન્યજ્ઞાન સાચુ છે કે કેમ એ જોવાનુ માપ એ કે જીવનમાં સત્યને આચરવાની તાલાવેલી લાગે. શુદ્ધ સ્વરૂપના

ધ્યાનની લગની લાગે: એટલે માર્ગમાં ધારી–અણધારી–મુસીબતો અચાનક આવીને કસોટી કરવા ઊભી રહે પણ એમને વટાવતાં ન તો મૂંઝવણ થાય કે ન તો ખેદ કે અભિમાન થાય ? એક બાજુથી સંયમનું સુકાન બરાબર હોય અને એ સંયમનુ સુકાન સાચી જ દિશા તરફ છે કે સ્વચ્છંદતાને માર્ગે ? તે જોવાના ધ્રુવકાંટારૂપ વીતરાગવચનની આજ્ઞાધિનતા હોય.

આમ થવાથી એવી જાગૃતિ અચૂક આવે કે વિષયો ન લોભાવી શકે ? મન ખેંચાય તોય અસહ્યવેદના થાય અને કશોય પ્રતિબંધ રાખ્યા વગર અંતરંગ ભાવ વહ્યા કરે.

આ ક્રમે આગળ જતાં ક્રોધ, માન માયા અને લોભ; જે જે વૃત્તિમાંથી જન્મ્યા છે; તે વૃત્તિ દબાતી જઈ અને જીવ સમભાવરસનો પ્યાલો પીતો જાય.

આની ખાતરી બે રીતે થાય :—

(૧) આંતરિક દૃષ્ટિએ.

(૨) અને બાહ્ય દૃષ્ટિએ.

આંતરિક દૃષ્ટિનું પ્રમાણ એ, કે જાતે જેમ ક્રોધને દબાવે તેમ બીજાના ક્રોધને પણ મૂળથી ઝટ પારખી લે અને દબાવી શકે. બીજાનો ક્રોધ પોતાને કોપિત ન કરે, ત્યારે જાણવું કે એ ક્રોધ સાચે જ જિતાયો છે, એ જ રીતે અભિમાન માયા અને લોભનુ સમજવું.

અંતરંગદૃષ્ટિની આરસી એજ બાહ્યદૃષ્ટિ હોઈને—એવો પુરુષ શરીર પર કશી મૂર્છા ન રાખે ! શત્રુ અને મિત્ર

પ્રત્યે સમભાવે જુએ, પ્રશંસાનિંદાને જીરવી જાણે અને જીવવામાં કે મરવામા ભેદ ન ભાળે છેવટે તો એટલો નિર્મોહી બની જાય કે કોઈ મોક્ષ આપવા આવે તોય ન મોહાય !

આટલો નિર્મોહી થયો એટલે પછી એને ભય શો રહ્યો ? મસાણ અને મહેલાત, એને તો બેય સરખા

સિંહ, વાઘ, વરુમા રહેલા આત્મા સાથે એને વૈર ન હોય પછી એમનાથી એનું હૈયુ થડકે જ શાનુ ?

આવા નીડરને ઈચ્છા માત્રનો નિરોધ સહજ હોય ! કોઇ અલૌકિક રિદ્ધિ કે અપ્રતિમ સિદ્ધિની લાલચ પણ એને ખોખુ લાગે. આગળ જતા આટલે દૂર આવ્યો છતાય, જો મૂળથી કોઇ અશુદ્ધિ રહી ગઇ હોય તો પતનનો ભય ઊભો જ છે પણ મૂળે શ્રદ્ધા અને શુદ્ધબુદ્ધિ એ બન્ને પાખ બરાબર હોય તો જ ઊડી શકાય. આ ઉડ્ડયનને પરિણામે પૂર્ણ વીતરાગતા પ્રગટે અને આત્માના સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો પ્રકાશ પથરાઇ જાય

એટલે ભવબીજનો નાશ થાય,
અને સર્વકાર્યની સિદ્ધિ થાય,

જ્યાં લગી આયુષ્ય હોય ત્યા લગી આત્મધ્યાનમાં સુખ્યોપયોગે ટકી, અનાસક્ત ભાવે ક્રિયા કરી આખરે જડ–સંબંધ માત્ર છૂટી જઇને સહજપદમા સ્થિતિ થાય એ સ્થાન જે સ્થળે છે, ત્યાંથી પાછું ફરવાનુ છે જ નહિ, જ્યા અનંત સમાધિ છે, અનંત સુખ છે.

આવું પરમપદ વર્ણવવા માટે વાણી પર્યાપ્ત નથી.

એ મુખ્યત્વે અનુભવનો વિષય છે. એવા અત્યુત્તમ પદનાં મુખ્ય અવલંબન બે–

(૧) એ માર્ગે જવાનો દૃઢ સંકલ્પ

અને

(૨) પ્રભુ પ્રત્યેનો દૃઢ સમર્પણભાવ.

પરિશિષ્ટ

૧ અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ? ઉ. અ. ૨૯ ગા ૨૨
ક્યારે થઇશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો ? ઉ. અ. ૪ ગા. ૩
સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને ઉ. અ. ૮ ગા. ૪
વિચરશું કવ મહાપુરુષને પંથ જો ? આ. ૧ ઉદ્દે ૩ સૂ ૧
અપૂર્વ અવસર. મહાજનો યેન ગતઃ સપન્થા
(મહાભારત)

૨ સર્વભાવથી ઔદાસીન્યવૃત્તિ કરી, ઉ. અ. ૨૯ ગા. ૨
માત્ર દેહ તે સંયમહેતુ હોય જો;
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિ, અ. ગાથા.
દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ જોય જો. દશ. ૬ઠ્ઠું ૨૦-૨૧
અપૂર્વ અવસર

૩ દર્શનમોહ વ્યતિત થઇ ઉપજ્યો બોધ જે, ઉ. અ. ૨૬ ગા. ૩૦
દેહ ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો, ઉ. અ. ૨૮ ગા. ૩૫

તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ [illegible]
વર્તે એવું શુદ્ધ સ્વરૂપનું [illegible]

[illegible]

૪ આત્મસ્થિરતા ત્રણ [illegible]
મુખ્યપણે તો વર્તે [illegible]
ઘોર પરિષહ કે [illegible]
આવી શકે નહીં તે [illegible]

[illegible]

૫ સંયમના હેતુથી [illegible]
સ્વરૂપ લક્ષે [illegible]
તે પણ ક્ષણ ક્ષણ [illegible]
અંતે થાયે નિજ [illegible]

[illegible]

૬ પંચ વિષયમાં [illegible]
પંચ પ્રમાદે [illegible]
દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર ને [illegible]
વિચરવું [illegible]

[illegible]

૭ ક્રોધ પ્રત્યે તો વર્તે ક્રોધસ્વભાવતા
માન પ્રત્યે તો દીનપણાનું માન જો,

[illegible]

૧૯
ડે,
ડે ૫
શ્ચય–વાકય
મોહના
૬
સફળ
ન ન
હોય
૭
ત્ર
૪
૧

માયા પ્રત્યે માયા સાક્ષી ભાવની,	અ. ગા.
લોભ પ્રત્યે નહીં લોભ સમાન જો.	દશ ૮—૩૭
અપૂર્વ અવસર.	
૮ બહુ ઉપસર્ગકર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહીં	ઉ. અ. ૨ ગા. ૧૧
વંદે ચક્રી તથાપિ ન મળે માન જો;	ઉ. અ. ૨ ગા. ૩૮
દેહ જાય પણ માયા થાય ન રોમમાં,	ઉ. સૂ.
	આ. અ ૯—૩—૯
લોભ નહિ છો પ્રબળ સિદ્ધિ નિદાન જો.	ઉ.અ. ૨ ગા. ૨૬
અપૂર્વ અવસર	ઉ. અ. ૨ ગા. ૪૩
	અ. ૨-૪૪
૯ નગ્નભાવ, મુંડભાવ સહ અસ્નાનતા	આ.અ.૯ઉ. ૧ સૂ. ૧૮
અદંત ધોવન આદિ પરમ પ્રસિદ્ધ જો	આ. અ. ૯ ઉ. ૪ સૂ ૨
કેશ, રોમ, નખ કે અંગે શૃંગાર નહીં.	ભગવતી શતક
દ્રવ્યભાવ સંયમમય નિર્ગ્રંથ સિદ્ધ જો.	ઉદ્દેશો પ્રશ્ન નં.
અપૂર્વ અવસર.	૧—૯—૩૦૦
૧૦ શત્રુ મિત્ર પ્રત્યે સમદર્શિતા,	ઉ.અ. ૧૯ ગા. ૨૫
માન અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ જો,	ઉ. અ. ૧૯ ગા ૯૦
જીવિત કે મરણે નહીં ન્યુનાધિકતા,	
ભવ મોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સ્વભાવ જો	
અપૂર્વ અવસર.	
૧૧ એકાકી વિચરતો વળી સ્મશાનમાં,	અ. ગા.
વળી પર્વતમાં વાઘસિંહ સંયોગ જો,	ઉ ૨ ૨૦/૨૧

અડોલ આસન ને મનમાં નહીં ક્ષોભતા,
પરમ મિત્રનો જાણે પામ્યા યોગ જો.
અપૂર્વ અવસર.

૧૨ ઘોર તપશ્ચર્યામા (પણ) મનને તાપ નહીં, ઉ અ ૨ ગા ૪૩
સરસ અન્ને નહીં, મનને પ્રસન્ન ભાવ જો; ઉ. અ ૨ ગા. ૩૯
રજકણ કે રિદ્ધિ વૈમાનિક દેવની, અ. ગા.
સર્વે માન્યાં પુદ્ગલ એક સ્વભાવ જો. ઉ. ૩૫–૧૩
અપૂર્વ અવસર

૧૩ એમ પરાજય કરીને ચારિત્ર મોહનો. અ. ગા.
આવું ત્યાં જ્યા કરણ અપૂર્વ ભાવ જો, ઉ. ૨૯–૬૧
શ્રેણી ક્ષપકતણી કરીને આરૂઢતા,
અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવ જો.
અપૂર્વ અવસર

૧૪ મોહ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર તરી કરી,
સ્થિતિ ત્યાં જ્યાં ક્ષીણ મોહગુણસ્થાન જો;
અંત સમય ત્યા પૂર્ણ સ્વરૂપ વીતરાગ થઇ,
પ્રગટાવું નિજ કેવળજ્ઞાન નિધાન જો. અ. ગા.
અપૂર્વ અવસર ઉ. ૨૯–૭૧

૧૫ ચારકર્મ ઘનઘાતી તે વ્યવચ્છેદ જ્યાં,
ભવના બીજતણો આત્યંતિક નાશ જો;
સર્વભાવ જ્ઞાતા દ્રષ્ટા સહ શુદ્ધતા; અ. ગા.
કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો. ઉ. ૨૯–૭૧
અપૂર્વ અવસર.

૧૬ વેદનીયાદિ ચાર કર્મ વર્તે જહાં,
બળી સીદરીવત્ આકૃતિ માત્ર જો; અ ગા.
તે દેહાયુષ આધિન જેની સ્થિતિ છે, ઉ. ૨૯–૭૨
આયુષ્યપૂર્ણે મટિયે દૈહિક પાત્ર જો.
અપૂર્વ અવસર

૧૭ મન, વચન, કાયા ને કર્મની વર્ગણા
છૂટે જહાં સકળ પુદ્દગળ સંબંધ જો, અ. ગા.
એવું અયોગી ગુણસ્થાનક ત્યાં વર્તતું, ઉ. ૨૯–૭૨
મહાભાગ્યસુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો.
અપૂર્વ અવસર.

૧૮ એક પરમાણુ માત્રની મળે ન સ્પર્શતા,
પૂર્ણ કલંક રહિત અડોલ સ્વરૂપ જો; અ. ગા.
શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ અનન્યમય, ઉ. ૨૯–૭૨
અગુરુલઘુ અમૂર્ત સહજ પદ રૂપ જો.
અપૂર્વ અવસર

૧૯ પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણના યોગથી, ઉ અ. ૨૯ ગા. ૭૩
ઉર્ધ્વ ગમન સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત સુસ્થિત જો ઉ અ. ૩૬ ગા. ૭૬
સાદિ અનંત અનંત સમાધિ સુખમા અ. ગા.
અનંત દર્શન, જ્ઞાન અનંત સહિત જો ઉ. ૩૬–૬૬;
અપૂર્વ અવસર.

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમા,
કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો, અ. ઉ. સૂ.

તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે ? આ. ૫-૬-૯
અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો.

અપૂર્વ અવસર.

૨૧ એહ પરમપદ પ્રાપ્તિને કર્યું ધ્યાન મેં, અ ગા.
ગજા વગર ને હાલ મનોરથ રૂપ જો, ઉ. ૨૯-૨૫
તો પણ નિશ્ચય રાજચંદ્ર મનને રહ્યો, તથા
પ્રભુ આજ્ઞાએ થાશું તે જ સ્વરૂપ જો. અ. ઉ. સૂ.

અપૂર્વ અવસર. આ. ૧-૧-૨+

+ આ-આચારાંગ, ઉ.-ઉત્તરાધ્યયન અને દ. દશવૈકાલિક સમજવાં. ગા.-ગાથા. અને બીજા ઉદ્દે૦-ઉદ્દેશક સમજવાં. સ.-સૂત્ર અ.-અધ્યયન.

ૐ

શાંતિ. ! શાંતિ ! ! શાંતિઃ ! ! !

૧ ખરા સ્નેહીની ચાહના એ સજ્જનતાનુ ખાસ લક્ષણ છે.

૨ વિવેક બુદ્ધિથી સઘળુ આચરણ કરવું

૩ દ્વેષાભાવ એ (દ્વેષ) વસ્તુ ઝેરરૂપ માનવી.

૪ ધર્મકર્મમાં વૃત્તિ રાખવી

૫ જીતેંદ્રિય થવું.

૬ જ્ઞાનચર્ચા અને વિદ્યાવિલાસમા તથા શાસ્ત્રાધ્યયનમાં ગુંથાવું.

૭ સંસારમા રહ્યા છતાં ને નીતિથી ભોગવતાં છતાં, વિદેહી દશા રાખવી.

૮ પરમાત્માની ભકિતમા ગુંથાવું

૯ પરનિંદા એજ સબળ પાપ માનવું.

૧૦ દુર્જનતા કરી ફાવવું એજ હાર.

૧૧ આત્મજ્ઞાન અને સજ્જનસંગત રાખવાં.

ઉવસગ્ગહર સ્તવન (સ્તોત્ર)

ઉવસગ્ગ-હરં પાસં,
પાસં વંદામિ કમ્મ-ઘણ-મુક્કં;
વિસહર—વિસ-નિન્નાસં;
મંગલ - કલ્લાણ - આવાસં. ॥ ૧ ॥
વિસહર - ફુલિંગ - મંતં,
કંઠે ધારેઈ જો સયા મણુઓ;
તસ્સ ગહ—રોગ—મારી,
દુટ્ઠ જરા જંતિ ઉવસામં. ॥ ૨ ॥
ચિટ્ઠઉ દૂરે મંતો.
તુજ્ઝ પણામો વિ બહુફલો હોઇ;
નરતિરિએસુ વિ જીવા,
પાવંતિ ન દુક્ખ-દોગચ્ચં. ॥ ૩ ॥
તુહ સમ્મત્તે લદ્ધે,
ચિંતામણિ કપ્પપાય-વબ્ભહિએ,
પાવંતિ અવિગ્ઘેણં,
જીવા અયરામરં ઠાણં. ॥ ૪ ॥
ઇઅ સંથુઓ મહાયસ !
ભત્તિબ્ભર નિબ્ભરેણ હિયએણ;
તા દેવ દિજ્જ બોહિં,
ભવે ભવે પાસ જિણચંદ ॥ ૫ ॥

(શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીનું રચેલ આ સૂત્ર છે તે સર્વ વિઘ્નોને દૂર કરે છે તેનું બીજું નામ, ઉપસર્ગહર સ્તોત્ર છે)

આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર

જે સ્વરુપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુખ અનંત
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત ૧

૧. જે આત્મ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના ભૂતકાળે હું અનંત-દુઃખ પામ્યો, તે પદ જેણે સમજાવ્યું એટલે ભવિષ્યકાળે ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય એવા અનંત દુઃખ પામત તે મૂળ જેણે છેદ્યું એવા શ્રી સદ્ગુરુ ભગવાનને નમસ્કાર કરૂ છું.

વર્તમાન આ કાળમાં, મોક્ષ માર્ગ બહુ લોપ
વિચારવા આત્માર્થિને, ભાખ્યો અત્ર અગોપ્ય ૨

૨ આ વર્તમાનકાળમાં મોક્ષમાર્ગ ઘણો લોપ થઈ ગયો છે, જે મોક્ષમાર્ગ આત્માર્થિને વિચારવા માટે (ગુરુશિષ્યના સંવાદરૂપે) અત્રે પ્રગટ કહીએ છીએ.

કોઇ ક્રિયા–જડ થઇ રહ્યા, શુષ્કજ્ઞાનમાં કોઈ,
માને મારગ મોક્ષનો, કરુણા ઉપજે જોઈ. ૩

૩. કોઈ ક્રિયાને જ વળગી રહ્યાં છે અને કોઇ શુષ્ક જ્ઞાનને જ વળગી રહ્યાં છે, એમ મોક્ષમાર્ગ માને છે; જે જોઇને દયા આવે છે.

બાહ્ય ક્રિયામા રાચતા, અંતર ભેદ ન કાંઇ,
જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધતા, તે ક્રિયાજડ આઇ. ૪

૪. બાહ્યક્રિયામાં જ માત્ર રાચી રહ્યાં છે, અંતર કઇ ભેદાયું નથી, ને જ્ઞાન માર્ગને નિષેધ્યા કરે છે, તે અહીં ક્રિયા જડ કહ્યાં છે.

બંધ મોક્ષ છે કલ્પના, ભાખે વાણી માંહિ,
વર્ત્તે મોહાવેશમાં, શુષ્કજ્ઞાની તે આંહિ. ૫

૫. બંધ, મોક્ષ માત્ર કલ્પના છે, એવાં નિશ્ચય-વાક્ય માત્ર વાણીમાં બોલે છે અને તથારૂપ દશા થઇ નથી, મોહના પ્રભાવમાં વર્તે છે, એ અહીં શુષ્ક જ્ઞાની કહ્યા છે.

વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આતમજ્ઞાન,
તેમજ આતમજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિતણાં નિદાન. ૬

૬. વૈરાગ્યત્યાગાદિ જો સાથે આત્મજ્ઞાન હોય તો સફળ છે. અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિના હેતુ છે અને જ્યા આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યા પણ જો તે આત્મ જ્ઞાનને અર્થે કરવામા આવતાં હોય તો તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ છે.

ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં થાય ન તેને જ્ઞાન,
અટકે ત્યાગ વિરાગમા, તો ભૂલે નિજ ભાન, ૭

૭. જેના ચિત્તમા ત્યાગ અને વૈરાગ્યાદિ સાધનો ઉત્પન્ન થયા ન હોય તેને જ્ઞાન ન થાય અને જે ત્યાગ, વિરાગમાં જ અટકી રહી. આત્મજ્ઞાનની આકાક્ષા ન રાખે તે પોતાનું ભાન ભૂલે; અર્થાત્ અજ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગ વૈરાગ્યાદિ હોવાથી તે પૂજાસત્કારાદિથી પરાભવ પામે અને આત્માર્થ ચૂકી જાય

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તહા સમજવું તેહ,
ત્યા ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ ૮

૮. જ્યા જ્યાં જે જે યોગ્ય છે ત્યાં ત્યાં તે તે સમજે અને ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે એ આત્માર્થી પુરુષના લક્ષણો છે.

સેવે સદ્ગુરુ ચરણને, ત્યાગી દઈ નિજપક્ષ,
પામે તે પરમાર્થને, નિજપદનો લે લક્ષ. ૯

૯. પોતાના પક્ષને છોડી દઇ. જે સદ્ગુરુના ચરણને સેવે તે પરમાર્થને પામે અને આત્મ સ્વરુપનો લક્ષ તેને થાય.

આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદયપ્રયોગ,
અપૂર્વ વાણી પરમશ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય. ૧૦

૧૦ આત્મજ્ઞાનને વિષે જેમની સ્થિતિ છે, એટલે પરભાવની ઇચ્છાથી. જે રહિત થયા છે. તથા શત્રુ મિત્ર, હર્ષ, શોક, નમસ્કાર, તિરસ્કારાદિ ભાવ પ્રત્યે જેને સમતા વર્ત્તે છે, માત્ર પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલાં એવા કર્મોના ઉદયને લીધે જેમની વિચરવા-આદિ ક્રિયા છે, અજ્ઞાની કરતાં જેની વાણી પ્રત્યક્ષ જુદી પડે છે અને ષટ્દર્શનના તાત્પર્યને જાણે છે, તે સદ્ગુરુનાં ઉત્તમ લક્ષણો છે.

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ સમ નહિ, પરોક્ષ જિન ઉપકાર,
એવો લક્ષ થયા વિના, ઉગે ન આત્મ વિચાર ૧૧

૧૧ જ્યાં સુધી જીવને પૂર્વકાળે થઇ ગયેલા એવા જિનની વાતપર જ લક્ષ રહ્યા કરે અને તેનો ઉપકાર કહ્યાં કરે અને જેથી પ્રત્યક્ષ આત્મભ્રાતિનુ સમાધાન થાય એવા સદ્ગુરુનો સમાગમ પ્રાપ્ત થયો હોય તેમાં પરોક્ષજિનોનાં વચન કરતા મોટો ઉપકાર શમાયો છે, તેમ જે જાણે તેને આત્મ-વિચાર ઉત્પન્ન ન થાય.

સદ્ગુરુના ઉપદેશ વણ, સમજાય ન જિનરૂપ,
સમજયાવણ ઉપકાર શો, સમજ્યે જિન સ્વરુપ. ૧૨

૧૨ સદ્‌ગુરુના ઉપદેશવિના જિનનુ સ્વરુપ સમજાય નહીં, અને સ્વરુપ સમજાયા વિના ઉપકાર શો થાય? જો સદ્ગુરુ જિનનુ સ્વરૂપ સમજે તે સમજનારનો આત્મા પરિણામે જિનની દશાને પામે

આ ત્મા દી અ સ્તિ ત્વ ના, જેહ નિરૂપક શાસ્ત્ર,
પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુ યોગ નહિ, ત્યાં આધાર સુપાત્ર ૧૩

૧૩ જે જિનાગમાદિ આત્માના હોવાપણાના તથા પર લોકાદિના હોવાપણાનો ઉપદેશ કરવાવાળાં શાસ્ત્રો છે, તે પણ જ્યા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો જોગ ન હોય ત્યાં સુપાત્ર જીવને આધાર રૂપ છે, પણ સદ્ગુરુ સમાન તે ભ્રાતિના છેદક કહી ન શકાય.

અથવા સદ્‌ગુરુએ કહ્યાં, જે અવગાહન કાજ,
તે તે નિત્ય વિચારવાં, કરી મતાતર ત્યાજ. ૧૪

૧૪. અથવા જો સદ્ગુરુએ તે શાસ્ત્રો વિચારવાની આજ્ઞા દીધી હોય, તો તે શાસ્ત્રો મતાતર એટલે કુળ ધર્મને સાર્થક કરવાનો હેતુ આદિ ભ્રાતિ છોડીને માત્ર આત્માર્થે નિત્ય વિચારવાં.

રોકે જીવ સ્વચ્છદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ,
પામ્યા એમ અનત છે, ભાખ્યુ જિન નિર્દોષ. ૧૫

૧૫ જીવ અનાદિ કાળથી પોતાના ડહાપણે અને પોતાની ઇચ્છાએ ચાલ્યો છે, એનુ નામ 'સ્વચ્છંદ, છે જો તે સ્વચ્છંદને રોકે તો જરૂર તે મોક્ષને પામે અને એ રીતે ભૂતકાળે અનત જીવ મોક્ષ પામ્યા છે એમ રાગ દ્વેષ અને અજ્ઞાન એમાનો એકકે દોષ જેને વિષે નથી એવા દોષરહિત વીતરાગે કહ્યું છે.

પ્રત્યક્ષ સદ્દ્ગુરુ યોગથી, સ્વચ્છંદ તે રોકાય,
અન્ય ઉપાય કર્યા થકી, પ્રાયે બમણો થાય. ૧૬

૧૬. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના યોગથી તે સ્વચ્છંદ રોકાય છે, બાકી પોતાની ઇચ્છાએ બીજા ઘણા ઉપાય કર્યા છતાં ઘણુંકરીને તે બમણો થાય છે.

સ્વચ્છંદ મત આગ્રહ તજી, વર્તે સદ્ગુરુ લક્ષ,
સમકિત તેને ભાખિયું, કારણ ગણી પ્રત્યક્ષ. ૧૭

૧૭ સ્વછંદને તથા પોતાના મતના આગ્રહને તજીને જે સદ્ગુરના લક્ષે ચાલે તેને પ્રત્યક્ષ કારણ ગણીને વીતરાગે 'સમકિત' કહ્યુ છે.

માનાદિક શત્રુ મહા, નિજ છંદે ન મરાય,
જાતાં સદ્ગુરુ શરણમાં, અલ્પ પ્રયાસે જાય. ૧૮

૧૮. માન અને પૂજા સત્કારાદિનો લોભ એ આદિ મહા શત્રુ છે, તે પોતાના ડહાપણે ચાલતા નાશ પામે નહીં અને સદ્ગુરુના શરણમાં જતા સહજ પ્રયત્નમાં જાય.

જે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી, પામ્યો કેવળજ્ઞાન,
ગુરુ રહ્યા છદ્મસ્થ પણ, વિનય કરે ભગવાન. ૧૯

૧૯. જે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી કોઇ કેવળજ્ઞાનને પામ્યા, તે સદ્ગુરુ હજુ છદ્મસ્થ રહ્યા હોય, તો પણ જે કેવળજ્ઞાનને પામ્યા છે એવા તે કેવળીભગવાન છદ્મસ્થ એવા પોતાના સદ્ગુરુની વૈયાવચ્ચ કરે.

એવો માર્ગ વિનયતણો, ભાખ્યો શ્રી વીતરાગ,
મૂળ હેતુ એ માર્ગનો, સમજે કોઇ સુભાગ્ય. ૨૦

૨૦ એવો વિનયનો માર્ગ શ્રી જિને ઉપદેશ્યો છે એ માર્ગનો મૂળહેતુ એટલે તેથી આત્માને શો ઉપકાર થાય છે તે કોઈક સુભાગ્ય એટલે સુલભ બોધી અથવા આરાધક જીવ હોય તે સમજે.

અસદ્‌ગુરુ એ વિનયનો, લાભ લહે જો કાંઇ,
મહામોહિની કર્મથી, બુડે ભવજળ માંહિ ૨૧

૨૧. આ વિનયમાર્ગ કહ્યો તેનો લાભ એટલે તે શિષ્યાદિની પાસે કરાવવાની ઇચ્છા કરી ને જો કોઇપણ અસદ્‌ગુરુ પોતાને વિષે સદ્‌ગુરુપણુ સ્થાપે તો મહા મોહિનીય કર્મ ઉપાર્જન કરીને ભવ સમુદ્રમાં બૂડે.

હોય મુમુક્ષુ જીવ તે, સમજે એહ વિચાર,
હોય મતાર્થિ જીવ તે, અવળો લે નિર્ધાર. ૨૨

૨૨. જે મોક્ષાર્થી જીવ હોય તે આ વિનયમાર્ગાદિનો વિચાર સમજે અને જે મતાર્થી હોય તે તેનો અવળો નિર્ધાર લે; એટલે કાં પોતે તેવો વિનય શિષ્યાદિ પાસે કરાવે અથવા અસદ્‌ગુરુને વિષે પોતે સદ્‌ગુરુની ભ્રાંતિ રાખી આ વિનયમાર્ગનો ઉપયોગ કરે.

હોય મતાર્થિ તેહને, થાય ન આતમલક્ષ,
તેહ મતાર્થિ લક્ષણો, અહીં કહ્યા નિર્પક્ષ. ૨૩

૨૩ જે મતાર્થી જીવ હોય તેને આત્મજ્ઞાનનો લક્ષ થાય નહીં, એવાં માતુર્થી જીવનાં અહીં નિષ્પક્ષપાતે લક્ષણો કહ્યાં છે.

મતાર્થિલક્ષણ.

બાહ્યત્યાગ પણ જ્ઞાન નહિ, તે માને ગુરુ સત્ય,
અથવા નિજકુળધર્મના, તે ગુરુમાં જ મમત્વ ૨૪

૨૪ જેને માત્ર બાહ્યથી ત્યાગ દેખાય છે. પણ આત્મ જ્ઞાન નથી અને ઉપલક્ષણથી અતરગ ત્યાગ નથી તેવા ગુરુને સાચા ગુરુ માને અથવા તો પોતાના કુળધર્મના ગમે તેવા ગુરુ હોય તોપણ તેમાં જ મમત્વ રાખે

જે જિનદેહ પ્રમાણ ને, સમવસરણાદિ સિદ્ધિ,
વર્ણન સમજે જિનનુ, રોકી રહે નિજ બુદ્ધિ. ૨૫

૨૫ જે જિનના દેહાદિનુ વર્ણન છે તેને જિનનુ વર્ણન સમજે છે અને માત્ર પોતાના કુળધર્મના દેવ છે માટે મારાપણાના કલ્પિત રાગે સમવસરણાદિ મહાત્મ્ય કહ્યા કરે છે અને તેમાં પોતાની બુદ્ધિને રોકી રહે છે, એટલે પરમાર્થહેતુસ્વરુપ એવું જિનનુ જે અંતરંગસ્વરુપ જાણવા યોગ્ય છે તે જાણતા નથી તથા તે જાણવાનુ પ્રયત્ન કરતા નથી અને માત્ર સમવસરણાદિમાં જ જિનનું સ્વરુપ કહીને મતાર્થમાં રહે છે.

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુયોગમાં, વર્ત્તે દૃષ્ટિ વિમૂખ,
અસદ્ગુરુને દૃઢ કરે, નિજમાનાર્થે મુખ્ય ૨૬

૨૬. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો કયારેક યોગ મળે તો દુરાગ્રહાદિ છેદક તેની વાણી સાંભળીને તેનાથી અવળી રીતે ચાલે અર્થાત તે હિતકારી વાણીને ગ્રહણ કરે નહીં અને પોતે ખરેખરો દૃઢ ક્ષુ છે એવું માન મુખ્ય પણે મેળવવાને અર્થે અસદ્ગુરુ ૫ે જઇને પોને તેના પ્રત્યે પોતાનુ વિશેષ દૃઢપણું જણાવે.

દેવાદિ ગતિ ભગમાં, જે સમજે શ્રુતજ્ઞાન.
માને નિજમત વેષનો, આગ્રહ મુકિત નિદાન ૨૭

૨૭ દેવ નારકાદિ ગતિના ભાગા આદિનાં સ્વરૂપ કોઇક વિશેષ પરમાર્થ હેતુથી કહ્યા છે તે હેતુને જાણ્યો નથી અને તે ભગજાળને શ્રુતજ્ઞાન જે સમજે છે તથા પોતાના મતનો વેષનો આગ્રહ રાખવામાં જ મુકિતનો હેતુ માને છે.

લહ્યું સ્વરુપ ન વૃત્તિનુ, ગ્રહ્યુ વ્રત અભિમાન,
ગ્રહે નહીં પરામાર્થને, લેવા લૌકિકમાન. ૨૮

૨૮. વૃત્તિનુ સ્વરૂપ શુ ? તે પણ જે જાણતો નથી, અને 'હુ વ્રત્ત ધારી છુ ' એવું અભિમાન ધારણ કર્યું છે. કવચિત્ પરમાર્થના ઉપદેશનો યોગ બને તો પણ લોકોમાં પોતાનુ માન અને પૂજા સત્કારાદિ જતાં રહેશે અથવા તે માનાદિ પછી પ્રાપ્ત નહીં થાય એમ જાણીને તે પરમાર્થને ગ્રહણ કરે નહી

અથવા નિશ્ચય નય ગ્રહે, માત્ર શબ્દની માય,
લોપે સદ્‌વ્યવહારને, સાધન રહિત થાય ૨૯

૨૯. અથવા 'સમયસાર' કે 'યોગવાસિષ્ટ' જેવા ગ્રંથો વાચી તે માત્ર નિશ્ચય નયને ગ્રહણ કરે. કેવી રીતે ગ્રહણ કરે ? માત્ર કહેવારૂપે; અંતરંગમા તથા રૂપ ગુણની કસી સ્પર્શના નહીં અને સદ્‌ગુરુ, સત્‌શાસ્ત્ર, તથા વૈરાગ્ય, વિવેકાદિ સાચા વ્યવહારને લોપે તેમજ પોતાને જ્ઞાની માની લઇને સાધન રહિત વર્ત્તે.

જ્ઞાનદશા પામે નહીં, સાધન દશા ન કાંઇ,
પામે તેનો સંગ જે, તે બુડે ભવમાંહિ. ૩૦

૩૦. તે જ્ઞાનદશા પામે નહી, તેમ વૈરાગ્યાદિ સાધન દશા પણ તેને નથી, તેવા જીવનો સંગ બીજા જે જીવને થાય તે પણ ભવસાગરમાં ડુબે.

એ પણ જીવ મતાર્થમાં, નિજમાનાદી કાજ,
પામે નહિ પરમાર્થને, અન અધિકારીમાજ. ૩૧

૩૧. એ જીવ પણ મતાર્થમાં જ વર્ત્તે છે, કેમકે ઉપર કહ્યા જીવ તેને જેમ કુળ ધર્માદિથી મતાર્થતા છે તેમ આને જ્ઞાની ગણાવવાના માનની ઇચ્છાથી પોતાના શુષ્કમતનો આગ્રહ છે; માટે તે પણ પરમાર્થને પામે નહીં અને અન્અધિકારી એટલે જેને વિષે જ્ઞાન પરિણામ પામવા યોગ્ય નહીં એવા જીવોમાં તે પણ ગણાય.

નહિ કષાય ઉપશાંતતા, નહિ અંતર વૈરાગ્ય,
સરળપણું ન મધ્યસ્થતા, એ મતાર્થિ દુર્ભાગ્ય. ૩૨

૩૨. જેને ક્રોધ, માન, માયા, લોભ રૂપ કષાય પાતળા પડયા નથી, તેમ જેને અંતર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો નથી, આત્મામાં ગુણ ગ્રહણ કરવા રૂપ સરળપણું જેને રહ્યુ નથી, તેમ સત્યા સત્યતુલના કરવાને જેને અપક્ષપાતદૃષ્ટિ નથી, તે મતાર્થી જીવ દુર્ભાગ્ય એટલે જન્મ, જરા, મરણને છેદવાવાળા મોક્ષમાર્ગને પામવા યોગ્ય એવું ભાગ્ય ન સમજવું.

લક્ષણ કહ્યાં મતાર્થિના, મતાર્થ જાવા કાજ,
હવે કહુ઼ં આત્માર્થિના, આત્માઅર્થ સુખસાજ. ૩૩

૩૩. એમ મતાર્થી જીવના લક્ષણ કહ્યાં તે કહેવાનો હેતુ

એ છે કે કોઇ પણ જીવનો, તે જાણીને મતાર્થ જાય. હવે આત્માર્થી જીવના લક્ષણ કહીએ છીએ, તે લક્ષણ કેવા છે? તો કે–આત્માને અવ્યાબાધ સુખની સામગ્રિના હેતુ છે.

આત્માર્થિલક્ષણ

આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરું હોય;
બાકી કુળગુરુ કલ્પના, આત્માર્થિ નહિ જોય. ૩૪

૩૪. જ્યાં આત્મજ્ઞાન હોય ત્યાં મુનિપણું હોય; અર્થાત આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યા મુનિપણું ન જ સંભવે "જં સમંતિ પાસહ તં મોણુંતિ પાસહ" જ્યાં સમક્તિ એટલે આત્મજ્ઞાન છે ત્યાં મુનિપણુ જાણો એમ આચારાંગસૂત્રમા કહ્યુ છે એટલે જેમાં આત્મજ્ઞાન હોય તે સાચા ગુરુ છે એમ જાણે છે અને આત્મ-જ્ઞાનરહિત હોય તો પણ પોતાના કુળના ગુરુને સદ્‌ગુરુ માનવા એ માત્ર કલ્પના છે તેથી કઇ ભવચ્છેદ ન થાય એમ આત્માર્થી જુએ છે.

પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુપ્રાપ્તિનો, ગણે પરમ ઉપકાર,
ત્રણે યોગ એકત્વથી, વર્ત્તે આજ્ઞાધાર. ૩૫

૩૫. પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુની પ્રાપ્તિનો મોટો ઉપકાર જાણે; અર્થાત્ શાસ્ત્રાદિથી જે સમાધાન થઇ શકવા યોગ્ય નથી અને જે દોષો સદ્‌ગુરુની આજ્ઞા ધારણ કર્યા વિના જતા નથી તે સદ્‌ગુરુ યોગથી સમાધાન થાય, એને તે દોષો ટળે, માટે પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુનો મોટો ઉપકાર જાણે અને તે સદ્‌ગુરુ પ્રત્યે મન, વચન, કાયાની એકતાથી આજ્ઞાંકિતપણે વર્તે.

એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ,
પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત. ૩૬

૩૬. ત્રણે કાળને વિષે પરમાર્થનો પથ એટલે મોક્ષનો માર્ગ એક હોવો જોઇએ અને જેથી તે પરમાર્થ સિદ્ધ થાય તે વ્યવહાર જીવે માન્ય રાખવો જોઇએ; બીજો નહીં.

એમ વિચારી અંતરે, શોધે સદ્ગુરુયોગ,
કામ એક આત્માર્થનુ, બીજો નહિ મનરોગ. ૩૭

૩૭. એમ અંતરમાં વિચારીને જે સદ્ગુરુના યોગનો શોધ કરે, માત્ર એક આત્માર્થની ઇચ્છા રાખે પણ માનપૂજાદિક સિદ્ધિરિદ્ધિની કશી ઇચ્છા રાખે નહીં; એ રોગ જેના મનમા નથી.

કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ,
ભવે ખેદ પ્રાણીદયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ. ૩૮

જ્યા કષાય પાતળા પડયા છે, માત્ર એક મોક્ષપદ સિવાય બીજા કોઇ પદની અભિલાષા નથી, સંસારપર જેને વૈરાગ્ય વર્ત્તે છે અને પ્રાણીમાત્ર પર જેને દયા છે, એવા જીવને વિષે આત્માર્થનો નિવાસ થાય.

દશા ન એવી જ્યાં સુધી, જીવ લહે નહિ જોગ્ય,
મોક્ષમાર્ગ પામે નહીં, મટે ન અતર રોગ. ૩૯

૩૯. જ્યાંસુધી એવી જોગદશા જીવ પામે નહીં, ત્યાં સુધી તેને મોક્ષ માર્ગની પ્રાપ્તિ ન થાય અને આત્મ ભ્રાંતિરૂપ અનંત દુઃખનો હેતુ એવો અંતર રોગ ન મટે.

આવે જ્યાં એવી દશા, સદ્‌ગુરુબોધ સુહાય.
તે બોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાય. ૪૦

૪૦. એવી દશા જ્યા આવે ત્યા સદ્‌ગુરુનો બોધ શોભે અર્થાત્ પરિણામ પામે અને તે બોધના પરિણામથી સુખદાયક એવી સુવિચાર દશા પ્રગટે.

જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે નિજજ્ઞાન,
જે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઈ, પામે પદ નિર્વાણ. ૪૧

૪૧. જ્યાં સુવિચાર દશા પ્રગટે ત્યાં આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય અને તે જ્ઞાનથી મોહનો ક્ષય કરી નિર્વાણપદને પામે

ઉપજે તે સુવિચારણા, મોક્ષમાર્ગ સમજાય,
ગુરુ શિષ્ય સંવાદથી, ભાખુ ષટ્પદ આહિં. ૪૨

૪૨. જેથી તે સુવિચારદશા ઉત્પન્ન થાય અને મોક્ષમાર્ગ સમજવામાં આવે તે, છ પદરૂપે ગુરુશિષ્યના સંવાદથી કરીને અહીં કહું છું

આત્મા છે તે તે નિત્ય છે, છે કર્ત્તા નિજકર્મ,
છે ભોકતા વળિ મોક્ષ છે, મોક્ષ ઉપાય સુધર્મ. ૪૩

૪૩. 'આત્મા છે;' 'તે આત્મા નિત્ય છે,' 'તે આત્મા પોતાના કર્મનો કર્ત્તા છે,' 'તે કર્મનો ભોક્તા છે,' 'તેથી મોક્ષ થાય છે,' અને 'તે મોક્ષનો ઉપાય એવો સતધર્મ છે.'

ષટ્ સ્થાનક સંક્ષેપમા, ષટ્ દર્શન પણ તેહ,
સમજાવા પરમાર્થને, કહ્યા જ્ઞાનિયે એહ.

૪૪. એ છ સ્થાનક અથવા છ પદ અહીં સંક્ષેપમાં કહ્યા છે અને વિચાર કરવાથી ષટ્દર્શન પણ તે જ છે, પરમાર્થ સમજવાને માટે જ્ઞાની પુરુષે એ છ પદો કહ્યાં છે.

શંકા—શિષ્ય ઉવાચ

નથી દૃષ્ટિમાં આવતો, નથી જણાતું રૂપ,
બીજો પણ અનુભવ નહી, તેથી ન જીવસ્વરૂપ. ૪૫

૪૫. દૃષ્ટિમાં આવતો નથી, તેમ જેનુ કઇ રૂપ જણાતું નથી, તેમ સ્પર્શાદિ બીજા અનુભવથી પણ જણાવાપણું નથી, માટે જીવનુ સ્વરુપ નથી, અર્થાત જીવ નથી

અથવા દેહજ આતમા, અથવા ઇંદ્રિય પ્રાણ,
મિથ્યા જુદો માનવો, નહિ જુદું એંધાણ. ૪૬

૪૬. અથવા દેહ જ છે તે આત્મા છે, અથવા ઇંદ્રિયો છે તે આત્મા છે, અથવા શ્વાસોચ્છ્વાસ છે તે આત્મા છે, અર્થાત એ સૌ એકના એક દેહરૂપે છે, માટે આત્માને જુદો માનવો તે મિથ્યા છે, કેમકે તેનુ કશુ જુદું એંધાણુ એટલે ચિહ્ન નથી.

વળિ જો આત્મા હોય તો, જણાય તે નહિ કેમ?
જણાય જો તે હોય તો, ઘટ પટ આદિ જેમ. ૪૭

૪૭. અને જો આત્મા હોય તો તે જણાય શા માટે નહીં? જો ઘટ, પટ, આદિ પદાર્થો છે તે જેમ જણાય છે તેમ, આત્મા હોય તો શા માટે ન જણાય?

માટે છે નહિ આત્મા, મિથ્યા મોક્ષ ઉપાય,
એ અંતર શંકા તણો, સમજાવો સદુપાય. ૪૮

૪૮. માટે આત્મા છે નહિ અને આત્મા નથી એટલે તેના મોક્ષના અર્થે ઉપાય કરવા તે ફોકટ છે, એ મારી શંકાનો કંઇ પણ સદુપાય સમજાવો એટલે સમાધાન હોય તો કહો.

સમાધાન સદ્ગુરુ ઉવાચ

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહસમાન;
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, પ્રગટ લક્ષણે ભાન. ૪૯

૪૯. દેહાધ્યાસથી એટલે અનાદિકાળથી અજ્ઞાનને લીધે દેહનો પરિચય છે, તેથી આત્મા દેહ જેવો અર્થાત્ તને દેહ ભાસ્યો છે; પણ આત્મા અને દેહ બન્ને જુદાં છે, કેમકે બેય જુદાં જુદાં લક્ષણથી પ્રગટ ભાનમાં આવે છે.

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહસમાન;
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, જેમ અસિ ને મ્યાન. ૫૦

૫૦. અનાદિકાળના અજ્ઞાનને લીધે દેહના પરિચયથી દેહ જ આત્મા ભાસ્યો છે, અથવા દેહ જેવો આત્મા ભાસ્યો છે. પણ જેમ તરવાર અને મ્યાન, મ્યાનરૂપ લાગતાં છતાં બન્ને જુદાં જુદાં છે, તેમ આત્મા અને દેહ બન્ને જુદાં જુદાં છે.

જે દ્રષ્ટા છે દૃષ્ટિનો, જે જાણે છે રૂપ;
અબાધ્ય અનુભવ જે રહે, તે છે જીવસ્વરૂપ. ૫૧

૫૧ તે આત્મા દૃષ્ટિ એટલે આંખથી ક્યાંથી દેખાય? કેમકે ઉલટો તેનો તે જોનાર છે. સ્થૂલસૂક્ષ્માદિ રૂપને જે જાણે છે અને સર્વને બાધ કરતાં કરતાં કોઈ પણ પ્રકારે જેનો બાધ

કરી શકાતો નથી એવો બાકી જે અનુભવ રહે છે તે જીવનું સ્વરુપ છે.

છે ઈંદ્રિય પ્રત્યેકને, નિજ નિજ વિષયનુ જ્ઞાન,
પાંચ ઈંદ્રિના વિષયનુ, પણ આત્માને ભાન. ૫૨

૫૨. કર્ણેંદ્રિયથી સાંભળ્યું તે તે કર્ણેંદ્રિય જાણે છે. પણ ચક્ષુઇંદ્રિય તેને જાણતી નથી અને ચક્ષુ ઇંદ્રિયે દીઠેલું તે કર્ણેંદ્રિય જાણતી નથી, અર્થાત્ સૌ સૌ ઈંદ્રિયને પોતાપોતાના વિષયનું જ્ઞાન છે, પણ બીજી ઇંદ્રિયોના વિષયનું જ્ઞાન નથી અને આત્માને તો પાંચે ઇંદ્રિયના વિષયનુ જ્ઞાન છે અર્થાત્ જે તે પાંચે ઇંદ્રિયોના ગ્રહણ કરેલા વિષયને જાણે છે તે, 'આત્મા' છે અને આત્માવિના એકેક ઇંદ્રિય એકેક વિષયને ગ્રહણ કરે એમ કહ્યુ તે પણ ઉપચારથી કહ્યુ છે

દેહ ન જાણે તેહને, જાણે ન ઇંદ્રિ પ્રાણ,
આત્માની સત્તા વડે, તેહ પ્રવર્ત્તે જાણ. ૫૩

૫૩. દેહ તેને જાણતો નથી, ઇંદ્રિયો તેને જાણતી નથી અને શ્વાસોશ્વાસરૂપ પ્રાણ પણ તેને જાણતો નથી. તે સૌ એક આત્માની સત્તા પામીને પ્રવર્તે છે નહીં તો જડપણે પડયાં રહે છે એમ જાણ.

સર્વ અવસ્થાને વિષે, ન્યારો સદા જણાય,
પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય, એ એંધાણ સદાય ૫૪

૫૪. જાગ્રત, સ્વપ્ન અને નિદ્રા એ અવસ્થામાં વર્ત્તતો છતાં તે તે અવસ્થાઓથી જુદો જે રહ્યા કરે છે અને તે તે

અવસ્થા વ્યતીત થયે પણ જેનું હોવાપણું છે અને તે તે અવસ્થાને જે જાણે છે એવો પ્રગટ સ્વરૂપ ચૈતન્યમય છે. અર્થાત્ જાણ્યા જ કરે છે એવો જેનો સ્વભાવ પ્રગટ છે અને એ તેની નિશાની સદાય વર્ત્તે છે; કોઇ દિવસ તે નિશાનીનો ભગ થતો નથી

ઘટ, પટ, આદિ જાણતું, તેથી તેને માન,
જાણનાર તે માન નહિ, કહિયે કેવું જ્ઞાન? ૫૫

૫૫ ઘટ, પટ આદિને તું પોતે જાણે છે. 'તે છે' એમ તુ માને છે અને જે તે ઘટ, પટ, આદિનો જાણનાર છે તેને માનતો નથી, એ જ્ઞાન તે કેવું કહેવું?

પરમ બુદ્ધિ કૃષ દેહમા, સ્થૂળ દેહ મતિ અલ્પ,
દેહ હોય જો આત્મા, ઘટે ન આમ વિકલ્પ. ૫૬

૫૬ દુર્બળ દેહને વિષે પરમ બુદ્ધિ જોવામા આવે છે અને સ્થૂળ દેહને વિષે થોડી બુદ્ધિ પણ જોવામા આવે છે, જો દેહ જ આત્મા હોય તો એવો વિકલ્પ એટલે વિરોધ થવાનો વખત ન આવે

જડ ચેતનનો ભિન્ન છે, કેવળ પ્રગટ સ્વભાવ,
એક પણું પામે નહિ, ત્રણે કાળ દ્વયભાવ ૫૭

૫૭ કોઈ કાળે જેમા જાણવાનો સ્વભાવ નથી તે જડ અને સદાય જે જાણવાના સ્વભાવવાન છે તે ચેતન; એવો બેયનો કેવળ જુદો સ્વભાવ છે અને તે કોઈ પણ પ્રકારે એકપણું પામવા યોગ્ય નથી ત્રણે કાળ જડ જડ ભાવે અને ચેતન

ચેતન ભાવે રહે એવો બેઉનો જુદો જુદો દ્વૈતભાવ પ્રસિદ્ધ જ અનુભવાય છે

આત્માની શંકા કરે, આત્મા પોતે આપ,
શંકાનો કરનાર તે, અચરજ એહ અમાપ. ૫૮

૫૮. આત્માની શંકા આત્મા આપ પોતે કરે છે. જે શંકાનો કરનાર છે, તે જ આત્મા છે તે જાણતો નથી, એ માપ ન થઇ શકે એવું આશ્ચર્ય છે

શંકા–શિષ્ય ઉવાચ.

આત્માનાં અસ્તિત્વના, આપે કહ્યા પ્રકાર,
સંભવ તેનો થાય છે, અંતર કર્યે વિચાર. ૫૯

૫૯. આત્માના હોવા પણા વિષે આપે જે જે પ્રકાર કહ્યા તેનો અંતરમાં વિચાર કરવાથી સંભવ થાય છે.

બીજી શંકા થાય ત્યાં, આત્મા નહીં અવિનાશ,
દેહયોગથી ઊપજે; દેહવિયોગે નાશ. ૬૦

૬૦. પણ બીજી એમ શંકા થાય છે કે, આત્મા છે તો પણ તે અવિનાશ એટલે નિત્ય નથી, ત્રણે કાળ હોય એવો પદાર્થ નથી; માત્ર દેહના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય અને વિયોગે નાશ પામે

અથવા વસ્તુ ક્ષણિક છે, ક્ષણે ક્ષણે પલટાય,
એ અનુભવથી પણ નહીં, આત્મા નિત્ય જણાય. ૬૧

૬૧ અથવા વસ્તુ ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી જોવામાં આવે

છે, તેથી સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે અને અનુભવથી જોતાં પણ આત્મા નિત્ય જણાતો નથી.

સમાધાન—સદ્‌ગુરુ ઉવાચ.

દેહ માત્ર સયોગ છે, વળિ જડ, રૂપી દ્રશ્ય,
ચેતનનાં ઉત્પત્તિ લય, કોના અનુભવ વશ્ય? ૬૨

૬૨. દેહમાત્ર પરમાણુનો સંયોગ છે, અથવા સંયોગે કરી આત્માના સબંધમાં છે વળી તે દેહ જડ છે, રૂપી છે અને દ્રશ્ય એટલે બીજા કોઈ દ્દષ્ટાનો તે જાણવાનો વિષય છે, એટલે તે પોતે પોતાને જાણતો નથી, તો ચેતનનાં ઉત્પત્તિ અને નાશ તે કયાથી જાણે? તે દેહના પરમાણુએ પરમાણુનો વિચાર કરતાં પણ તે જડજ છે, એમ સમજાય છે તેથી તેમાંથી ચેતન ઉત્પાત્ત થવા યોગ્ય નથી- અને ઉત્પત્તિ થવા યોગ્ય નથી તેથી ચેતન તેમા નાશ પણ પામવા યોગ્ય નથી વળી તે દેહ રૂપી એટલે સ્થૂલાદિ પરિણામવાળો છે અને ચેતન દ્રષ્ટા છે. ત્યારે તેના સયોગથી ચેતનની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય? અને તેમા લય પણ કેમ થાય? દેહમાથી ચેતન ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાં જ નાશ પામે છે, એ વાત કોના અનુભવને વશ રહી? અર્થાત્ એમ કેણે જાણ્યુ ! કેમકે જાણનાર એવા ચેતનની ઉત્પત્તિ દેહથી પ્રથમ છે નહિ અને નાશ તો તેથી પહેલા છે, ત્યારે એ અનુભવ થયો કોને?

જેના અનુભવ વશ્ય એ, ઉત્પન્ન લયનુ જ્ઞાન,
તે તેથી જુદા વિના, થાય ન કેમેં ભાન. ૬૩

૬૩. જેના અનુભવમાં એ ઉત્પત્તિ અને નાશનુ જ્ઞાન

વર્ત્તે તે ભાન તેથી જુદા વિના કોઇ પ્રકારે પણ સંભવતું નથી અર્થાત્ ચેતનમાં ઉત્પત્તિ લય થાય છે, એવો કોઇને પણ અનુભવ થવા યોગ્ય છે નહીં.

જે સંયોગો દેખિયે, તે તે અનુભવ દ્રશ્ય,
ઉપજે નહિ સંયોગથી, આત્મા નિત્ય પ્રત્યક્ષ ૬૪

૬૪ જે જે સંયોગો દેખીએ છીએ તે તે અનુભવ સ્વરુપ એવા આત્માના દ્રશ્ય એટલે તેને આત્મા જાણે છે અને તે સંયોગનુ સ્વરુપ વિચારતાં એવો કોઇ પણ સંયોગ સમજાતો નથી કે જેથી આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આત્મા સંયોગથી નહીં ઉત્પન્ન થયેલો એવો છે, અર્થાત્ અસંયોગી છે સ્વાભાવિક પદાર્થ છે. માટે તે પ્રત્યક્ષ 'નિત્ય' સમજાય છે

જડથી ચેતન ઊપજે, ચેતનથી જળ થાય,
એવો અનુભવ કોઇને, કયારે કદી ન થાય. ૬૫

૬૫. જડથી ચેતન ઉપજે અને ચેતનથી જડ ઉત્પન્ન થાય એવો કોઇને કયારે કદી પણ અનુભવ થાય નહીં

કોઇ સંયોગોથી નહિ, જેની ઉત્પત્તિ થાય,
નાશ ન તેનો કોઇમા, તેથી નિત્ય સદાય. ૬૬

૬૬. જેની ઉત્પત્તિ કોઇપણ સંયોગોથી થાય નહીં, તેનો નાશ પણ કોઇને વિષે થાય નહીં, માટે આત્મા, ત્રિકાળ નિત્ય છે.

ક્રોધાદી તરતમ્યતા, સર્પાદિકની માંય,
પૂર્વજન્મ સંસ્કાર તે, જીવ નિત્યતા ત્યાય. ૬૭

૬૭ ક્રોધાદિ પ્રકૃતિઓનું વિશેષપણુ સર્પ વગેરે પ્રાણીમા જન્મથી જ જોવામા આવે છે, વર્ત્તમાન દેહે તો તે અભ્યાસ કર્યો નથી, જન્મની સાથે જ તે છે એટલે એ પૂર્વજન્મનો જ સંસ્કાર છે. જે પૂર્વજન્મ જીવની નિત્યતા સિદ્ધ કરે છે.

આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય,
બાળાદી વય ત્રણ્યનુ, જ્ઞાન એકને થાય. ૬૮

૬૮. આત્મા વસ્તુ પણે નિત્ય છે. સમયે સમયે જ્ઞાનાદિ પરિણામના પલટવાથી તેના પર્યાયનુ પલટવાપણુ છે. (કંઇ સમુદ્ર પલટાતો નથી, માત્ર મોજા પલટાય છે, તેની પેઠે.) જેમ બાલ યુવાન અને વૃદ્ધ એ ત્રણ અવસ્થા છે, તે આત્માને વિભાવથી પર્યાય છે અને બાળ અવસ્થા વર્ત્તતા આત્મા બાળક જણાતો, તે બાળ અવસ્થા છોડી જ્યારે યુવાવસ્થા ગ્રહણ કરી ત્યારે યુવાન જણાયો અને યુવાવસ્થા તજી વૃદ્ધાવસ્થા ગ્રહણ કરી ત્યારે વૃદ્ધ જણાયો. એ ત્રણે અવસ્થાનો ભેદ થયો તે પર્યાય ભેદ છે, પણ તે ત્રણે અવસ્થામાં આત્મદ્રવ્યનો ભેદ થયો નહીં, અર્થાત્ અવસ્થાઓ બદલાઇ પણ આત્મા બદલાયો નથી. આત્મા એ ત્રણે અવસ્થાને જાણે છે અને તે ત્રણે અવસ્થાની તેને જ સ્મૃતિ છે ત્રણે અવસ્થામા આત્મા એક હોય તો એમ બને, પણ જો આત્મા ક્ષણે ક્ષણે બદલાતો હોય તો તેવો અનુભવ બને જ નહીં.

અથવા જ્ઞાન ક્ષણિકનુ, જે જાણી વદનાર,
વદનારો તે ક્ષણિક નહિ, કર અનુભવ નિર્ધાર. ૬૯

૬૯. વળી અમુક પદાર્થ ક્ષણિક છે એમ જ જાણે છે અને ક્ષણિકપણું કહે છે તે કહેનાર અર્થાત જાણનાર ક્ષણિક હોય

નહીં, કેમકે પ્રથમ ક્ષણે અનુભવ થયો તેને બીજે ક્ષણે તે અનુભવ કહી શકાય, તે બીજે ક્ષણે પોતે ન હોય તો કયાંથી કહે? માટે એ અનુભવથી પણ આત્માના અક્ષણિકપણાનો નિશ્ચય કર.

ક્યારે કોઈ વસ્તુનો, કેવળ હોય ન નાશ,
ચેતન પામે નાશ તો, કેમાં ભળે તપાસ. ૭૦

૭૦. વળી કોઇપણ વસ્તુનો કોઇ પણ કાળે કેવળ તો નાશ થાય જ નહીં, માત્ર અવસ્થાંતર થાય, માટે ચેતનનો પણ કેવળ નાશ થાય નહીં અને અવસ્થાંતરરૂપ નાશ થતો હોય તો તે કેમા ભળે, અથવા કેવા પ્રકારનુ અવસ્થાતર પામે તે તપાસ. અર્થાત્ ઘટાદિ પદાર્થ ફુટી જાય છે, એટલે લોકો એમ કહે છે કે ઘડો નાશ પામ્યો છે, કઇ માટીપણુ નાશ પામ્યુ નથી. તે છિન્નભિન્ન થઇ જઇ સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ ભૂકો થાય, તો પણ પરમાણુ સમૂહરૂપે રહે, પણ કેવળ નાશ ન થાય અને તેમાંનુ એક પરમાણુ પણ ઘટે નહીં, કેમકે અનુભવથી જોતા અવસ્થાંતર થઇ શકે, પણ પદાર્થનો સમૂળગો નાશ થાય એમ ભાસી જ શકવા યોગ્ય નથી; એટલે જો તું ચેતનનો નાશ કહે, તોપણ કેવળ નાશ તો કહી જ શકાય નહી, અવસ્થાતરરૂપ નાશ કહેવાય. જેમ ઘટ ફુટી જઇ ક્રમે કરી પરમાણુ સમૂહરૂપે સ્થિતિમા રહે, તેમ ચેતનનો અવસ્થાતરરૂપ નાશ તારે કહેવો હોય તો તે શી સ્થિતિમાં રહે, અથવા ઘટના પરમાણુઓ જેમ પરમાણુસમૂહમાં ભળ્યા તેમ ચેતન કઇ વસ્તુમાં ભળવા યોગ્ય છે તે તપાસ, અર્થાત્ એ પ્રકારે તું અનુભવ કરી જોઇશ તો કોઇમાં નહીં ભળી શકવાયોગ્ય, અથવા પરસ્વરૂપે અવસ્થાંતર નહી પામવાયોગ્ય, એવું ચેતન એટલે આત્મા તને ભાસ્યમાન થશે.

શંકા—શિષ્ય ઉવાચ

કર્ત્તા જીવ ન કર્મનો, કર્મજ કર્ત્તા કર્મ,
અથવા સહજ સ્વભાવ કાં, કર્મ જીવનો ધર્મ ૭૧

૭૧ જીવ કર્મનો કર્ત્તા નથી, કર્મના કર્ત્તા કર્મ છે, અથવા અનાયાસે તે થયા કરે છે. એમ નહીં, ને જીવજ તેનો કર્ત્તા છે એમ કહો તો પછી તે જીવનો ધર્મ જ છે, અર્થાત્ ધર્મ હોવાથી કયારે નિવૃત્ત ન થાય.

આત્મા સદા અસંગ ને, કરે પ્રકૃતિ બંધ,
અથવા ઇશ્વરપ્રેરણા, તેથી જીવ અબંધ. ૭૨

૭૨ અથવા એમ નહી, તો આત્મા સદા અસંગ છે અને સત્ત્વાદી ગુણવાળી પ્રકૃતિ કર્મનો બંધ કરે છે, તેમ નહીં, તો જીવને કર્મ કરવાની પ્રેરણા ઇશ્વર કરે છે, તેથી ઇશ્વરેચ્છારૂપ હોવાથી જીવ તે કર્મથી અબંધ છે.

માટે મોક્ષ ઉપાયનો, કોઇ ન હેતુ જણાય,
કર્મતણું કર્ત્તાપણું, કાં નહિ, કાં નહિ જાય ૭૩

૭૩ માટે જીવ કોઇ રીતે કર્મનો કર્ત્તા થઇ શકતો નથી અને મોક્ષનો ઉપાય કરવાનો કોઈ હેતુ જણાતો નથી, કાં જીવને કર્મનુ કર્ત્તાપણું નથી અને જો કર્ત્તાપણું હોય તો કોઇ રીતે તે તેનો સ્વભાવ મટવા યોગ્ય નથી.

સમાધાન—સદ્‌ગુરુ ઉવાચ.

હોય ન ચેતનપ્રેરણા, કોણ ગ્રહે તો કર્મ
જડસ્વભાવ નહિ પ્રેરણા જુઓ વિચારી મર્મ. ૭૪

૭૪. ચેતન એટલે આત્માની પ્રેરણારૂપ પ્રવૃત્તિ ન હોય, તો કર્મને કોણ ગ્રહણ કરે? જડનો સ્વભાવ પ્રેરણા નથી જડ અને ચેતન બેયના ધર્મ વિચારી જુઓ

જો ચેતન કરતુ નથી, નથી થતાં તો કર્મ,
તેથી સહજ સ્વભાવ નહિ, તેમજ નહિ જીવધર્મ ૭૫

૭૫. આત્મા જો કર્મ કરતો નથી, તો તે થતાં નથી; તેથી સહજ સ્વભાવે એટલે અનાયાસે તે થાય એમ કહેવું ઘટતું નથી; તેમજ તે જીવનો ધર્મ પણ નહીં, કેમકે સ્વભાવનો નાશ થાય અને આત્મા ન કરે તો કર્મ થાય નહિ, એટલે એ ભાવ ટળી શકે છે, માટે તે આત્માનો સ્વભાવિક ધર્મ નહીં.

કેવળ હોત અસંગ જો, ભાસત તને ન કેમ?
અસંગ છે પરમાર્થથી, પણ નિજ ભાને તેમ. ૭૬

૭૬. કેવળ જો અસંગ હોત, અર્થાત્ ક્યારે પણ તેને કર્મનું કરવાપણું ન હોત, તો તને પોતાને તે આત્મા પ્રથમથી કેમ ન ભાસત? પરમાર્થથી તે આત્મા અસંગ છે, પણ તે તો જ્યારે સ્વરુપનુ ભાન થાય ત્યારે થાય.

કર્ત્તા ઇશ્વર કોઈ નહિ, ઈશ્વર શુદ્ધ સ્વભાવ,
અથવા પ્રેરક તે ગણ્યે, ઇશ્વર દોષ પ્રભાવ ૭૭

૭૭. જગત્નો અથવા જીવોનાં કર્મનો ઇશ્વર કર્ત્તા કોઈ છે નહીં, શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ જેનો થયો છે તે ઇશ્વર છે અને તેને જો પ્રેરક એટલે કર્મ કર્ત્તા ગણીએ તો તેને દોષનો પ્રભાવ થયો ગણાવો જોઇએ; માટે ઇશ્વરની પ્રેરણા જીવના કર્મ કરવામાં કહેવાય નહીં.

ચેતન જો નિજ ભાનમા, કર્ત્તા આપ સ્વભાવ,
વર્ત્તે નહિ નિજ ભાનમાં, કર્ત્તા કર્મ પ્રભાવ ૭૮

૭૮. આત્મા જો પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવમા વર્ત્તે તો તે પોતાના તે જ સ્વભાવનો કર્ત્તા છે, અર્થાત્ તે જ સ્વરુપમાં પરિણમિત છે અને તે શુદ્ધ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવના ભાનમા વર્ત્તતો ન હોય ત્યારે કર્મભાવનો કર્ત્તા છે.

શંકા–શિષ્ય ઉવાચ.

જીવ કર્મ કર્ત્તા કહો, પણ ભોક્તા નહિ સોય,
શું સમજે જડ કર્મ કે, ફળપરિણામી હોય. ૭૯

૭૯. જીવને કર્મનો કર્ત્તા કહીએ તો પણ તે કર્મનો ભોકતા જીવ નહીં ઠરે; કેમકે જડ એવા કર્મ શું સમજે કે તે ફળ દેવામાં પરિણામી થાય ? અર્થાત્ ફળદાતા થાય ?

ફળદાતા ઇશ્વર ગણ્યે, ભોક્તાપણુ સધાય;
એમ કહ્યે ઇશ્વરતણું, ઇશ્વરપણું જ જાય. ૮૦

૮૦. ફળદાતા ઇશ્વર ગણીએ તો ભોકતાપણું સાધી શકીએ, અર્થાત્ જીવને ઇશ્વર કર્મ ભોગવાવે તેથી જીવ કર્મનો ભોકતા સિદ્ધ થાય; પણ પરને ફળ દેવા આદિ પ્રવૃત્તિવાળો ઇશ્વર ગણીએ તો તેનું ઇશ્વરપણું જ રહેતું નથી, એમ પણ પાછો વિરોધ આવે છે.

ઇશ્વર સિદ્ધ થયા વિના, જગત્ નિયમ નહિ હોય,
પછી શુભાશુભ કર્મના, ભોગ્યસ્થાન નહિ કોઇ. ૮૧

૮૧. તેવો ફળદાતા ઇશ્વર સિદ્ધ થતો નથી એટલે જગત્નો

નિયમ પણ કોઇ રહે નહીં અને શુભાશુભ કર્મ ભોગવવાનાં કોઇ સ્થાનક પણ ઠરે નહીં એટલે જીવને કર્મનું ભોકતૃત્વ કયાં રહ્યું ?

સમાધાન—સદ્ગુરુ ઉવાચ.

ભાવકર્મ નિજકલ્પના, માટે ચેતનરૂપ,
જીવવીર્યની સ્ફૂરણા, ગ્રહણ કરે જડધૂપ ૮૨

૮૨ ભાવકર્મ જીવને પોતાથી ભ્રાંતિ છે, માટે તે ચેતનરૂપ છે અને તે ભ્રાંતિને અનુયાયી થઈ જીવ વીર્ય સ્ફુરાયમાન થાય છે, તેથી જડ એવાં દ્રવ્યકર્મની વર્ગણા તે ગ્રહણ કરે છે.

ઝેર સુધા સમજે નહીં, જીવ ખાય ફળ થાય,
એમ શુભાશુભ કર્મનુ, ભોકતાપણું જણાય. ૮૩

૮૩. ઝેર અને અમૃત પોતે જાણતા નથી કે અમારે આ જીવને ફળ આપવુ છે, તો પણ જીવ ખાય છે તેને તે ફળ થાય છે; એમ શુભાશુભ કર્મ આ જીવને ફળ આપવું છે એમ જાણતા નથી, તો પણ ગ્રહણ કરનાર જીવ, ઝેર અમૃતના પરિણામની રીતે ફળ પામે છે

એક રાકને એકનૃપ, એ આદિ જે ભેદ:-
કારણવિના ન કાર્ય તે, તે જ શુભાશુભ વેદ્ય. ૮૪

૮૪. એક રાંક છે અને એક રાજા છે, એ આદિ શબ્દથી નીચપણું, ઉંચપણું, કુરૂપપણું સુરૂપપણું એમ ઘણું વિચિત્રપણું છે અને એવો જે ભેદ રહે છે તે—સર્વને સમાનતા નથી—તે જ શુભાશુભ કર્મનું ભોકતાપણું છે એમ સિદ્ધ કરે છે, કેમકે કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

ફળદાતા ઇશ્વરતણી, એમા નથી જરૂર,
કર્મ સ્વભાવે પરિણમે, થાય ભોગથી દૂર ૮૫

૮૫ ફળદાતા ઈશ્વરની એમા કંઇ જરૂર નથી ઝેર અને અમૃતની રીતે શુભાશુભ કર્મ સ્વભાવે પરિણમે છે અને નિઃસત્વ થયેથી ઝેર અને અમૃત ફળ દેતા જેમ નિવૃત્ત થાય છે, તેમ શુભાશુભ કર્મને ભોગવવાથી તે નિસત્વ થયે નિવૃત થાય છે.

તે તે ભોગ્ય વિશેષના, સ્થાનક દ્રવ્ય સ્વભાવ,
ગહન વાત છે શિષ્ય આ, કહી સક્ષેપે સાવ ૮૬

૮૬ ઉત્કૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ શુભ ગતિ છે અને ઉત્કૃષ્ટ અશુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ અશુભગતિ છે, શુભાશુભ અધ્યવસાય મિશ્રગતિ છે અને તે જીવ પરિણામ તે જ મુખ્યપણે તો ગતિ છે. તથાપિ ઉત્કૃષ્ટ શુભ દ્રવ્યનુ ઉર્ધ્વગમન ઉત્કૃષ્ટ અશુભ દ્રવ્યનુ અધોગમન, શુભાશુભની મધ્યસ્થિતિ, એમ દ્રવ્યનો વિશેષ સ્વભાવ છે અને તે આદિ હેતુથી તે તે ભોગ્યસ્થાનક હોવા યોગ્ય છે હે શિષ્ય! જડ ચેતનના સ્વભાવ સયોગાદિ સૂક્ષ્મસ્વરૂપનો અત્રે ઘણો વિચાર શમાય છે, માટે આ વાત ગહન છે. તો પણ તેને સાવ સક્ષેપમા કહી છે

શકા—શિષ્ય ઉવાચ.

કર્ત્તા ભોકતા જીવ હો, પણ તેનો નહિ મોક્ષ,
વીત્યો કાળ અનત પણ, વર્ત્તમાન છે દોષ. ૮૭

૮૭ કર્ત્તા ભોક્તા જીવ હો, પણ તેથી તેનો મોક્ષ થવા યોગ્ય નથી; કેમકે અનત કાળ થયો તો પણ કર્મ કરવારૂપી દોષ હજુ તેને વિષે વર્ત્તમાન જ છે

શુભ કરે ફળ ભોગવે, દેવાદિ ગતિ માંય,
અશુભ કરે નર્કાદિ ફળ, કર્મ રહિત ન ક્યાંય. ૮૮

૮૮. શુભ કર્મ કરે તો તેથી દેવાદિ ગતિમાં તેનુ શુભ ફળ ભોગવે અને અશુભ કર્મ કરે તો નરકાદિ ગતિને વિષે તેનું અશુભ ફળ ભોગવે, પણ જીવ કર્મ રહિત કોઇ સ્થળે હોય નહીં.

સમાધાન—સદ્‌ગુરુ ઉવાચ

જેમ શુભાશુભ કર્મપદ, જાણ્યા સફળ પ્રમાણ,
તેમ નિવૃત્તિ સફળતા, માટે મોક્ષ સુજાણ. ૮૯

૮૯. જેમ શુભાશુભ કર્મપદ તે જીવના કરવાથી તે થતાં જાણ્યાં અને તેથી તેનુ ભોકતાપણું જાણ્યું, તેમ નહીં કરવાથી અથવા તે કર્મનિવૃત્તિ કરવાથી તે નિવૃત્તિ પણ થવા યોગ્ય છે માટે તે નિવૃત્તિનું પણ સફળપણું છે, અર્થાત્ જેમ તે શુભાશુભ કર્મ અફળ જતા નથી, તેમ તેની નિવૃત્તિ પણ અફળ જવાયોગ્ય નથી; માટે તે નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ છે એમ હે વિચક્ષણ ! તું વિચાર.

વીત્યો કાળ અનંત તે, કર્મ શુભાશુભ ભાવ,
તેહ શુભાશુભ છેદતાં, ઉપજે મોક્ષ સ્વભાવ. ૯૦

૯૦. કર્મસહિત અનંતકાળ વિત્યો તે તે શુભાશુભ કર્મ પ્રત્યેની જીવની આસકિતને લીધે વીત્યો, પણ તેના પર ઉદાસીન થવાથી તે કર્મફળ છેદાય અને તેથી મોક્ષસ્વભાવ પ્રગટ થાય.

દેહાદિક સંયોગનો આત્યંતિક વિયોગ,
સિદ્ધ મોક્ષ શાશ્વત પદે, નિજ અનંત સુખ ભોગ. ૯૧

૯૧. દેહાદિ સંયોગનો અનુક્રમે વિયોગ તો થયા કરે છે, પણ તે પાછો ગ્રહણ ન થાય તે રીતે વિયોગ કરવામાં આવે તો સિદ્ધ સ્વરુપ મોક્ષ સ્વભાવ પ્રગટે અને શાશ્વતપદે અનત આત્માનંદ ભોગવાય.

શકા—શિષ્ય ઉવાચ

હોય કદાપી મોક્ષપદ, નહિ અવરોધ ઉપાય;
કર્મો કાળ અનંતનાં, શાથી છેદ્યા જાય? ૯૨

૯૨. મોક્ષપદ કદાપિ હોય તો પણ તે પ્રાપ્ત થવાનો કોઇ અવિરોધ એટલે યથાતથ્ય પ્રતિત થાય એવો ઉપાય જણાતો નથી, કેમકે અનત કાળનાં કર્મો છે તે આવા અલ્પાયુષ્યવાળા મનુષ્યદેહથી કેમ છેદ્યા જાય?

અથવા મત દર્શન ઘણાં, કહે ઉપાય અનેક,
તેમા મત સાચો કયો, બને ન એહ વિવેક ૯૩

૯૩. અથવા કદાપિ મનુષ્યદેહના અલ્પાયુષ્ય વગેરેની શંકા છોડી દઇએ, તો પણ મત અને દર્શન ઘણા છે અને તે મોક્ષના અનેક ઉપાયો કહે છે અર્થાત્ કોઈ કઈ કહે છે, અને કોઇ કઇ કહે છે, તેમા કિયો મત સાચો એ વિવેક બની શકે એવો નથી

કયી જાતિમા મોક્ષ છે, કયા વેષમા મોક્ષ,
એનો નિશ્ચય ના બને, ઘણા ભેદ એ દોષ ૯૪

૯૪. બ્રાહ્મણાદિ કઇ જાતિમાં મોક્ષ છે, અથવા કયા વેષમાં મોક્ષ છે, એનો નિશ્ચય પણ ન બની શકે એવો છે,

કેમકે તેવા ઘણા ભેદો છે અને એ દોષ પણ મોક્ષનો ઉપાય પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય દેખાતો નથી

તેથી એમ જાણુાય છે, મળે ન મોક્ષ ઉપાય,
જીવાદિ જાણ્યા તણો, શો ઉપકાર જ થાય? ૯૫

૯૫. તેથી એમ જણાય છે કે મોક્ષનો ઉપાય પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું નથી, માટે જીવાદિનુ સ્વરૂપ જાણવાથી પણ શું ઉપકાર થાય? અર્થાત્ જે પદને અર્થે જાણવા જોઈએ તે પદનો ઉપાય પ્રાપ્ત થવો અશક્ય દેખાય છે

પાંચે ઉત્તરથી થયુ, સમાધાન સર્વાંગ,
સમજું મોક્ષ ઉપાય તો, ઉદય ઉદય સદ્ભાગ્ય ૯૬

૯૬. આપે પાચે ઉત્તર કહ્યા તેથી સર્વાંગ એટલે બધી રીતે મારી શકાનુ સમાધાન થયુ છે, પણ જો મોક્ષનો ઉપાય સમજું તો સદ્ભાગ્યનો ઉદય ઉદય થાય (અત્ર 'ઉદય' 'ઉદય' બે વાર શબ્દ છે તે પાચ ઉત્તરના સમાધાનથી થયેલી મોક્ષપદની જિજ્ઞાસાનું તીવ્રપણું દર્શાવે છે)

સમાધાન સદ્ગુરુ ઉવાચ

પાંચે ઉત્તરની થઈ, આત્મા વિષે પ્રતિત,
થાશે મોક્ષોપાયની, સહજ પ્રતિત એ રીત. ૯૭

૯૭. પાચે ઉત્તરની તારા આત્માને વિષે પ્રતિતી થઇ છે, તો મોક્ષના-ઉપાયની પણ એ જ રીતે તને સહજમા પ્રતિતી થશે. અત્રે 'થશે' અને 'સહજ' એ બે શબ્દ સદ્ગુરુએ કહ્યા છે,

તે જેને પાંચ પદની શંકા નિવૃત્ત થઇ છે, તેને મોક્ષોપાય સમજાવો કઇ કઠણુ જ નથી એમ દર્શાવવા તથા શિષ્યનુ વિશેષ જિજ્ઞાસાપણું જાણી અવશ્ય તેને મોક્ષોપાય પરિણમશે એમ ભાસવાથી (તે વચન) કહ્યા છે, એમ સદ્ગુરુના વચનનો આશય છે.

કર્મ–ભાવ અજ્ઞાન છે, મોક્ષભાવ નિજવાસ,
અંધકાર અજ્ઞાનસમ, નાશે જ્ઞાનપ્રકાશ, ૯૮

૯૮ કર્મભાવ છે તે જીવનુ અજ્ઞાન છે અને મોક્ષભાવ છે તે જીવના પોતાના સ્વરુપને વિષે સ્થિતિ થવી તે છે અજ્ઞાનનો સ્વભાવ અંધકાર જેવો છે તેથી જેમ પ્રકાશ થતા ઘણા કાળનો અધકાર છતા નાશ પામે છે, તેમ જ્ઞાનપ્રકાશ થતાં અજ્ઞાન પણ નાશ પામે છે.

જે જે કારણુ બંધના, તેહ બધનો પથ;
તે કારણુ છેદક દશા, મોક્ષ–પથ ભવઅત ૯૯

૯૯. જે જે કારણો કર્મબધનાં છે, તે તે કર્મબંધનો માર્ગ છે અને તે તે કારણોને છેદે એવી જે દશા છે તે મોક્ષનો માર્ગ છે, ભવનો અત છે

રાગ દ્વષ અજ્ઞાન એ મુખ્ય કર્મની ગ્રથ,,
થાય નિવૃત્તિ જેહથી, તે જ મોક્ષનો પથ ૧૦૦

૧૦૦ રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન એનુ એકત્વ એ કર્મની મુખ્ય ગાઠ છે, અર્થાત્ એ વિના કર્મનો બધ ન થાય, તેની જેથી નિવૃત્તિ થાય તે જ મોક્ષનો માર્ગ છે.

આત્મા સત્ ચૈતન્યમય, સર્વાભાસ રહિત.
જેથી કેવળ પામિયે, મોક્ષપંથ એ રીત. ૧૦૧

૧૦૧. 'સત' એટલે 'અવિનાશી' અને 'ચૈતન્યમય' એટલે 'સર્વભાવને પ્રકાશવારૂપ સ્વભાવમય' 'અન્ય સર્વ વિભાવ અને દેહાદિ સંયોગના આભાસથી રહિત એવો' 'કેવળ' એટલે 'શુદ્ધિ આત્મા' પામિયે તેમ પ્રવર્ત્તાય તે મોક્ષમાર્ગ છે.

કર્મ અનંત પ્રકારના, તેમાં મુખ્યે આઠ,
તેમાં મુખ્યે મોહિનિય, હણાય તે કહુ પાઠ. ૧૦૨

૧૦૨. કર્મ અનત પ્રકારનાં છે, પણ તેના મુખ્ય જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ પ્રકાર થાય છે, તેમા પણ મુખ્ય મોહનિય કર્મ છે. તે મોહનિય કર્મ હણાય તેનો પાઠ કહુ છુ.

કર્મ મોહિનિય ભેદ બે, દર્શન ચારિત્ર નામ,
હણે બોધ વીતરાગતા, અચૂક ઉપાય આમ. ૧૦૩

૧૦૩. તે મોહનિયકર્મ બે ભેદે છે.-એક 'દર્શનમોહનિય' એટલે પરમાર્થને વિષે અપરમાર્થ બુદ્ધિ અને અપરમાર્થને વિષે પરમાર્થબુદ્ધિરૂપ, બીજી 'ચારિત્રમોહનિય' 'તથારૂપ પરમાર્થને પરમાર્થ જાણીને આત્મસ્વભાવમાં જે સ્થિરતા થાય, તે સ્થિરતાને રોધક એવા પૂર્વસંસ્કારરૂપ કષાય અને નોકષાય' તે ચારિત્ર-મોહનિય દર્શનમોહનિયને આત્મબોધ અને ચારિત્રમોહનિયને વીતરાગપણું નાશ કરે છે. આમ તેના અચૂક ઉપાય છે. કેમકે મિથ્યાબોધ તે દર્શનમોહનિય છે, તેનો પ્રતિપક્ષ સત્યાત્મબોધ છે અને ચારિત્રમોહનિય રાગાદિક પરિણામરૂપ છે, તેનો પ્રતિપક્ષ વીતરાગભાવ છે, એટલે અંધકાર જેમ પ્રકાશ થવાથી

નાશ પામે છે, તે તેનો અચૂક ઉપાય છે – તેમ બોધ અને વીતરાગતા અનુક્રમે દર્શનમોહનિય અને ચારિત્રમોહનિયરૂપ અંધકાર ટાળવામાં પ્રકાશસ્વરૂપ છે, માટે તે તેનો અચૂક ઉપાય છે

કર્મબંધ ક્રોધાદિથી, હણે ક્ષમાદિક તેહ,
પ્રત્યક્ષ અનુભવ સર્વને, એમાં શો સંદેહ? ૧૦૪

૧૦૪ ક્રોધાદિ ભાવથી કર્મબંધ થાય છે અને ક્ષમાદિક ભાવથી તે હણાય છે. અર્થાત્ ક્ષમા રાખવાથી ક્રોધ રોકી શકાય છે, સરળતાથી માયા રોકી શકાય છે સંતોષથી લોભ રોકી શકાય છે; એમ રતિ અરતિ આદિના પ્રતિપક્ષથી તે તે દોષો રોકી શકાય છે, તે જ કર્મબંધનો નિરોધ છે અને તે જ તેની નિવૃત્તિ છે. વળી સર્વને આ વાતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે અથવા સર્વને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ શકે એવું છે ક્રોધાદિ રોકયા રોકાય છે અને જે કર્મબંધને રોકે છે, તે અકર્મદશાનો માર્ગ છે એ માર્ગ પરલોકે નહિ, પણ અત્રે અનુભવમા આવે છે, તો એમાં સંદેહ શો કરવો?

છોડી મતદર્શનતણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ,
કહ્યો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ ૧૦૫

૧૦૫. આ મારો મત છે માટે મારે વળગી જ રહેવું, અથવા આ મારૂં દર્શન છે, માટે ગમે તેમ મારે તે સિદ્ધ કરવું એવો આગ્રહ અથવા એવા વિકલ્પને છોડીને આ જે માર્ગ કહ્યો છે, તે સાધશે તેના અલ્પ જન્મ જાણવા. અહીં 'જન્મ' શબ્દ બહુવચનમાં વાપર્યો છે, તે એટલુ જ દર્શાવવાને કે કવચિત્ તે સાધન અધૂરાં રહ્યાં તેથી અથવા જઘન્ય કે મધ્યમ પરિણામની ધારાથી આરાધન થયાં હોય તેથી સર્વ કર્મ ક્ષય થઇ ન શકવાથી

બીજો જન્મ થવાનો સંભવ છે; પણ તે બહુ નહીં, બહુ જ અલ્પ. "સમકિત આવ્યા પછી જો વમે નહીં તો ઘણામાં ઘણા પંદર ભવ થાય, એમ જિને કહ્યું છે." અને "જે ઉત્કૃષ્ટપણે આરાધે તેનો તે ભવે પણ મોક્ષ થાય" અત્રે તે વાતનો વિરોધ નથી.

ષટ્ પદનાં ષટ્ પ્રશ્ન તેં, પૂછ્યાં કરી વિચાર,
તે પદની સર્વાંગતા, મોક્ષમાર્ગ નિર્ધાર. ૧૦૬

૧૦૬. હે શિષ્ય! તેં છ પદનાં છ પ્રશ્નો વિચાર કરીને પૂછ્યા છે અને તે પદની સર્વાંગતામાં મોક્ષ માર્ગ છે, એમ નિશ્ચય કર અર્થાત્ એમાંનુ કોઇ પણ પદ એકાંતે કે અવિચારથી ઉત્થાપતા મોક્ષમાર્ગ સિદ્ધ થતો નથી.

જાતિ વેષનો ભેદ નહિ, કહ્યો માર્ગ જો હોય,
સાધે તે મુક્તિ લહે, એમાં ભેદ ન કોય ૧૦૭

૧૦૭. જે મોક્ષનો માર્ગ કહ્યો તે હોય તો ગમે તે જાતિ કે વેષથી મોક્ષ થાય, એમા કઇ ભેદ નથી જે સાધે તે મુક્તિપદ પામે અને તે મોક્ષમાં પણ બીજા કશા પ્રકારનો ઉંચ-નિચત્વાદિ ભેદ નથી. અથવા આ વચન કહ્યાં તેમાં બીજો કંઇ ભેદ એટલે ફેર નથી

કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ,
ભવે ખેદ અંતર દયા, તે કહિયે જિજ્ઞાસ. ૧૦૮

૧૦૮. ક્રોધાદિ કષાય જેના પાતળા પડયા છે, માત્ર આત્માને વિષે મોક્ષ થવા સિવાય બીજી કોઇ ઇચ્છા નથી અને સંસારના ભોગ પ્રત્યે ઉદાસીનતા વર્ત્તે છે, તેમજ પ્રાણી પર

અંતરથી દયા વર્ત્તે છે, તે જીવને મોક્ષમાર્ગનો જિજ્ઞાસુ કહીએ અર્થાત્ તે માર્ગ પામવા યોગ્ય કહીએ

તે જિજ્ઞાસુ જીવને, થાય સદ્ગુરુબોધ,
તો પામે સમકિતને, વર્ત્તે અતર શોધ. ૧૦૯

૧૦૯ તે જિજ્ઞાસુ જીવને જો સદ્ગુરુનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય તો તે સમકિતને પામે અને અતરની શોધમાં વર્ત્તે

મત દર્શન આગ્રહ તજી, વર્ત્તે સદ્ગુરુલક્ષ,
લહે શુદ્ધ સમકિત તે, જેમા ભેદ ન પક્ષ. ૧૧૦

૧૧૦ મત અને દર્શનનો આગ્રહ છોડી દઈ જે સદ્ગુરુને લક્ષે વર્ત્તે, તે શુદ્ધ સમકિતને પામે કે જેમાં ભેદ તથા પક્ષ નથી

વર્ત્તે નિજ સ્વભાવનો, અનુભવ લક્ષ પ્રતિત,
વૃત્તિ વહે નિજભાવમા પરમાર્થે સમકિત ૧૧૧

૧૧૧ આત્મસ્વભાવનો જ્યા અનુભવ, લક્ષ અને પ્રતિત વર્ત્તે છે તથા વૃત્તિ આત્માના સ્વભાવમા વહે છે, ત્યા પરમાર્થે સમકિત છે

વર્ધમાન સમકિત થઈ, ટાળે મિથ્યાભાસ,
ઉદય થાય ચારિત્રનો, વીતરાગપદ વાસ. ૧૧૨

૧૧૨ તે સમકિત વધતી જતી ધારાથી હાસ્ય શોકાદિ જે કઇ આત્માને વિષે મિથ્યાભાસ ભાસ્યા છે, તેને ટાળે અને સ્વભાવ સમાધરૂપ ચારિત્રનો ઉદય થાય, જેથી સર્વ રાગદ્વેષના ક્ષયરૂપ વીતરાગપદમાં સ્થિતિ થાય.

કેવળ નિજ સ્વભાવનુ, અખંડ વર્તે જ્ઞાન,
કહિયે કેવળ જ્ઞાન તે, દેહ છતાં નિર્વાણ. ૧૧૩

૧૧૩. સર્વ આભાસરહિત, આત્મસ્વભાવનું જ્યાં અખંડ એટલે ક્યારે પણ ખંડિત ન થાય, મંદ ન થાય, નાશ ન પામે, એવું જ્ઞાન વર્તે તેને કેવળજ્ઞાન કહીએ છીએ. જે કેવળજ્ઞાન પામ્યાથી ઉત્કૃષ્ટ જીવન્મુકતદશારૂપ નિર્વાણ, દેહ છતાં જ અત્રે અનુભવાય છે.

કોટિ વર્ષનું સ્વપ્ન પણ, જાગ્રત થતા શમાય,
તેમ વિભાવ અનાદિનો, જ્ઞાન થતા દૂર થાય. ૧૧૪

૧૧૪ કરોડો વર્ષનુ સ્વપ્ન હોય તો પણ જાગ્રત થતાં તરત તે શમાય છે, તેમ અનાદિનો વિભાવ છે તે આત્મજ્ઞાન થતાં દૂર થાય છે.

છૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહિ કર્ત્તા તું કર્મ,
નહિ ભોકતા તું તેહનો, એજ ધર્મનો મર્મ. ૧૧૫

૧૧૫. હે શિષ્ય ! દેહમા જે આત્મતા મનાઇ છે અને તેને લીધે સ્ત્રી પુત્રાદિ સર્વમાં અહ મમત્વપણું વર્ત્તે છે, તે આત્મતા જો આત્મામા જ મનાય અને તે દેહાધ્યાસ એટલે દેહમા આત્મબુદ્ધિ તથા આત્મામા દેહ બુદ્ધિ છે તે છૂટે, તો તું કર્મનો કર્ત્તા પણ નથી અને ભોકતા પણ નથી અને એ જ ધર્મનો મર્મ છે.

એજ ધર્મથી મોક્ષ છે, તું છો મોક્ષસ્વરુપ,
અનંત દર્શન જ્ઞાન તું, અવ્યાબાધ સ્વરુપ. ૧૧૬

૧૧૬. એજ ધર્મથી મોક્ષ છે અને તું જ મોક્ષ સ્વરુપ

છો, અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મપદ એજ મોક્ષ છે તું અનંતે જ્ઞાન; દર્શન તથા અવ્યાબાધ સુખસ્વરુપ છો

શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યઘન, સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ,
બીજું કહિયે કેટલું, કર વિચાર તો પામ, ૧૧૭

૧૧૭ તું દેહાદિક સર્વ પદાર્થથી જુદો છે, કોઇમાં આત્મ દ્રવ્ય ભળતુ નથી, કોઇ તેમા ભળતુ નથી દ્રવ્યે દ્રવ્ય પરમાર્થથી સદાય ભિન્ન છે; માટે તુ શુદ્ધ છો, બોધસ્વરુપ છો, ચેતન્યપ્રદેશાત્મક છો, સ્વયજ્યોતિ છો. એટલે કોઇ પણ તને પ્રકાશતુ નથી, સ્વભાવે જ તુ પ્રકાશસ્વરુપ છો અને અવ્યાબાધ સુખનુ ધામ છો બીજું કેટલું કહીએ ? અથવા ઘણુ શું કહેવું ? ટૂકામા એટલુ જ કહીએ છીએ, જો વિચાર કર તો તે પદને પામીશ.

નિશ્ચય સર્વે જ્ઞાનીનો, આવી અત્ર શમાય
ધરી મૌનતા એમ કહી, સહજ સમાધીમાય ૧૧૮

૧૧૮ સર્વે જ્ઞાનીઓનો નિશ્ચય અત્રે આવીને શમાય છે, એમ કહીને સદ્ગુરુ મૌનતા ધરીને સહજસમાધિમા સ્થિત થયા, અર્થાત્ વાણીયોગની અપ્રવૃત્તિ કરી

શિષ્યબોધ બીજપ્રાપ્તિ.

સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, આવ્યું અપૂર્વ ભાન
નિજપદ નિજમાહી લહ્યુ, દૂર થયુ અજ્ઞાન. ૧૧૯

૧૧૯ શિષ્યને સદ્ગુરુના ઉપદેશથી અપૂર્વ એટલે પૂર્વે કોઈ દિવસ નહીં આવેલુ એવું ભાન આવ્યું અને તેને પોતાનું

સ્વરૂપ પોતાને વિષે યથાતથ્ય ભાસ્યું અને દેહાત્મબુદ્ધિરુપ અજ્ઞાન દૂર થયું.

ભાસ્યું નિજસ્વરુપ તે, શુદ્ધ ચેતના રૂપ,
અજર અમર અવિનાશી ને, દેહાતીત સ્વરુપ. ૧૨૦

૧૨૦. પોતાનુ સ્વરુપ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરુપ, અજર, અમર, અવિનાશી અને દેહથી સ્પષ્ટ જુદું ભાસ્યુ

કર્ત્તા ભોકતા કર્મનો, વિભાવ વર્ત્તે જ્યાંય,
વૃત્તિ વહી નિજભાવમાં, થયો અકર્ત્તા ત્યાંય ૧૨૧

૧૨૧ જ્યાં વિભાવ એટલે મિથ્યાત્વ વર્ત્તે છે, ત્યાં મુખ્ય નયથી કર્મનુ કર્ત્તાપણું અને ભોકતાપણું છે, આત્મસ્વભાવમાં વૃત્તિ વહી તેથી અકર્ત્તા થયો.

અથવા નિજપરિણામ જે, શુદ્ધ ચેતનારૂપ,
કર્ત્તા ભોકતા તેહના, નિર્વિકલ્પ સ્વરુપ. ૧૨૨

૧૨૨. અથવા આત્મપરિણામ જે શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરુપ છે, તેનો નિર્વિકલ્પસ્વરુપ કર્ત્તા ભોકતા થયો.

મોક્ષ કહ્યો નિજશુદ્ધતા, તે પામે તે પથ,
સમજાવ્યો સંક્ષેપમા, સકળ માર્ગ નિર્ગ્રંથ, ૧૨૩

૧૨૩. આત્માનુ શુદ્ધપદ છે તે મોક્ષ છે અને જેથી તે પમાય તે તેનો માર્ગ છે, શ્રી સદ્ગુરુએ કૃપા કરીને નિર્ગ્રંથનો સર્વ માર્ગ સમજાવ્યો.

અહો! અહો! શ્રી સદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર,
આ પામરપર પ્રભુ કર્યો, અહો! અહો! ઉપકાર. ૧૨૪

૧૨૪. અહો ! અહો ! કરૂણાના અપાર સમુદ્રસ્વરૂપ આત્મ લક્ષ્મીએ યુકત સદ્ગુરુ, આપ પ્રભુએ આ પામર જીવ પર આશ્ચર્ય-કારક એવો ઉપકાર કર્યો.

શું પ્રભુ ચરણ કને ધરૂ, આત્માથી સૌ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપિયો, વર્ત્તું ચરણાધિન. ૧૨૫

૧૨૫ હુ પ્રભુના ચરણ આગળ શુ ધરૂં ? (સદ્ગુરુ તો પરમ નિષ્કામ છે, એક નિષ્કામ કરૂણાથી માત્ર ઉપદેશના દાતા છે, પણ શિષ્યધર્મે શિષ્યે આ વચન કહ્યુ છે.) જે જે જગતમા પદાર્થ છે, તે સૌ આત્માની અપેક્ષાએ નિર્મૂલ્ય જેવા છે, તે આત્મા જ જેણે આપ્યો તેના ચરણ સમીપે હું બીજુ શુ ધરૂં ? એક પ્રભુના ચરણને આધિન વર્ત્તું, એટલુ માત્ર ઉપચારથી કરવાને હુ સમર્થ છું.

આ દેહાદી આજથી, વર્ત્તો પ્રભુ આધિન,
દાસ દાસ હુ દાસ છુ, તેહ પ્રભુનો દીન. ૧૨૬

૧૨૬. આ દેહ આદિ, શબ્દથી જે કંઈ મારૂં ગણાય છે, તે આજથી કરીને સદ્ગુરુ પ્રભુને આધિન વર્ત્તો, હુ તેહ પ્રભુનો દાસ છું, દીન દાસ છું

ષટ્ સ્થાનક સમજાવીને, ભિન્ન બતાવ્યા આપ,
મ્યાનથકી તરવારવત્, એ ઉપકાર અમાપ. ૧૨૭

૧૨૭. છએ સ્થાનક સમજાવીને હે સદ્ગુરુ દેવ ! આપે દેહાદિથી આત્માને, જેમ મ્યાનથી તરવાર જુદી કાઢીને બતાવીએ તેમ, સ્પષ્ટ જુદો બતાવ્યો; આપે મપાઇ શકે નહીં એવો ઉપકાર કર્યો.

ઉપસંહાર.

દર્શન ષટે શમાય છે, આ ષટ્ સ્થાનક માહિં,
વિચારતાં વિસ્તારથી, સંશય રહે ન કાંઇ ૧૨૮

૧૨૮. છએ દર્શન આ છ સ્થાનકમાં સમાય છે. વિશેષ કરીને વિચારવાથી કોઇ પણ પ્રકારનો સંશય રહે નહીં.

આત્મભ્રાંતિ સમ રોગ નહિ, સદ્ગુરુ વૈદ્ય સુજાણ.
ગુરુઆજ્ઞા સમ પથ્ય નહિ, ઔષધ વિચાર ધ્યાન. ૧૨૯

૧૨૯. આત્માને પોતાના સ્વરૂપનુ ભાન નહીં એવો બીજો કોઈ રોગ નથી સદ્ગુરુ જેવા તેના કોઈ સાચા અથવા નિપુણ વૈદ્ય નથી, સદ્ગુરુ આજ્ઞાએ ચાલવા સમાન બીજુ કોઇ પથ્ય નથી, અને વિચાર તથા નિદિધ્યાસન જેવું કોઇ તેનુ ઔષધ નથી.

જો ઇચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ,
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઇ, છેદો નહિ આત્માર્થ. ૧૩૦

૧૩૦. જો પરમાર્થને ઇચ્છતા હો તો સાચો પુરુષાર્થ કરો અને ભવસ્થિતિ આદિનુ નામ લઇને આત્માર્થને છેદો નહીં.

નિશ્ચય વાણી સાભળી, સાધન તજવાં નોય,
નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોય. ૧૩૧

૧૩૧. આત્મા અબંધ છે, અસંગ છે, સિદ્ધ છે, એવી નિશ્ચય મુખ્ય વાણી સાંભળીને સાધન તજવા યોગ્ય નથી, પણ તથારૂપ નિશ્ચય લક્ષમાં રાખી સાધન કરીને તે નિશ્ચયસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું

નય નિશ્ચય એકાતથી, આમાં નથી કહેલ,
એકાતે વ્યવહાર નહિ, બન્ને સાથ રહેલ ૧૩૨

૧૩૨ અત્રે એકાતે નિશ્ચયનય કહ્યો નથી અથવા એકાંતે વ્યવહારનય કહ્યો નથી. બેય જ્યા જ્યાં જેમ ઘટે તેમ સાથે રહ્યા છે.

ગછ મતની જે કલ્પના, તે નહિ સદ્‌વ્યવહાર,
ભાન નહીં નિજરૂપનુ, તે નિશ્ચય નહીં સાર ૧૩૩

૧૩૩. ગચ્છ, મતની કલ્પના છે તે સદ્‌વ્યવહાર નથી. પણ આત્માર્થીના લક્ષણમા કહી તે દશા અને મોક્ષોપાયમાં જિજ્ઞાસુના લક્ષણ આદિ કહ્યાં તે સદ્‌વ્યવહાર છે, જે અત્રે તો સક્ષેપમા કહેલ છે. પોતાના સ્વરુપનુ ભાન નથી, અર્થાત્ જેમ દેહ અનુભવમાં આવે છે, તેવો આત્માનો અનુભવ થયો નથી, દેહાધ્યાસ વર્ત્તે છે. અને જે વૈરાગ્યાદિ સાધન પામ્યાવિના નિશ્ચય પોકાર્યા કરે છે, તે નિશ્ચય સારભૂત નથી.

આગળ જ્ઞાની થઈ ગયા. વર્તમાનમા હોય,
થાશે કાળ ભવિષ્યમાં, માર્ગભેદ નહિ કોય ૧૩૪

૧૩૪. ભૂતકાળમાં જે જ્ઞાનીપુરુષો થઇ ગયા છે વર્તમાન કાળમા જે છે અને ભવિષ્યકાળમાં થશે તેને કોઇને માર્ગનો ભેદ નથી, અર્થાત્ પરમાર્થે તે સૌનો એક માર્ગ છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વ્યવહાર પણ તે જ પરમાર્થ સાધકરૂપે દેશ કાળાદિને લીધે ભેદ કહ્યો હોય છતાં એક ફળ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેમા પણ પરમાર્થે ભેદ નથી.

સર્વ જીવ છે સિદ્ધસમ, જે સમજે તે થાય,
સદ્‌ગુરુ આજ્ઞા જિન દશા, નિમિત્ત કારણ માય ૧૩૫

૧૩૫ સર્વ જીવને વિષે સિદ્ધ સમાન સત્તા છે, પણ તે

તો જે સમજે તેને પ્રગટ થાય. તે પ્રગટ થવામાં સદ્ગુરુની આજ્ઞાથી પ્રવર્ત્તવું, તથા સદ્ગુરુએ ઉપદેશેલી એવી જિનદશાનો વિચાર કરવો, તે બેય નિમિત્ત કારણ છે.

ઉપાદાનનુ નામ લઈ, એ જે તજે નિમિત્ત,
પામે નહિ સિદ્ધત્વને, રહે ભ્રાંતિમાં સ્થિત, ૧૩૬

૧૩૬. સદ્ગુરુઆજ્ઞા આદિ તે આત્મસાધનનાં નિમિત્ત કારણ છે અને આત્માના જ્ઞાન દર્શનાદિ ઉપાદાન કારણ છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યુ છે, તેથી ઉપાદાનનુ નામ લઈ જે કોઈ તે નિમિત્તને તજશે તે સિદ્ધપણાને નહીં પામે અને ભ્રાંતિમા વર્ત્યા કરશે; કેમકે સાચા નિમિત્તના નિષેધાર્થે તે ઉપાદાનની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રમાં કહી નથી; પણ ઉપાદાન અજાગ્રત રાખવાથી તારૂં સાચા નિમિત્ત મળ્યા છતાં કામ નહી થાય, માટે સાચા નિમિત્ત મળ્યે તે નિમિત્તને અવલંબીને ઉપાદાન સન્મુખ કરવું અને પુરુષાર્થ રહિત ન થવું, એવો શાસ્ત્રકારે કહેલી તે વ્યાખ્યાનો પરમાર્થ છે

મુખથી જ્ઞાન કથે અને, અંતર છુટયો ન મોહ,
તે પામર પ્રાણી કરે, માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ. ૧૩૭

૧૩૭ મુખથી નિશ્ચયમુખ્ય વચનો કહે છે; પણ અંતરથી પોતાને જ મોહ છૂટયો નથી; એવા પામર પ્રાણી માત્ર જ્ઞાની કહેવરાવવાની કામનાએ સાચા જ્ઞાની પુરુષનો દ્રોહ કરે છે.

દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય,
હોય મુમુક્ષુ ઘટવિષે, એહ સદાય, સુજાગ્ય. ૧૩૮

૧૩૮. દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ અને

વૈરાગ્ય એ ગુણો મુમુક્ષુના ઘટમા સદાય સુજાગ્ય એટલે જાગ્રત હોય, અર્થાત્ એ ગુણોવિના તો મુમુક્ષુપણુ પણ ન હોય.

મોહભાવ ક્ષય હોય જ્યા, અથવા હોય પ્રશાત,
તે કહિયે જ્ઞાની દશા, બાકી કહિયે ભ્રાંત ૧૩૯

૧૩૯ મોહ ભાવનો જ્યા ક્ષય થયો હોય અથવા જ્યા મોહદશા બહુ ક્ષીણ થઇ હોય, ત્યા જ્ઞાનીની દશા કહીએ અને બાકી તો જેણે પોતામાં જ્ઞાન માની લીધુ છે, તેને ભ્રાતિ કહીએ.

સકળ જગત તે એઠવત, અથવા સ્વપ્નસમાન.
તે કહિયે જ્ઞાનીદશા, બાકી વાચા જ્ઞાન. ૧૪૦

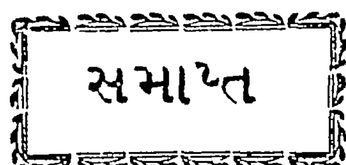
૧૪૦ સમસ્ત જગત્ જેણે એઠ જેવુ જાણ્યું છે અથવા સ્વપ્ન જેવું જગત્ જેને જ્ઞાનમાં વર્ત્તે છે, તે જ્ઞાનીની દશા છે, બાકી માત્ર વાચાજ્ઞાન એટલે કહેવા માત્ર જ્ઞાન છે.

સ્થાનક પાચ વિચારીને, છઠ્ઠે વર્ત્તે જેહ,
પામે સ્થાનક પાંચમું, એમાં નહિ સદેહ, ૧૪૧

૧૪૧ પાચે સ્થાનકને વિચારીને જે છઠ્ઠે સ્થાનકે વર્ત્તે એટલે તે મોક્ષના જે ઉપાય કહ્યા છે તેમા પ્રવર્ત્તે તે પાંચમું સ્થાનક એટલે મોક્ષ પદ તેને પામે

દેહ છતા જેની દશા, વર્ત્તે દેહાતીત,
તે જ્ઞાનીનાં ચરણમા, હો ! વંદન અગણીત. ૧૪૨

૧૪૨ પૂર્વપ્રારબ્ધયોગથી જેને દેહ વર્ત્તે છે પણ તે દેહથી અતીત એટલે દેહાદિની કલ્પના રહિત આત્મામય જેની દશા વર્ત્તે છે, તે જ્ઞાની પુરુષના ચરણકમળમાં અગણિત વાર વંદન હો!

સારા વિચારો

સર્વ દેશોના ઉપદેશકોનો એક જ ઉપદેશ છે. સૌનુ ભલું વિચારો. કારણ, સૌનુ અને સર્વ વસ્તુનું ભલું વિચારવાથી જ આપણુને હૃદયમાં આનંદ ઊપજે છે. બૂરૂં વિચારવાથી મનને ખેદ ઊપજે છે. જેટલા આપણા વિચારો પવિત્ર અને સ્વચ્છ હશે, તેટલી આપણી જિંદગી સારી બનશે. વિચારો પર આપણે પહેરો ગોઠવવો જોઇએ. જેવા વિચાર તેવું આચરણ ઇર્ષ્યા અને અદેખાઇથી દૂર રહેવું, કારણ એનાથી દુઃખ અને અસંતોષ જન્મે છે.